

О.В. Заболотний
В.В. Заболотний

Українська мова

8

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.05.2016 № 491)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Горленко О.Г., завідувач міського методичного кабінету відділу освіти виконавчого комітету Канівської міської ради, учитель-методист;

Кіреєва О.В., учитель Криворізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 108 Криворізької міської ради, керівник районного методичного об'єднання, учитель-методист;

Ярмолюк А.В., старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

теоретичні відомості з мови

завдання підвищеної складності

завдання з елементами дослідження

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова : для загальноосвіт. навч. закл.
з навч. рос. мовою : підруч. для 8 кл. загальноосвіт.
навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. —
Київ : Генеза, 2016. — 240 с.

ISBN 978-966-11-0695-5.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-11-0695-5

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2016
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2016

Шановні восьмикласники!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ви помандруєте одним із найцікавіших розділів мовознавства – «Синтаксисом». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про словосполучення і речення, однорідні й відокремлені члени речення, звертання, вставні слова, пряму й непряму мову.

Опрацювання кожного параграфу радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім варто уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх, виділити те, про що довідалися вперше, і те, із чим уже ознайомилися в попередніх класах. Вправи з позначками «Коло думок», «Попрацюйте в парах», «Два – чотири – усі разом», «Поспілкуйтеся» виконуються колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника.

Вивчаючи українську мову, ви зможете взяти участь у виконанні групових проектів, які допоможуть поглибити ваші знання й розвинути творчі здібності.

Багато цікавої, корисної інформації вміщено в рубриках «Із глибин мовознавства», «Для вас, допитливі», «Культура мовлення» та «Моя сторінка».

У розділі «Синтаксис» стануть у пригоді опорні таблиці, розміщені на форзацах підручника, а також додатки зі словничками, відповідями до вправ, порадами щодо виконання завдань. І не забуваймо щирої поради майстра художнього слова Максима Рильського: «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

Успіхів вам!

Вступ

Мова – найважливіший
засіб спілкування,
пізнання і впливу

*Лиш народи, явлені у Слові,
достойно можуть жити на землі.*

Л. Костенко

Свідчення віків

1 Прочитайте легенди та поміркуюте над поданими після них запитаннями.

* * *

Якось один вельможа, зізвавши до себе гостей, поцікавився в мудреця, що на світі найкраще. Мудрець відповів:

– Найкраще у світі – це мова. За допомогою мови будуються міста, розвивається культура народів. За допомогою мови ми вивчаємо науки й одержуємо знання. За допомогою мови люди можуть зрозуміти одне одного, вирішувати різні питання, просити, вітати, миритися, виконувати прохання, надихати на подвиги, висловлювати радість, освідчуватися в коханні. Тому немає нічого кращого за мову.

Таке міркування сподобалося присутнім. Тоді вельможа поцікавився в мудреця, що на світі найгірше. Мудрець відповів:

– Найгірше у світі – це мова.

Усі здивувалися такій відповіді, а мудрець пояснив:

– За допомогою мови люди засмучують і розчаровують одне одного. За допомогою мови можна обманювати, хитрувати, сваритися. Мова може зробити людей ворогами, призвести до війни, нею наказують руйнувати міста і навіть цілі держави, вона може приносити в наше життя горе і зло, зраджувати, ображати. Чи може бути щось гірше за мову?!

Не всім було приємно слухати цю відповідь.

- ✓ Чому мудрець вважав, що на світі немає нічого кращого за мову?
- ✓ Як мудрець обґрунтовує те, що на світі немає нічого гіршого за мову?
- ✓ Які речення легенди характеризують мову як засіб спілкування, які – як засіб пізнання, а які – як засіб впливу?
- ✓ Від чого залежить те, що буде нести мова, – добро чи зло, красу чи потворність?

* * *

У VII столітті до нашої ери держава древніх греків Спарта зазнала важких втрат у другій Месенській війні. У розпачі спартанці попросили допомоги у своїх побратимів з Афін. Одначе афіняни замість полків відрядили до Спарти... учителя. Звали його Тіртей. Тіртей прибув у розташування військ напередодні вирішальної битви. Відчай охопив спартанців, коли вони побачили, як цей кривий дідуган сховався з колісниці, – не на таку допомогу вони чекали! Але тут Тіртей заговорив... Як став він промовляти до спартанців своїм словом, то вони із запалом кинулися в бій і вщент розгромили ворога.

- ✓ Як немічний Тіртей допоміг спартанцям здобути перемогу?
- ✓ Про яку роль мови в житті людини говорить ця легенда?

Найбільша таємниця – мова

2 Прочитайте висловлення та з'ясуйте, про яку функцію мови – спілкування, пізнання чи впливу – йдеться в кожному з них.

* * *

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його, проте все, що закладено в ньому впродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині, неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що робить людину нездоланною в пошуках істини.

Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди, і скрізь наш учитель – мова (*І. Вихованець*).

* * *

Людина, що вмє правильно й гарно говорити, легко встановлює стосунки зі своїми близькими, з іншими людьми довкола себе, знаходить справжніх друзів, супутника в житті... Завдяки цьому вона отримує задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають (*І. Томан*).

* * *

Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити жоден природознавець, воно знайомить її з характером людей, що її оточують, із суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, у народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й

Усі квіти тобі,
Україно. Малюнок
Катерини Савчук
(12 років)

філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ (К. Ушинський).

* * *

Слово надто багато важить у людському житті... Воно вмить змінює настрої, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим (К. Мотрич).

* * *

Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рיסочки людського характеру. Уміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіваймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса (В. Сухомлинський).

Скажи людині добре слово

3 Прочитайте народні вислови та вірш Олександра Білаша. Поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Із джерел народної мудрості

- Удариш шаблею – заживе пізно чи рано, удариш словом – вічно ятритьме рана.
 - Язык кісток не має, але кістки ламає.
 - Слово – як стріла: вилетить – не спіймаєш.
 - Який голос, такий і відголос.
 - Перш ніж сказати, сім раз язык у роті поверни.
 - Лагідне слово – ключ до серця.
 - І від солодких слів буває гірко.
 - Від ласкавих слів затихає грім.
- ✓ Чого нас навчають ці народні вислови?

* * *

Скажи людині добре слово.
 Воно впаде, як в ґрунт зерно.
 Якщо душа прийнята готова –
 То прийметься й зійде воно.
 І виросте зернятко в пояс,
 А потім нива зашумить...
 І вдячності почутий голос,
 І для добра захочеш жить.
 Скажи людині добре слово.

О. Білаш

- ✓ Чому від доброго слова світ стає кращим? Чи кожна людина, на вашу думку, заслуговує добрих слів?

К. Білокур. Квітоньки та берізоньки вечором

Мова – засіб спілкування

Мова – найважливіший **засіб спілкування** між людьми. За її допомогою ми обмінюємося інформацією, найскладнішими думками і найтоншими почуттями, розвиваємося, створюємо матеріальні й духовні цінності.

Окрім мови, людство винайшло ще й інші засоби спілкування: жести, різні звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державну символіку, азбуку Морзе, дорожні знаки, різноманітні коди тощо. Проте всі вони мають обмежене застосування і так чи інакше пов'язані з мовою. Тільки мова має загальнонародне поширення і може передавати будь-яку інформацію.

Мова – засіб пізнання

Мова – це ще й **засіб пізнання**. Через мову та за її допомогою людина пізнає дійсність, ознайомлюється з досягненнями науки, надбаннями культури. Саме в мові нагромаджено досвід попередніх поколінь, суму знань про світ. Мова багата інформацією й постійно дає нам матеріал для мислення.

Мова – засіб впливу

Виконуючи функції спілкування та пізнання, **мова впливає на людей**. Словом можна поранити й вилікувати, розвіяти сумнів і засмутити, викликати усмішку і сльози... Тому треба прагнути, щоб із наших уст зринали лише добрі слова, сповнені тепла серця й щирості душі.

Джерелом сили, краси й мудрості є українська мова. Вона спроможна зробити нас сильними й успішними, тому треба використовувати цей могутній ресурс і чудесний дар.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. У чому полягає значення мови як найважливішого засобу пізнання, спілкування та впливу?
2. Чому українська мова є засобом єднання громадян України в самобутню культурну спільноту?

Уявіть, що вас запросили для участі в популярній радіо- чи телепередачі. Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису й редагування виступів. Об'єднайтеся в пари, складіть і розіграйте за особами діалог (інтерв'ю; 8–10 реплік) на одну з поданих тем.

Проект

1. «Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова» (М. Рильський).
2. Мова – найважливіший засіб спілкування.
3. Лагідне слово – ключ до серця.

ТЕНІС

Назва англійської гри теніс має французького «предка». Під час гри французи вигукують: *Тене!* – «*Тримайте!*», «*Ловіть!*». Цей вигук начебто й був підставою для називання гри. Настільний теніс має ще одну звуконаслідувальну назву *пінг-понг*, запозичену з англійської мови на позначення спортивної гри з маленьким целулоїдним м'ячем, який перекидають дерев'яною ракеткою над столом, розділеним невисокою поперечною сіткою. Звуконаслідувальні слова *пінг* і *пінг-понг* передають в англійській мові звучання вихлопу газу, польоту кулі та ін. (За А. Коваль).

ЦІКАВО ЗНАТИ

У деяких мовах середній рід називають інакше, ніж у мові українській: нейтральний (латинська, французька), ніякий (польська), ні той ні сей (грецька) тощо. А в багатьох мовах він відсутній узагалі (литовська й інші).

Учені за допомогою найсучаснішої апаратури встановили, що людина може почути й розрізнити 340 тисяч звуків. Жодна мова світу не має такої великої кількості звуків, і жодна людина світу не може вимовити такої величезної кількості звуків (З *посібника*).

ДИВНІ ЗМІНИ

О слово – пошуку натхненник,
через ріку пізнання міст!
Це ж диво: на очах іменник
міняє дієслова зміст.

*Розбити ворога, приміром,
розбити камінь, циферблат.
А з творчим пориванням щирим –
розбить, наприклад, клумбу, сад.*

З іменниками із одними
це дієслово руйнівне,
а застосуєш інші – з ними
уже зробилось будівне.

Серед словесного огрому
такі бувають чудеса.
І як подумать – саме в цьому
і примха мови, і краса.

Дмитро Білоус

УСМІХНІ МОСЯ

Був пізній вечір, а Миколка все сидів і читав книжку.
– Лягай спати, бо пізно, – нагадала мама.
– Ні, я повинен обов'язково прочитати книжку сьогодні.
– Чому?
– Тут на обкладинці написано «Книжка для дітей від шести до восьми років», а мені завтра буде дев'ять.

– Дідусю, а правда, що на зло потрібно відповідати добром?
– Так, онучку, правда.
– Тоді дай мені грошей на морозиво, я розбив твої окуляри.

Повторення та узагальнення вивченого в попередніх класах

§ 1. ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХ ЗНАЧЕННЯ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ

ПРИГАДАЙМО. Які частини мови належать до самостійних, а які – до службових? За якими ознаками вони визначаються?

4 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Поясніть його основну думку. Із чого, на ваш погляд, починається Батьківщина?

Дніпро

починається з краплі,
якою зоря нап'ється.

Добро

починається з людського
доброго серця.

Море

вітри випивають
крапля за краплею.

Горе

по краплі
вливається в біографію.

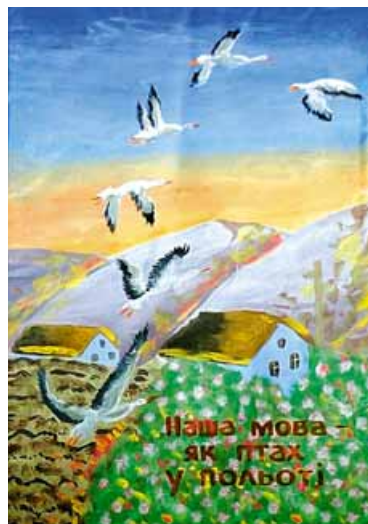
Так і зоря

починається з неба
тихо і голубино.

А я

починаюся з тебе,
доле моя, Україно!

М. Сингаївський

Моя Україна.
Малюнок *Ірини Деркач*
(13 років)

II. Виконайте завдання до тексту.

- Знайдіть у тексті слова самостійних і службових частин мови. Назвіть їхні граматичні ознаки та поясніть роль у тексті.
- З виділеними іменниками складіть словосполучення, використавши в ролі залежних слів прикметники. Одне зі словосполучень уведіть у речення.
- Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживаються у вірші іменники *зоря* і *серце*. Складіть усно речення з одним із цих слів у переносному значенні. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

5 І. Прочитайте текст і перекажіть його усно українською мовою. Доберіть до тексту заголовок. Поміркуйте, чому дідусь сказав, що він бачить тільки одного сина.

Две женщины брали воду из колодца. Подошла к ним **третья**. И **старенький** старичок на камушке отдохнуть присел.

Вот говорит одна женщина другой:

– Мой сын ловок* да силён, **никто** с ним не сладит.

– А мой поёт, как соловей. Ни у кого голоса такого нет, – говорит другая.

А третья молчит.

– Что же ты про своего сына не **скажешь?** – спрашивают её соседки.

– Что ж сказать? – говорит женщина. – **Ничего** в нём особенного нету.

Вот набрали женщины полные вёдра и пошли. А старичок – за ними. Идут женщины, **останавливаются**. Болят руки, плещется вода, ломит спину. Вдруг **навстречу** им три мальчика выбегают. Один через голову кувыркается... Другой песни поёт... А третий к матери подбежал, взял у неё вёдра тяжёлые и потащил их.

Спрашивают женщины старичка:

– Ну что? Каковы **наши** сыновья?

– А где **же** они? – отвечает старик. – Я только одного сына вижу (В. Осеева).

II. Порівняйте написання виділених слів в українській і російській мовах. Визначте, якими частинами мови є ці слова в обох мовах. Свою відповідь поясніть.

6 І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Чому Андріївську церкву вважають шедевром світової архітектури?

КИЇВСЬКИЙ ШЕДЕВР МАЙСТРА

Ніхто з архітекторів XVIII століття не мав такої слави, як Франческо Бартоломео Растреллі. Він був не тільки архітектором-оздоблювачем, а й творцем моди своєї епохи. Майстер подарував світу багато архітектурних шедеврів, на яких залишив свій «підпис» – пишне «растреллівське» бароко**.

Андріївська церква
(м. Київ)

Растреллі народився у Франції 1700 року в родині італійського скульптора. До Києва архітектор прибув у 1744 році й насамперед відвідав Києво-Печерську лавру. Мистецтво лаврських іконописців і будівельників, особливості стародавніх і оновлених Петром Могилою та Іваном Мазепою київських храмів з їхніми унікальними мозаїками, фресками, декором стали джерелом творчої наснаги генія. Одночасно архітектор підготував ескізи для креслень майбутньої Андріївської церкви. Остаточний варіант проекту був готовий до літа 1748 року.

* *Ловок* – (укр.) спритний; *кувырка́ться* – (укр.) перекида́тися.

** *Баро́ко* – напрям у мистецтві, що характеризується примхливістю форм і декоративною пишністю.

Улюблені кольори Растреллі – білий, блакитний і золотий – роблять будівлю чепурною та дивовижно гармонують із київським небом. Фахівці справедливо вважають Андріївську церкву однією з найкращих споруд у творчому **доробку** майстра. За своєю художньою виразністю, сміливістю й оригінальністю задуму Андріївська церква стала шедевром вітчизняного і світового **зодчества**. Довершеність ліній, чіткі пропорції, дивовижна гармонія форм із навколишнім ландшафтом принесли цій **пам'ятці** всесвітню славу (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

-
1. Поясніть лексичне значення виділених слів, скориставшись тлумачним словником.
 2. Випишіть із тексту три іменники у формі непрямих відмінків, поставте їх у формі називного відмінка. Визначте відміну цих іменників, рід і число.
 3. Випишіть три словосполучення з прикметниками. Визначте групу прикметників за значенням (якісний, відносний, присвійний).
 4. Знайдіть у тексті особові займенники, визначте їхній відмінок.
 5. Випишіть із тексту три дієслова, визначте їхню форму, а також час, спосіб і вид.
 6. Випишіть із тексту три словосполучення із прислівниками. Поставте питання від головного слова до залежного. До якого розряду за значенням належать ці прислівники?
 7. З'ясуйте, чи використав автор сполучники для зв'язку однорідних членів речення.

7 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які архітектурні пам'ятки України, на ваш погляд, можуть бути своєрідними візитними картками нашої держави? Чому?

8 КОЛО ДУМОК. Поясніть, чому слова першої групи належать до іменників, другої – до числівників, а третьої – до прислівників.

1. Двійка, десятка.
2. Двійко, десятеро.
3. По-друге, вдесяте.

9 Хто зможе дібрати по одному фразеологізму з такими частинами мови: прикметник, дієслово, прислівник? А хто добере ще більше таких фразеологізмів?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем послуговуватися нею в повсякденному житті, поповніть свою книжкову полицю тлумачним словником. До речі, у **«Великому тлумачному словнику сучасної української мови»** (2001 рік) пояснено значення 170 тисяч слів. В Інтернеті можна скористатися тлумачним словником за адресою: www.lingvo.ua. Віртуальний словник містить понад 200 тисяч словникових статей.

А про фразеологізми багато цікавої інформації можна знайти в книжці **Віктора Ужченка «Народження і життя фразеологізму»**.

10 Відредагуйте усно словосполучення. Слова яких частин мови вжито неправильно? Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» (с.17).

Музикальна школа, виборна агітація, мій електронний адрес, посівна компанія, робити вигляд, співставляти факти, кидатися в очі, залишити

в спокої, приймати участь, підняти важливе питання, привести приклад, дякуючи старанню.

11 Відредагуйте словосполучення й запишіть правильно.

Бити по воротах, сильна біль, полетіти до Парижу, більш цікавіший, вищий брата, два гігабайта пам'яті, зараз без п'яти сім, давайте почитаємо, пішов за водою, відповідно вимогам, запізнився із-за заторів.

12 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невелике висловлення (5–7 речень) про професію ваших батьків чи когось зі знайомих. Підкресліть дієслова та прислівники як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Напишіть опис (5–7 речень) на довільну тему. Підкресліть іменники та прикметники як члени речення.

ВАРІАНТ В. Напишіть розповідь (5–7 речень) про історію одного з поданих фразеологізмів: *сізіфова праця, вогонь Прометей, ахіллесова п'ята, нитка Аріадни, авегієві стайні, гóрдіїв вузол*. Підкресліть іменники та прислівники як члени речення.

§ 2. НАЙСКЛАДНІШІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ

13 І. Розгляньте картину й прочитайте текст. Якою темою вони об'єднані? Доведіть, що змальоване художником розширює інформацію, яка міститься в тексті.

Ф. Манайло. Свято в гуцульському домі

ПЕРЛИНА УКРАЇНИ

Карпати – це перлина нашої країни, дивовижний мальовничий край, люблене місце відпочинку й оздоровлення, справжня туристична Мекка. Тут розташовано шість вершин, які вищі за 2000 метрів. Усі ці «двотисячники», разом з найвищою вершиною України Говерлою, належать до Чорногірського хребта, що лежить на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей.

Основна частина Карпат укрита хвойними й буковими лісами. На верхніх схилах гір – полонини, багаті на рідкісні види флори. Тут беруть початок річки західного регіону України: Прут, Черемош, Лімниця, Тиса, Бистриця.

У карпатських горах ви можете побачити ще багато цікавого. Скажімо, високогірне в Україні озеро Бребенескул на схилі однойменної гори чи оповите легендами озеро Несамовите неподалік Говерли, залишки обсерваторії на горі Піп-Іван, грязьові вулкани поруч із селом Старуня на Богородчанщині (За *О. Соколовою*).

II. Знайдіть у тексті власні назви та обґрунтуйте їхнє написання. Чому виділені слова пишемо з малої літери?

III. Випишіть із тексту слова з такими орфограмами: «Не з різними частинами мови», «Правопис складних слів».

14 Спишіть, замінюючи, де треба, малу букву на велику.

Запорізька (с)іч, (р)іздво (х)ристове, (в)ерховна (р)ада України, (д)ень (н)езалежності України, (б)ожа (м)атір, (п)івнічнокримський (к)анал, (к)орсунська (б)итва, сузір'я (в)елика (в)едмедиця, (с)іверський (д)онець, (п)очаївська (л)авра, (п)івденне (п)олісся, (є)вропейський (с)оюз, острів (н)ова (г)вінея, (п)івнічний (п)олюс.

День Незалежності України Конституція України Державний Прапор України Державний Гімн України Президент України Верховна Рада України
--

 15 Перекладіть слова українською мовою і запишіть. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Праздничный, подсоединить, бескорыстный, душистый, тенью, прольётся, адъютант, конференсье, тоньше, волынский, проездной, хвастливый, борьба, лёгкий.

16 Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою одного із суфіксів: -н-, -ан- (-ян-), -ин-. Утворені слова запишіть, виділіть суфікси.

Журавель, закон, охорона, бджола, район, Різдво, торф, морква.

17 Визначте усно рід іменників. Запишіть слова у формі орудного відмінка однини, підкресліть орфограми.

Глазур, суміш, молодь, любов, верф, радість, шампунь, нежить, щавель, куліш.

18 І. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву.

Стат..я, суд..я, гіл..ячка, латат..я, качен..я, л..ється, підц..а, віл..а, тон..а, ін..овація, Гол..андія, Магел..ан, пташин..ий, священ..ий, священ..ик, здоровен..ий, благословен..ий, шален..ий, жадан..ий, нескá-зан..ий, нездійснén..ий.

ІІ. Порівняйте вимову та написання виділених слів в українській і російській мовах.

19 Спишіть слова іншомовного походження, уставляючи, де треба, пропущену букву або апостроф. Назвіть орфограми, прикладами до яких можуть бути ці слова.

Барок..о, еспрес..о, нет..о, інтермец..о, ім..іграція, ір..еальний, Фі-ліп..іни, марок..анець, Рус..о, він..етка, монпанс..є, кон..юнктура, ін..екція, ф..юзеляж, Рив..ера.

20 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксом *при-* або *пре-*. Запишіть дібрані слова у дві колонки: 1) з префіксом *при-*; 2) з префіксом *пре-*. Виділіть корені в словах.

Мудрий, фронтовий, крутити, дорого, солодкий, морожений, високо, вітати.

21 І. Прочитайте текст, доберіть до нього свій варіант заголовка.

СЕРФІНГ

Засмаглий юнак мчав на своєму серфі прямо на верхівці хвилі. Раптом під ним у **клекочучій** піні утворився **коридор**. **Не задумуючись**, хлопець кинувся туди. У **будь-який** момент паща виру могла закритися і забрати **життя** сміливця, але він відчував **найменший** подих океану. Він і його дошка – одне ціле...

Гаваї – царство **безмежного** океану й могутніх вулканів. Саме тут у **незапам'ятні** часи зародилося мистецтво ковзання на дошках по хвилях, яке й отримало назву «серфінг» (від англ. *surf* – прибій). **Важко** собі уявити, **проте** історія серфінгу нараховує не одну сотню років. Правила змагань були надзвичайно простими. За **сигналом** судді два спортсмени кидалися у воду, **щоб** на **гребені** хвилі першими досягнути фінішу. Якщо обох суперників змивала хвиля, переможця **не оголошували**.

Серфінг дуже популярний і в наш час. На Гаваях є відомий пляж Макаха, який славиться своїми **величезними** **прибережними** хвилями. Їх висота сягає 10 метрів, а швидкість **наближається** до 65 кілометрів за годину. Щоб позмагатися зі стихією і визначити переможця, на Макаха **з'їжджаються** сміливці з багатьох країн світу.

Серфінг на Гаваях **не просто** спорт, а суть острівного життя (За *С. Мельничуком*).

ІІ. Визначте частини мови виділених слів. Знайдіть у цих словах орфограми та поясніть написання.

22 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які види спорту найбільш поширені в Україні? А яким, на вашу думку, треба приділити більше уваги в нашій державі, зокрема й у вашому навчальному закладі?

23 I. Спишіть речення, знімаючи ризики та розкриваючи дужки. Поясніть написання **не** з різними частинами мови.

1. У напів/розваленій альтанці Софійка встигла обладнати собі не/величку хатку (*М. Павленко*). 2. Тому втома не/відома, хто не/працював (*Нар. творчість*). 3. Вже там цвіли і квіти не/зліченні (*Л. Костенко*). 4. Шукай не/долі, а волі (*Нар. творчість*). 5. Любили ми поля безмірні і книг не/зміряні гл(е,и)бини (*М. Стельмах*). 6. Не/знаю чому, але саме ця піс(е,и)нька розбудила в мені якусь безпричин(н)у, ще не/зрозумілу тр(е,и)вогу (*В. Шкляр*).

II. Надпишіть частини мови над словами першого речення.

24 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте наведені нижче прислівники, звертаючи увагу на їх написання. Виберіть кожен вісім слів із поданих і продикуйте їх однокласнику (однокласниці). Перевірте, чи правильно написано слова.

Пишемо разом:

абикуди, анітрохи, споконвіку, спідлоба, нашвидкуруч, набагато, щовечора, вперше, зозла, наспіх, водночас, удосвіта, посередині.

Пишемо через дефіс:

з діда-прадіда, з давніх-давен, без кінця-краю, пліч-о-пліч, віч-на-віч, будь-що-будь, де-не-де, вряді-годї, рано-вранці, по-братськи.

Пишемо окремо:

день у дeнь, з дня на дeнь, одiн в одiн, раз у рaз, раз пo раз, рiк у рiк, час вiд часу, вiд рaнку до вeчора, з краю в край, з бoку на бiк, з кiнця в кiнець, у цiлoму, в основному, до вiдома, до вподоби, до речi, до сьoгодні, на вiдмiнно, на жаль, на ходу, пiд силу, по можливостi, по правдi, по сутi, по черзi, тим часом, увi снi, через силу, як слiд.

25 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в поданих реченнях виділені слова пишемо по-різному.

1. Хлопці дивилися футбол **по новому** телевізору.
2. Режисер вирішив зняти кліп **по-новому**.

26 Складіть і запишіть по одному реченню з кожним поданим словом і сполученням.
Назустріч, на зустріч; по-нашому, по нашому.

27 Спишіть, знімаючи ризики. Підкресліть прислівники.

Прийшли в/трьох – у/трьох кімнатах; зробив по/новому – по/новому мосту; вивчив на/пам'ять – скаржитися на/пам'ять; приїхали в/день на-

родження – працював у/день і в/ночі; вправи на/силу – на/силу йшов; чути в/далечині – вдивлятися в/далечину; бігли на/зустріч – на/зустріч із братом.

28 Спишіть слова, знімаючи ризики.

1. Нац/гвардія, військово/морський, національно/визвольний, історико/культурний, легко/розчинний, екс/чемпіон, міні/екран, хтозна/який, кінець/кінцем, тишком/нишком, п'яти/річний, перекоти/поле, крісло/ліжко, жовто/блакитний.

національно-визвольний
військово-морський
всесвітньо-історичний
всесвітньо відомий

2. Само/оборона, супер/герой, жовто/гарячий, 2/поверховий, українсько/польський, корабле/будівний, пів/Європи, норд/вест, більш/менш, будь/з/ким, салон/магазин, блок/пост, всесвітньо/історичний, всесвітньо/відомий.

29 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із шести слів з вивченими орфограмами. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте, чи правильно написано слова.

30 I. Спишіть речення, знімаючи ризики та розкриваючи дужки.

1. Я озирнувся, про/те на лісовій дорозі вже не було ні/кого (*В. Шкляр*).
2. Хтось по/молодецькому гасав кімнатами – тільки дв(е,и)рима хряскало! (*М. Павленко*). 3. Сашко не біг, ішов, ледь тягнув ноги, як на/зустріч зат(е,и)мніла скирта сина (*М. Вінграновський*). 4. Стрімкі весни що/разу змінювалися на (с,з)пекотне літо (*І. Корсак*). 5. Зими (В,в)олинські каверзні: у/день, трапляєт(ь)ся, на сонці бурульки худнуть, а під досвіток затріщить мороз (*І. Корсак*).

II. Надпишіть частини мови над словами першого речення.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Правопис – це система, що постійно розвивається, оскільки відбуваються зміни в суспільстві, а мова, як живий організм, нарощується новими словами, видозмінюється, набуває нових властивостей.

Радимо поповнити свою книжкову полицю виданням «Український правопис» (видавництво «Наукова думка» НАН України; 2012-й і наступні роки). У цій книжці викладено всі орфографічні правила й основні правила пунктуації, а також є спеціальний покажчик, у якому наведено дуже багато важких для написання слів.

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
неправильний номер музична школа вдавати зіставляти факти впадати в око (очі) давати спокій брати участь порушити питання навести приклад завдяки старанню	невірний номер музикальна школа робити вигляд співставляти факти кидатися в очі залишити в спокої приймати участь підняти питання привести приклад дякуючи старанню

РОЗРІЗНЯЙМО

Адрес – це письмове вітання особі, організації, переважно з нагоди ювілею. *Пам'ятний адрес; підготували адрес із нагоди ювілею.*

Адреса – місце проживання чи перебування особи, розташування установи. *Листи надсилайте на адресу...; електронна адреса.*

* * *

Віборний – який визначається, обирається голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов'язків. *Виборна посада, виборні представники, виборні органи.*

Віборчий – який стосується проведення виборів та різних заходів, пов'язаних з ними. *Виборчий округ, виборча агітація, виборча кампанія.*

* * *

Слово **кампанія** використовуємо для позначення сукупності заходів, спрямованих на виконання певного завдання. *Виборча кампанія, посівна кампанія.*

Слово **компанія** означає: 1) групу осіб, пов'язаних певними інтересами (*товариство, громада*); 2) організація (*підприємство, установа, спілка*), яка здійснює певний вид діяльності. *Весела компанія; юридична компанія «Феміда».*

АНТИСУРЖИК

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
прасувати білизну купити праску дитяче ліжечко килиміві доріжки чиста стеля кришталева ваза	гладити білизну купити утюг дитяча кроватка коврові доріжки чистий потолок хрустальна ваза

МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ

Один з найздібніших учнів давньогрецького філософа Сократа Алквіад якось зізнався своєму вчителю в тому, що боїться говорити перед широким загалом. У ті часи це був серйозний недолік: хто не вмів виступати перед широкою аудиторією, того не допускали до будь-яких державних справ. Сократ запитав, чи боїться він говорити із шевцем.

- Ні, – відповів Алквіад.
- А з кравцем?
- Також ні.
- А з будь-яким іншим ремісником?
- Звичайно ж, ні.
- То чому ж тоді ти боїшся говорити перед загалом, який складається саме з таких людей? (І. Томан)

ЦІКАВО ЗНАТИ

• Назви знаків Зодіаку по-латинськи звучать так: Водолій – Акваріус, Риби – Писцес, Овен – Аріес, Телець – Таврус, Близнюки – Геміні, Рак – Канцер, Лев – Лео, Діва – Вірго, Ваги – Лібра, Скорпіон – Скорпіус, Стрілець – Сагиттаріус, Козеріг – Каприкорнус.

• Слово *метро* японською мовою записується трьома ієрогліфами, які означають *низ, ґрунт, залізо*.

• Найдревніша з тих, які збереглися до нашого часу, буква алфавіту – О. Як ви думаєте, чому?

• В Організації Об'єднаних Націй існує шість офіційних мов: англійська, французька, арабська, китайська, іспанська, російська.

• У мові ескімосів для найменування снігу існує майже 20 слів.

• Жителі Папуа Нової Гвінеї розмовляють майже на 700 мовах (це становить приблизно 15 % усіх мов світу).

• У китайському письмі понад 40 000 символів, а в гавайському алфавіті лише 12 букв.

Пригадайте, відшукайте або дослідіть самостійно цікаві факти про мови народів світу. Поділіться своєю інформацією з однокласниками. За бажання проведіть у класі конкурс цікавих фактів про мови або свято «Такі різні, такі цікаві мови».

І ТАКЕ БУВАЄ

Син поїхав з дому та й прожив у місті Більше як півроку, днів, напевне, з двісті, Він в село вертається, з матір'ю вітається:
– Здрасте, мама родная! Как здесь поживається? – Мати гладить сина по рудому чубчику.
– Як це ти балакаєш, любий мій голубчику? Наче й не по-нашому, наче й не по-руському, – Більш на те скидається, що по-малоруському. – А синок відкажує: – Ти, маманя, тьомная. В нашом положеніє разлиця огромная. Я живу у городе, ти всьо времня в полі. Как тут-здесь розтумкаєш, что-чево і што лі?

П. Глазовий

У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. Але це не тільки предивні звуки, це й найтонші відтінки думок і переживань, щедро приготовані для нащадків. І кожне слово немовби виплекана народом-дивотворцем квітка з неповторним ароматом, з неповторними барвами.

Іван Вихованець

Словосполучення та речення. Головні та другорядні члени речення

Ви знатимете:

- відмінність між словосполученням і реченням;
- види речень;
- способи вираження членів речення.

Ви вмітимете:

- розрізняти головне й залежне слово в словосполученні, головні й другорядні члени речення;
- правильно будувати та використовувати в мовленні речення різних видів;
- правильно ставити розділові знаки, обґрунтовувати їх використання за допомогою правил;
- писати прикладки відповідно до орфографічних норм.

Синтаксис (з грец. *syntaxis* – поєднання, складання) – це розділ мовознавства, який вивчає будову та значення словосполучень і речень.

Пунктуація (з лат. *punctum* – крапка) – це розділ мовознавства, який вивчає правила вживання розділових знаків.

§ 3. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про будову словосполучень та їх види за способами вираження головного слова

ПРИГАДАЙМО. Що називають словосполученням?

31 Зіставте сполучення слів у трьох колонках. Поясніть, чому лише сполучення слів третьої колонки можна вважати словосполученнями.

за вікном
перед школою
нехай читає

брат і сестра
вітер і сніг
троянди й півонії

кучеряві хмари
літній дощ
співаю тихо

Слово-
сполучення

Головне й
залежне слово

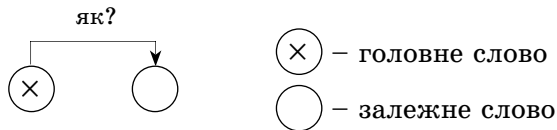
Словосполучення (рос. словосочетание) – це синтаксична одиниця, яка утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів, одне з яких – головне, а інше – залежне.

Головним у словосполученні є слово, від якого ставимо питання, **залежним** – яке відповідає на поставлене питання. Залежне слово уточнює й поширює значення головного. **НАПРИКЛАД:**

як?
× $\left[\begin{array}{c} \text{говорити} \\ \text{голосно} \end{array} \right.$

Схема

Схематично будову цього словосполучення можна показати так:

Зв'язок
слів

Слова в словосполученні поєднуємо за змістом і **граматично** або тільки за змістом. Граматичний зв'язок здійснюємо за допомогою закінчень (*весела пісня, книжкова полицка*) або закінчень і прийменників (*потрапив під зливу, квіти на пам'ять*).

Не є слово-
сполученням

Не є словосполученнями:

- сполучення підмета з присудком;
- сполучення іменника або займенника із прийменником: *перед школою, наді мною, під деревом*;
- однорідні члени речення: *дощ і вітер, високо чи низько*;

Типи
за будовою

- стійкі (нечленовані) сполучення слів (власні назви, фразеологізми): *Чорне море, витрішки продавати, гав ловити*;
- складені форми слів: *буду працювати, найбільш підготовлений*.

За кількістю слів словосполучення поділяють на прості і складні.

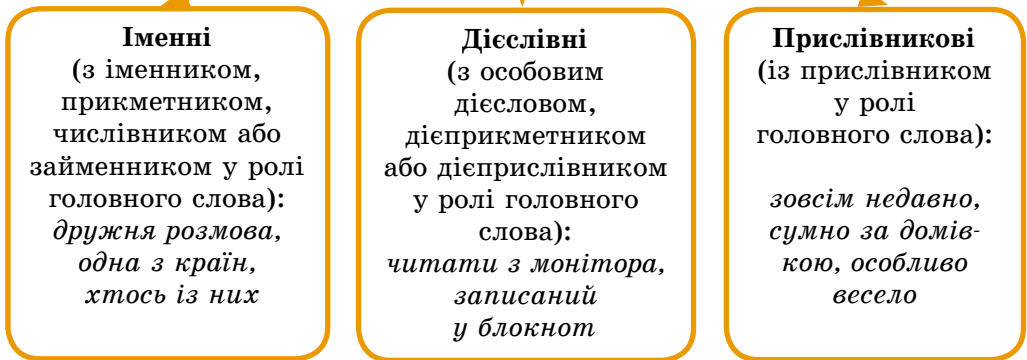
Прості словосполучення – це словосполучення, утворені з двох повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *холодна вода, росте коло хати, комп'ютерна діагностика*.

Складні словосполучення – це словосполучення, утворені з трьох або більше повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *теплий осінній вечір, багато відповідей на запит*.

Види

За способами вираження головного слова словосполучення поділяють на іменні, дієслівні, прислівникові.

Види словосполучень за способами вираження головного слова

32 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися з прочитаного?

ФОРТЕЦІ В СТЕПАХ

Як князював Святославів син Володимир у Києві, то одразу ж узявся організувати відсіч* печенігам. Сам у степи водив дружину, не раз громив їхні війська. Але степовики знову й знову з'являлися в руських землях. І задумав тоді Володимир поміняти тактику боротьби з ворогом. Кинув клич він в усі руські землі, щоб прислали до Києва своїх кращих воїнів. Вирішив князь будувати фортеці по всіх степових кордонах Русі.

Почалося грандіозне будівництво. У багатьох місцях одразу зводилися до неба фортеці, і в них осідали древліани, кривичі, в'ятичі, угличі, тиверці – мужні сини всіх племен давньоруських. Скачуть із фортець далеко в

* *Відсіч* – (рос.) отпор.

степ зіркоокі дозорці. Лежать у ковилі, слухають землю: чи не гуде вона від стукоту кінських копит. Зачують далеко печенізьке військо, скочать на коней і летять до фортець, попереджають: «Небезпека!».

Небагато русичів у фортеці, але вдертися до неї дуже важко. Кілька разів ішли на приступ печеніги, але, побачивши, що нічого не виходить, відмовляються від наміру. А з усіх фортець навздогін за ними летять невеличкі загони русичів. Шарпають печенігів, нападають на тих, що відбилися від загального потоку, сковують усе їхнє військо. А інші, обганяючи ворога, мчать до Києва, поспішаючи попередити про наближення печенігів (За М. Слабошпицьким).

II. Знайдіть і випишіть не менше ніж шість словосполучень, згрупувавши їх на іменні, дієслівні, прислівникові. Поставте усно питання від головного слова до залежного. Побудуйте графічні схеми трьох словосполучень (на вибір).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що в грецькій міфології одну з дев'яти муз – покровительку історії – звать Кліо. Якщо ви цікавитесь українською історією, зверніться до книжки **Михайла Слабошпицького «3 голосу нашої Кліо»**. Ця книжка поведе вас складними й драматичними дорогами національної історії, на яких ви зустрінетеся з багатьма видатними доньками й синами нашого народу.

33 Доберіть до поданих словосполучень синонімічні й запишіть. Визначте засоби граматичного зв'язку. Чи змінилися ці засоби після зміни словосполучень?

БРАЗОК. Шкільне приладдя – приладдя для школи, Тарасові слова – слова Тараса.

Твори Довженка, інформаційні канали, малинове варення, сестрин зошит, залізні ворота, комп'ютерна програма, усмішка дідуса, солом'яна стріха, вода із джерела, день осені, квіти осені, людина без турбот.

34 Утворіть від поданих дієслівних словосполучень іменні й запишіть. Із двома утвореними словосполученнями складіть речення з однорідними членами.

БРАЗОК. Охороняти кордон – охорона кордону.

Захищати країну, мріяти про щастя, доглядати хворого, виконати доручення, будувати хату.

35 Утворіть і запишіть словосполучення, у яких наведені слова виступали б то в ролі головних, то в ролі залежних слів. Визначте вид кожного словосполучення за способом вираження головного слова.

Вітер, радісний, учитися, мрія.

36 I. Розгляньте картину. Що ви можете сказати про її композицію? Що зображено на передньому плані? Чи використовує художник контрастні кольори як засіб увиразнення зображеного?

Л. Шелудько. Тригірський монастир

II. Складіть за картиною 3–4 словосполучення різних видів (іменних, дієслівних, прислівникових). Напишіть невеликий твір-опис (6–8 речень) за картиною, використавши складені словосполучення.

37 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Виберіть із поданих прикладів два словосполучення. Чому інші приклади не можна вважати словосполученнями?

Відповідно до наказу, поблизу зупинки, вболівати за «Динамо», будемо працювати, Шевченкові вірші, цвіте калина, накивати п'ятами.

38 Доберіть і запишіть по два словосполучення, які означали б: а) дію і предмет; б) дію і час; в) дію і місце; г) предмет і ознаку; г) предмет і дію.

ЗРАЗОК. Дія і предмет – пишу ручкою, дивитися фільм.

39 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому однорідні члени речення та підмет із присудком не можна вважати словосполученнями.

40 I. Випишіть з кожного речення словосполучення та накресліть схеми цих словосполучень.

1. В пахучій хмарі дощової глици стоїть туман... 2. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс. 3. Малі озерці блискають незлісно, колише хмара втомлені громи. 4. Співає ліс захриплими басами, веде за повід стежечку худу (Із творів Л. Костенко).

II. Знайдіть і випишіть одне складне речення. Підкресліть у ньому головні члени речення, обґрунтуйте розділові знаки.

41 Хто швидко та правильно знайде й випише з поданого речення дев'ять словосполучень?

Ми – молоді господарі землі, яка по-материнськи нас зростила, і піднесла до сонця на крилі, і жар любові в серце заронила (О. Бойченко).

42 І. Зіставте словосполучення в російській та українській мовах. До словосполучень правої колонки накресліть схеми, з одним словосполученням (на вибір) складіть речення.

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
поблагодарить сестру учиться музыке смеяться над братом заботиться о матери забывать о неудачах в пять часов	подякувати сестрі учитися музики сміятися з брата піклуватися про матір забувати про невдачі о п'ятій годині

ІІ. Чи завжди українські словосполучення подібні за будовою з російськими?

43 Поєднайте подані групами слова в словосполучення. Простежте, у яких відмінках ужито залежні слова. За потреби зверніться до сторінки «Культура мовлення» (с. 71, 72).

Дякувати, сусід; пробачити, однокласник; екзамен, історія; звернутися, адреса; йти, гриби; сумувати, рідня; турбуватися, батьки; обурюватися, поганий, вчинок; глузувати, підліток.

екзамен з алгебри
 дякувати Максиму
 йти по воду

44 Відредагуйте словосполучення й запишіть правильно.

Сміятися над другом, оволодівати знання, навчатися музиці, вибачте мене, запобігати нещасних випадків, пропустити по хворобі.

Синтаксичний розбір словосполучення

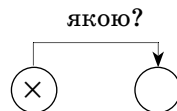
Послідовність розбору

1. Визначити головне і залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити вид за способом вираження головного слова.
4. Визначити тип за будовою.
5. Накреслити схему.

Зразок письмового розбору

Знов до мене осінь стука у вікно гілочкою клена золотою (В. Бубир).

Гілочкою золотою – словосполучення, іменне, просте.

45 І. Прочитайте виразно вірш. Які художні засоби автор використав для образного змалювання дійсності? Опишіть усно, що ви уявляєте, читаючи цей вірш.

Коли друзі тебе залишають,
 пожалій їх, вони ж бо втрачають
 і Весну, і Ромашку у небі...
 і вони цього навіть не знають...

тільки ти ж не забудь, як любила
подих Вітру, Родину і Сонце...
тільки ти ж не забудь, як чекала
і Весну, і Ромашку, і друзів...

коли Осінь торкне твої крила –
тільки ти ж не забудь...

С. Лисюк

II. Випишіть три-чотири словосполучення, ви-
конайте їхній письмовий синтаксичний розбір.

І. Ліндеман. Квітуче поле

46 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що втрачає людина, яка
зраджує друзів? Чи є у вас справжній друг
(справжня подруга)?

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Будь-яке словосполучення з'являється для найменування предметів, дій, явищ, ознак, які вже пізнані глибше, а тому «не вкладаються» в окреме слово. У словосполученні відбивається національна специфіка мови, мислення народу. В українській мові, наприклад, виробилися й усталилися стандартні словосполучення на означення сприйняття чогось. Так, ми кажемо *дивитися виставу*, але *слухати оперу*; *писати листа* і *писати картину*. Поєднання слів у словосполучення може бути показником обізнаності людини в певній галузі. Так, той, хто знайомий з військовою справою, до слова *офіцер* додасть означення *кадровий*, *відставний*, *старший* тощо. А от словосполучення *дуже важливий офіцер* свідчить про недостатню обізнаність мовця з армією.

§ 4. РЕЧЕННЯ

Про те, чим речення відрізняються від словосполучень, види речень за будовою, метою висловлювання та емоційним забарвленням

47 Зіставте записи двох колонок. З'ясуйте, у якій із них наведено речення. На основі спостереження продовжте вислів «Щоб певний набір слів був реченням, потрібно...».

1. Вечір полову траву зерно густу сіяв пережовкклу.

2. Колише пшеничний узбереж-
зя я стежина пам'ять жива.

1. І сіяв вечір густу полову на пережовкклу суху траву (*В. Симоненко*).

2. Колише на пшеничнім узбережжі мене стежина пам'яті жива (*П. Перебийніс*).

Роль у
мовленні

Речення

Основною синтаксичною одиницею є речення. Лише воно здатне повною мірою задовольнити різноманітні потреби людського спілкування. За допомогою речення формуємо, виражаємо й повідомляємо думку.

Речення (рос. предложение) – це одне або декілька слів, якими виражаємо відносно закінчену думку. **НАПРИКЛАД:** 1. *А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об грім* (Л. Костенко). 2. *Шерех. Шелест. Шепіт диких трав. Диких коней у тумані слід розтанув* (Л. Галіцина).

Зв'язок слів

Слова в реченні пов'язуємо за змістом і **граматично**. Граматичний зв'язок здійснюємо за допомогою закінчень і службових слів. В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна **інтонація**.

Розділові знаки

На письмі в кінці речення ставимо крапку, знак питання, знак оклику або крапки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб певна група слів стала реченням, вона мусить бути інтонаційно оформленою. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. **НАПРИКЛАД:** а) *пожежа*; б) *Пожежа!*

Ознаки речення

Специфічними **ознаками речення**, які відрізняють його від словосполучення, є:

- віднесеність висловлюваного до дійсності. Повідомлюване стверджується або заперечується, сприймається як реальне чи нереальне, можливе чи неможливе;
- змістова та інтонаційна завершеність;
- наявність граматичної основи.

Члени речення

Грамматичну основу речення складають **головні члени** речення (**підмет і присудок**) або один головний член речення. **Другорядні члени** речення (**означення, додаток, обставина**) утворюють групу підмета і групу присудка. **НАПРИКЛАД:** *У сонливій ранковій імлі озветься відлуння тривоже* (Г. Чубач).

ВИДИ РЕЧЕНЬ

Критерій	Види	Приклади
За наявністю другорядних членів речення	поширені (мають другорядні члени речення)	<i>Ідуть теплі дощі. У лісі осінь.</i>
	непоширені (не мають другорядних членів речення)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>

Продовження таблиці

За складом граматичної основи	двоскладні (граматична основа складається з підмета і присудка)	Ідуть дощі.
	односкладні (граматична основа складається з одного головного члена речення)	Осінь. Люблю дощі.
За кількістю граматичних основ	проті (мають одну граматичну основу)	Ідуть дощі. Осінь.
	складні (мають кілька граматичних основ)	Ідуть дощі, плаче осінь.

48 І. Поділіть текст на речення й абзаци та запишіть. Визначте усно засоби зв'язку речень у тексті. Обґрунтуйте розділові знаки.

ФЛАМІНГО

У зоопарку цього, на жаль, не побачиш то справді захоплююче видовище*, коли злітає табунець рожевих фламінго але в зоопарку можна спостерігати характерний танок птахів ходять фламінго басейном, кумедно дріботячи ногами у такий спосіб вони на волі здіймають мул і виловлюють молюсків, рачків, збирають водорості мулу в цементованому штучному озері немає а їжа є в годівницях навіть добре попоївши, сновигають птахи басейном, перебираючи ногами, «добувають» харчі ці птахи завжди вкупі і їдять, і купаються, і чепуряться**, і відпочивають усі разом на голос одного тієї ж миті відгукується інший на воді зросли – водою їхньою приязні не розіллеш (За Ю. Коваленком).

II. Прочитайте вголос записаний текст, дотримуючись відповідної інтонації.

49 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому саме речення, а не словосполучення є основною одиницею спілкування.

50 Побудуйте подані непоширені речення на поширені. Утворені речення запишіть, підкресліть у них граматичні основи.

1. Осипався клен. 2. Листя шелестить. 3. Дівчинка співає. 4. Сльозилися хмари.

* Видбвище – (рос.) зрелище.

** Чепурітисся – (рос.) охорашиваться; наряджаться.

51 Утворіть і запишіть з 2–3 поданими словами (на вибір) синтаксичні одиниці різних рівнів (словосполучення, просте речення, складне речення).

Університет, монітор, держава, дружба, смартфон.

52 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно зверте з надрукованим. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

УНІКАЛЬНИЙ ОСТРІВ

Острів Джарилгач

Джарилгач – унікальний острів на узбережжі Чорного моря в Херсонській області. На сорок кілометрів **тонкою** косою простягся він уздовж* берега. Птахи, летячи восени з України у вирій, обов'язково роблять зупинку на Джарилгачі. Наступна зупинка їх чекає за Чорним морем, у Туреччині.

Дикий піщаний напіввигорілий степ з нерухомими скельцями численних соляних озерець побачили лісничі Скадовського лісгоспазу, вперше після війни оглядаючи обходили **нові** володіння. З 1963-го засадили деревами тисячу гектарів. Бурі, суховії загрожували молоденьким саджанцям, але життя перемогло. Якимсь пере-

бралися з материка дикі кабани і розмножилися тут. Лісничі завезли на острів **оленів, ланей, муфлонів, фазанів**. Тепер тут справжнє лісове царство... (За Д. Бондарем).

II. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Яке з речень тексту є складним?

III. Позначте наголоси у виділених словах. За потреби скористайтеся словником наголосів.

53 I. Випишіть спочатку двоскладні речення, а потім – односкладні. Підкресліть граматичні основи. Яке з речень є складним?

1. Стрімкі весни щоразу змінювалися на спекотне літо (І. Корсак).
2. Роздуми обірвав плач **тримісячного** братика (М. Павленко).
3. До школи аж ніяк не тягнуло (М. Павленко).
4. Ліворуч хата давня, наче гріх, шибками **посміхається** леваді (М. Боровко).
5. Бурлить родинне джерело добра і ласки (О. Довгон'ят).
6. Теплий вечір горнеться до землі (В. Кучер).
7. Лунко гриміли громи, і злі блискавиці змигували (І. Корсак).
8. Надворі було так гарно... (А. Тесленко).
9. Ключі від важких **металевих** дверей лежали в тому ж міні-багажничку (В. Шкляр).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

Речення залежно від мети висловлювання поділяють на розповідні, питальні, спонукальні.

* Уздовж – (рос.) вдоль.

Розповідне

Розповідним (рос. повествовательным) називаємо речення, у якому міститься повідомлення про якісь факти, події чи явища дійсності. Інтонація розповідного речення характеризується зниженням тону наприкінці речення.

НАПРИКЛАД:

Золоте свічадо розливає теплі ноти дня (О. Довгоп'ят).

Питальне

Питальним (рос. вопросительным) називають речення, яке містить запитання, що спонукає співбесідника до відповіді, до роздуму над відповіддю. У таких реченнях тон підвищується на тому слові, що містить смислове запитання. У кінці питального речення ставиться знак питання.

НАПРИКЛАД:

Чом верба свої віти над водою так уклінно нагиба? (П. Усенко).

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники (*хто, що, котрий* тощо), питальні прислівники (*як, де, звідки, навіщо, відколи* тощо) і питальні частки (*хіба, невже, чи, що за*). Питання виражається також за допомогою питальної інтонації.

Риторичне питання

Риторичні питальні речення (рос. риторические) – це речення, які не вимагають відповіді, адже вона вже міститься в самому питанні.

НАПРИКЛАД: *Хіба можливо матір посварити із немовлям?* (М. Рильський).

Спонукальне речення

Спонукальним (рос. побудительным) називаємо речення, що виражає спонукування до дії у формі прохання, поради, наказу, заборони, вимоги, заклику, перестороги тощо.

НАПРИКЛАД: 1. *Хай доля матері всміхнеться і рушником застеле слід* (В. Москвич). 2. *Розкажи мені казку теплим голосом ночі, срібним променем дня* (Н. Одінець).

Спонукування найчастіше виражаємо дієсловами наказового способу, інфінітивом, різноманітною за своїм виявом спонукальною інтонацією. Більш піднесеним тоном вимовляємо речення, що виражають наказ, заклик, застереження.

Емоційне забарвлення

Розповідні, спонукальні та питальні речення можемо вимовляти з підсиленою інтонацією, тобто вони стають **окличними**. Окличну інтонацію на письмі передаємо за допомогою знака оклику. Відсутність останнього свідчить про те, що речення є **неокличним**.

НАПРИКЛАД: 1. *Ліси мої, хто вас убереже?!* (О. Пахльовська). 2. *І сонце яре з глибини небес сипнуло світанкову позолоту!* (М. Боровко).

Емоційне забарвлення окличних речень залежить від змісту речення. Інтенсивні позитивні емоції виражаємо рівною висхідною інтонацією. Негативні емоції передаємо висхідно-нисхідною інтонацією. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Який світ широкий! 2. Знуцання це!

54 I. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. З в..ликим пензлем у в..ликих капцях* фарбує гном оранжевий дашок (*Л. Костенко*). 2. Ти від куща червоної калини свою пр..гаслу душу засвіти (*М. Грищенко*). 3. З темного моря білявая хвил..чка до приб..режного каменя горн..ться (*Леся Українка*). 4. Вклоніться, люди, майстрові старому, володареві слова й р..месла! (*П. Перебийніс*). 5. Дороги нищимо, завалюєм стежки, хоча ніхто за нами не ж..неться (*М. Боровко*). 6. Хай в маленьких очах відбива..ться світ од маленьких ромашок до стартів в..ликих... (*В. Симоненко*). 7. Хіба є хто на Землі крилатіший за людину? (*Олесь Гончар*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Яке з поданих речень є риторичним?

55 I. Прочитайте вірш. Який настрій домінує в ньому? Чого більше у вірші: захоплення, суму, подиву, оптимізму чи безнадії?

Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка рожева й синя хуртовина!
Але чому я думаю про Вас?
Я Вас давно забути вже повинна.
Це так природно – відстані і час.
Я вже забула. Не моя провина, –
То музика нагадає про Вас,
То раптом ця осіння хуртовина.
Це так природно – музика і час,
І Ваша скрізь присутність невловима.
Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка сумна й красива хуртовина!

Л. Костенко

К. Білокур. Квіти

II. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Поясніть, з якою інтонацією потрібно вимовляти кожне з них. Прочитайте вірш удруге, дотримуючись визначеної вами інтонації.

56 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому спонукальні речення невластиві науковому стилю, але широко вживаються в розмовному й художньому.

* *Кáпці* – (рос.) тапочки.

57 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Зацвіли вишні. 2. Зацвіли вишні? 3. Хай цвітуть вишні. 4. Зацвіли вишні! 5. Зацвіли вишні?!

58 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть твір-розповідь з елементами опису на тему «Листопад у саду», використавши всі типи речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік) на тему «Зустріч після канікул», використавши питальні, розповідні та спонукальні речення.

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Вид речення за емоційним забарвленням.
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу та другорядні члени речення.
5. Односкладне чи двоскладне.
6. Поширене чи непоширене.

Зразок письмового розбору

Чому не спить верба в прозору осінь? (М. Стельмах).

Речення питальне, неокл., просте, двосклад., пошир.

59 I. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

1. Багряне листя під ногами покірно й тепло шелестить (*В. Сосюра*).
 2. І вийшов Колумб на берег Америки вранці, ступив на траву не відомої досі землі (*Л. Костенко*).
 3. Вересень сипле сині загати, листям багряним шлях застила (*А. Малишко*).
 4. А вгорі гойдався місяць в гамаку нічного неба (*М. Лижов*).
 5. Не забудьте з друзями розмови, і весни, і юності ходи (*О. Ющенко*).

II. Перебудуйте подані розповідні речення на питальні та спонукальні, використовуючи питальні прислівники, частки, дієслова наказового способу. Прочитайте утворені речення з відповідною інтонацією.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Інтонація (від лат. *intono* – «голосно вимовляю») є складною єдністю висоти, сили, темпу й тембру мовлення. Цими засобами встановлюються значення слів у реченні, відбувається поділ речень на частини, досягається їхня внутрішня єдність. Кожне речення в мовленні має свій інтонаційний малюнок, який відображає думку мовця та емоційно-вольове ставлення до змісту висловлення.

§ 5. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

Про прямий і непрямий порядок слів у реченні
та способи їхнього смислового виділення

60 І. Прочитайте діалог. Поміркуйте, з якою інтонацією треба вимовляти кожну його репліку і які слова логічно наголосити.

– Я колись книгу читав, – задумливо сказав увечері Митько. – Так там писалося про те, як на тигрів полюють. Мисливець прив'язує до дерева козеня, а сам сидить у сітці...

– А деякі племена, – на льоту вловив я Митькову думку, – риють на стежці, якою звірі ходять на водопій, здоровенну яму...

– Думки читаєш! – радо згукнув Митько. – Ми ці обидва способи поєднаємо.

– А козеня де взяти?

Довірливо дивлячись мені в очі, Митько запропонував:

– А якщо ми прив'яжемо тебе?

– Тобто як це? – вибалушивсь я.

– Мотузкою, як же це! А де взять її – я знаю. У клуні висить...

– Ти що, жартуєш! – не повірив я власним вухам.

– Та які жарти? Чим ти гірший? Мекатимеш потрошку, здалеку й не видно, хто це. Може, воно вилізе з озера, щоб роздивитись. Га? І якраз у яму втрапить. А ми вже вириємо, постараємось.

– Та ти, мабуть, сказився, – обурився я, доп'явши, що Митько й не думає жартувати. – Чим я гірший за якусь там козу? А чим ти гірший? Навіть кращий, розумник такий! Мене! До дерева! Мотузкою! А як воно ззаду підкрадеться чи збоку? Ти подумав? Себе прив'яжуй!

– Хай буду я, – хоробро погодивсь Митько. – Я не якийсь там егоїст. Я згоден. Хоча, ти знаєш, мені здається, можна і не прив'язувати. Козу – інша справа, вона втекла б. А мене можна не прив'язувати. Я і так посиджу.

– Та гаразд уже, – охолов я. – А чому обов'язково комусь із нас? Може, курку? Нічим не гірша.

– Молодець! – вигукнув Митько. – Звичайно, курку! І мороки набагато менше. – І по хвильці додав: – Та й безпечніше (*Я. Стельмах*).

II. Прочитайте діалог уголос за особами, дотримуючись відповідної інтонації та логічно наголошуючи відповідні слова. Спробуйте інтонацією передати емоції та почуття персонажів.

В українській мові, як і в російській, порядок слів у реченні вважають **вільним**, тобто за тим чи іншим членом речення не існує суворо закріпленого місця.

Розрізняють два типи порядку слів у реченні: прямий і непрямий.

Прямий
порядок слів

Прямий порядок слів (рос. прямой) вважають нейтральним і є характерним для офіційно-ділового та наукового стилів мовлення.

Розташування членів речення при прямому порядку слів

Підмет
знаходиться
перед
присудком

Означення
знаходиться
перед
означуваним
словом

Додаток
знаходиться
після слів,
від яких
залежить

Обставина
займає
різні
місця

Інверсія

НАПРИКЛАД: 1. *Пилип Орлик вирушає в Європу для переговорів з керівниками великих держав* (М. Слабошпицький). 2. *А сон пливе у тихі верболази* (І. Шарапов).

У разі **непрямого порядку слів** (інверсії) основний зміст речення зберігається, але з'являються додаткові смислові відтінки, посилюється виразність слів. Непрямий порядок слів використовується в художньому та розмовному стилях для виділення змістової значущості тих чи інших слів у реченні або для надання фразі особливого стилістичного забарвлення. **НАПРИКЛАД:** 1. *По воді-бистрині ніжно-синій день хмарки золоті розіслав* (М. Шпак). 2. *А земля моя щастя родить* (М. Сом).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушення правил розташування членів речення може спричинити двозначність висловлювання. Неправильно побудованим є, наприклад, таке речення: *Сашко виконав два дні тому записані вправи*. Із цього речення незрозуміло, що було два дні тому – виконання вправ чи їх записування. Потрібно було сказати: *Два дні тому Сашко виконав записані вправи*.

Логічний
наголос

Логічний наголос (рос. логическое ударение) – це виділення більшою силою голосу найважливішого слова в реченні. **НАПРИКЛАД:** 1. *Завтра відбудеться конкурс*. 2. *Завтра відбудеться конкурс*. 3. *Завтра відбудеться конкурс*.

У наведених реченнях логічно наголошуються виділені слова, бо вони виражають найсуттєвіше в повідомленні, а значить, і мають найбільшу смислову вагу. У цьому можна переконатися, поставивши відповідні запитання. Перше речення є відповіддю на запитання: «*Коли відбудеться конкурс?*», друге – «*Що відбудеться завтра?*», третє – «*Чи відбудеться завтра конкурс?*»

61 I. Прочитайте речення. З'ясуйте, у яких з них слова розташовано в непрямому порядку.

1. Хвилюю зеленою здіймається навесні Батієва гора (*М. Рильський*).
2. Солов'їний тихий свист гуляє за долиною (*А. Малишко*).
3. Травень очі голубі розгубив у травах (*В. Лучук*).
4. Оця реальна мить вже завтра буде спомином (*Л. Костенко*).
5. Розвіщує кошлатий свій хітон у вікнах снігопад утомлений (*Т. Ганенко-Житовоз*).
6. Усміхайся – і світ вертатиме тобі усмішку (*І. Томан*).

II. Визначте частини мови всіх слів першого речення.

62 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ*. Якої відповіді вимагатиме кожне із запропонованих питальних речень, якщо їх прочитати так, щоб логічно наголошеним було підкреслене слово.

Назар завтра їде?

Назар завтра їде?

Назар завтра їде?

63 I. Прочитайте вірш мовчки. Які настрої та почуття передає поетеса? Визначте, яке зі слів кожного речення логічно наголошене. Обґрунтуйте свою думку.

ОСІННІЙ ВЕЧІР

Кудись поспішало місто
У вирі буденних справ.
А осінь калині намисто
Вдягла із червоних заграв.
Зітхав у повітрі вечір,
Кружляючи тихо скрізь.
І ніжно комусь на плечі
Скидав золотавий лист.
А сонце багряним диском
Завмерло на небесах.

І десь неймовірно близько
У вирій здійнявся птах.
І знову туман осінній
Розтікся по всій землі,
Розтанули наші тіні
У тій золотавій млі.
А десь, невідомо звідки,
Мелодія тиха пливла...
Так само тихо, без свідків
Замріяна осінь прийшла.

Л. Коломієць

II. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись відповідної інтонації та беручи до уваги логічний наголос для передачі відповідних змістових та емоційних відтінків значення.

64 Зіставте два речення. У якому з них головним є повідомлення про те, що саме відбувалося, а в якому йдеться про місце дії? З'ясуйте, яка позиція є найсильнішою для будь-якого члена речення – на початку чи в кінці речення.

1. У нашій школі проходили змагання з гімнастики.
2. Змагання з гімнастики проходили в нашій школі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кінець речення – це сильна позиція для будь-якого члена речення, і найпростішим способом виділення якогось слова чи словосполучення є винесення його на останнє місце в реченні.

65 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Прочитайте речення. Запропонуйте по черзі різні варіанти розташування слів у них. Простежте, як зі зміною порядку слів змінюється зміст та експресивність висловлювання.

1. Із грудня журнал «Однокласник» видаватиметься в англomовному варіанті.
2. Контроль за якістю продукції на заводі ведеться постійно.

3. Дітей до навчальних закладів підвозять шкільні автобуси. 4. У новому сервісному центрі надають послуги з налаштування мобільних телефонів.

66 Поставте усно питання до кожного з наведених речень. З'ясуйте, що нового повідомляється в кожному випадку.

1. У другу зміну вчилися восьмикласники. 2. Восьмикласники вчилися в другу зміну. 3. До гурту підійшла огрядна жінка. 4. Огрядна жінка підійшла до гурту.

І ТАКЕ БУВАЄ

Михайло Петрович зручно вмовстився у своєму улюбленому кріслі, щоб почитати газету. Через п'ять хвилин він роздратовано вигукнув: «Я більше ніколи не буду купувати цю газету!» Заспокоївшись, дідусь зачитав своєму онуку-восьмикласнику такі речення з горе-газети:

1. Мамонт після тривалих переговорів з німецькою компанією поповнив колекцію унікальних експонатів музею. 2. Шановний Іване Петровичу, випускники школи запрошують Вас на традиційну зустріч із дружиною, яка відбудеться 18 жовтня. 3. Малиновий напій має багато необхідних для організму дорослих, дітей, вітамінів. 4. Цього року будуть виділені земельні ділянки під забудову хлівів для співробітників заводу.

Поясніть, чому газетні повідомлення так роздратовали Михайла Петровича. Як потрібно відредагувати речення?

67 I. Прочитайте речення «Я приніс вам книжку» з різною інтонацією так, щоб передати чотири різні змістові відтінки значення.

II. Спробуйте скласти 3–4 речення, які залежно від інтонації можуть мати різний зміст. Запишіть їх і прочитайте з відповідною інтонацією однокласникам або батькам. Чи зрозуміють вони, про що ви хочете повідомити?

68 Напишіть твір-мініатюру, у якому був би розгорнений виклад після речення «А справа була така...», або «А йшлося ось про що...», або «А про це говорили так...».

§ 6. ПІДМЕТ

Про особливості підмета як головного члена речення, види підметів та способи їхнього вираження

ПРИГАДАЙМО. Які є частини мови? Що таке неозначена форма дієслова?

69 Прочитайте речення. Доведіть, що підкреслені слова – підмети. З'ясуйте, якими частинами мови може виражатися підмет і яка його роль у реченні.

1. А грим по вулицях ходив і цьвохкав батогом сліпучим (М. Боровко).
 2. Довкола все зчудовано притихло (М. Боровко). 3. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський). 4. Серед неба горить білолиций (Т. Шевченко). 5. З хвилини на хвилину можуть бути поранені (Ю. Збанацький).
 6. У великій продовгуватій світлиці за столом сиділо троє (Ю. Мушкетик).
 7. Жити – це не значить тільки брати, а й давати (Д. Ткач). 8. Нерозгадане тривожне як розвіялось скоріше, ніж думалося спочатку (М. Стельмах).

В українській мові, як і в російській, члени речення поділяють на головні й другорядні. Головні члени речення – підмет і присудок – становлять граматичну основу речення.

Особливості підмета

Підмет (рос. подлежащее) – головний член двоскладного речення, який означає особу, предмет або явище, якому приписується якась дія, стан чи ознака, виражена присудком. Підмет відповідає на питання *хто? що?* За способом вираження підмети поділяють на прості й складені.

Простий підмет

Простий підмет виражають одним словом (іменником, займенником, неозначеною формою дієслова чи словами інших частин мови в значенні іменника). **НАПРИКЛАД:** 1. Пливли ми ввечері лиманом (Л. Костенко). 2. Там лишилися її рідні (Ю. Збанацький). 3. На тротуарі стояло двоє (Ю. Бердник). 4. Незадовго серед темноти «ура» підіймалося все вище, охоплюючи вершину (Олесь Гончар). Іноді підмет виражаємо неозначеною формою дієслова (інфінітивом), до якої не можна поставити питання *хто? що?* У таких реченнях підмет визначаємо за змістом. **НАПРИКЛАД:** Жити – це значить дихати, це значить діяти (Ж.-Ж. Руссо).

Складений підмет

Складений підмет виражаємо двома й більше повнозначними словами.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СКЛАДЕНОГО ПІДМЕТА

Спосіб вираження	Приклади
Сполучення іменника чи займенника в називному відмінку й іменника чи займенника в орудному відмінку з прийменником <i>з</i>	<u>Серпень з вереснем</u> схрестили довгі шпиги не смертельні (М. Рильський).
Сполучення з кількісним значенням (числівник у називному відмінку, займенник <i>скільки</i> чи прислівники <i>мало, чимало, багато</i> й іменник, займенник чи прикметник у родовому відмінку множини)	1. На підлозі бавилося <u>двоє дітей</u> (Ірина Вільде). 2. <u>Багато громів</u> упало з неба (А. Малишко).
Займенники <i>кожен, дехто, хтось</i> та ін. й іменник чи займенник у родовому відмінку множини з прийменником	<u>Ніхто з них</u> не був навіть військово-возобов'язаним (В. Козаченко).

Продовження таблиці

Складні власні назви	<i>Багато незабутніх образів створила на оперній сцені <u>Оксана Петруненко</u> (В. Туркевич).</i>
Фразеологізми	<i><u>Бити байдики</u> – улюблена справа ледарів.</i>
Інші сполучення, зокрема зі значенням сукупності	<i><u>Край неба</u> жеврів рожевим вогнем <u>Летіла згряя журавлів.</u></i>

70 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Поділіться, у якому з них виділене слово – підмет.

1. Марки – **это** его хобби. 2. **Это** занятие было его страстью*. 3. **Это** было его увлечение?

71 І. Прочитайте текст, визначте тип мовлення та стильову приналежність. Уявіть, що ви – художник. Розкажіть, як би ви зобразили на полотні зміст прочитаного.

ПАСІКА

На пасіці гули у вуликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. У вічках** подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали у вічка. У пасіці пахло **медом**, пахло молодою **травою** та польовими **квітами**. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелася з бадиліною, берізкою та з широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між вуликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки... Косе проміння промкнулося під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, вулики, зелене листя на грушах... (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

В. Патик. Пасіка

II. Випишіть із кожного речення граматичні основи. Доведіть, що виділені слова не є підметами.

III. За виписаними граматичними основами усно перекажіть прочитане. Доповніть переказ своїми враженнями від картини «Пасіка».

72 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Над кожним підметом скорочено надпишіть частину мови, якою він виражений. Доведіть, що в останньому реченні немає підмета.

1. Як прикотилася до нашого села війна, мені ще тільки п'ятнадцятий минав (*В. Сичевський*). 2. Спинився час, л(е,и)жить, дрімає, втомився

* *Страсть* – (укр.) пристрасть.

** *Вічко* – (рос.) леток.

слухати сумне, в туман гарба його вгрузає, ніхто її не підштовхне (*І. Ольховський*). 3. Хай в маленьких очах відбива(ї,є)ться світ од маленьких ромашок до стартів в(е,и)ликих (*В. Симоненко*). 4. Осін(н)ій сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гіл(л)яках (*Л. Костенко*). 5. «Будь ласка» не кланяється, «спасибі» спина (не)гне (*Нар. творчість*). 6. Що не гнеться, то швидко л(о,а)мається (*Нар. творчість*). 7. Може, десь у лісах ти чар-зілля шукала... (*В. Івасюк*). 8. Зоре моя в(е,и)чірняя, зійди над горою (*Т. Шевченко*).

II. З'ясуйте, які речення є складними і як поєднано їхні частини (за допомогою сполучників чи без них).

73 I. Спишіть речення. Підкресліть підмети, визначте способи вираження їх.

1. Ми з нею довго в полі **говорили**, не чули навіть гуркоту* доріг (*Л. Костенко*). 2. Тебе цей сад прийняв **гостинно** в свою завітчану сім'ю (*Д. Луценко*). 3. Чумацький Шлях, Стріла, Стожари летять в розгойдані світи (*М. Стельмах*). 4. Павло Григорович Тичина колись водив мене у ліс (*М. Сом*). 5. Майже три роки минуло від того далекого світлого дня (*О. Гончар*). 6. Кожен із бійців знав, що небезпека подвоїлася (*О. Гончар*). 7. І його підхопили з десятків рук, сильно підкинули вгору... (*Іван Ле*). 8. Але дехто з учнів викликав у нього глибоке **занепокоєння** (*О. Донченко*). 9. Гучне «Ура!» пронеслося тоді над луками... (*Л. Первомайський*).

II. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми та пунктограми.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

74 Визначте підмети в поданих реченнях. Поясніть свою думку. Відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. Справа миру – священна. 2. Рівень успішності в класі – високий. 3. Стати переможцем – його мрія.

ПОМІРКУЙТЕ!

У першому реченні підкреслюється, що священною є не будь-яка справа, а тільки справа миру. Тому підметом є словосполучення *справа миру*. Основне значення таких підметів зосереджено в залежному слові словосполучення.

75 Складіть і запишіть п'ять речень, використавши подані сполучення слів (на вибір) у ролі підметів. Підкресліть граматичні основи. Визначте способи вираження підмета.

Кожен із нас, кінець вересня, початок вистави, чотири хвилини, група артистів, багато країн, Південний Буг, Петро Іванович, хтось із музикантів.

§ 7. ПРИСУДОК

Про особливості присудка як головного члена речення, види присудків та способи їх вираження

ПРИГАДАЙМО. У чому полягає особливість дійсного, умовного та наказового способів дієслів? Які дієслова називають особливими?

* *Гуркіт* – (рос.) гробхот.

76 Прочитайте речення, визначте граматичні основи. На основі спостереження спробуйте довести, що між підметом і присудком існує нерозривний взаємозв'язок. З'ясуйте, підмет чи присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

1. Я сорочку з бабиної скрині привезла із рідного села (*В. Ковалівська*).
2. Ридав, сміявся в тишині рояль (*О. Ющенко*).
3. Гуркочуть поїзди веселі знову, луною будять тишу світанкову (*О. Ющенко*).

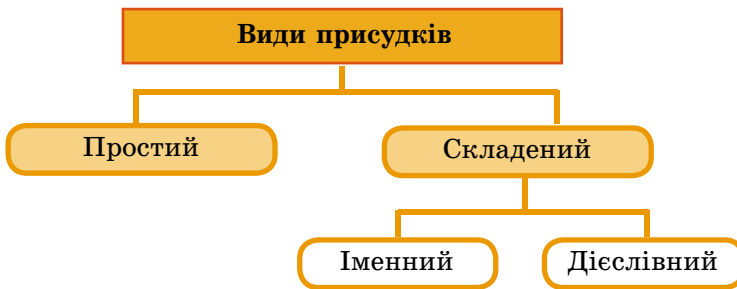
Особливості
присудка

Присудок (рос. сказуемое) – головний член двоскладного речення, який означає дію, стан або ознаку предмета, названого підметом. Присудок відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є?* **НАПРИКЛАД:** *Ти піснею прилинула у сад і засвітила кожну гілку цвітом* (М. Боровко).

Підмет і присудок залежні один від одного. При цьому присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

Види
присудків

За будовою присудки бувають **прості й складені**.

Простий
присудок

Простий присудок (рос. простое сказуемое) виражається особовим дієсловом у формі дійсного, умовного чи наказового способу, а також неозначеною формою дієслова. **НАПРИКЛАД:** 1. *Вечір тихо задрімає у кутку до ранку* (Г. Дудка). 2. *Хай любов'ю нашою святиться чарівна криничка-крижаниця* (П. Перебийніс).

Складений
дієслівний
присудок

Складений дієслівний присудок (рос. составное глагольное сказуемое) складається з **неозначеної форми** дієслова (інфінітива) й **допоміжного дієслова**. Основним компонентом складеного дієслівного присудка виступає інфінітив (називає конкретну дію). Допоміжне дієслово передає граматичне значення способу, часу, особи, числа.

Допоміжні
слова

У ролі **допоміжних** слів можуть бути:

- дієслова зі значенням початку, кінця, продовження дії (*почати, стати, кинутися, перестати, зостатися, продовжувати* тощо);

- дієслова зі значенням можливості, неможливості дії, прагнення, бажання (*мусити, уміти, хотіти, треба, бажати, думати, любити* тощо);
- прикметники типу *радий, здатний, ладен, згодний* тощо.

НАПРИКЛАД: 1. Він художник і не хотів жертвувати своїм покликанням (І. Цюпа). 2. Я вірші став писати під вечір золотий (В. Сосюра).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу, у складеній формі наказового способу або фразеологізмом, також є простим. **НАПРИКЛАД:** 1. А тепер будемо вечеряти. 2. Хлопці передали куті меду. 3. Хай він чекає на мене.

ПОРІВНЯЙМО:

Я буду пізнавати життя.

↓
простий

Я хочу пізнавати життя.

↓
складений

Складений
іменний
присудок

Складений іменний присудок (рос. составное именное сказуемое) складається з іменної частини (іменника, прикметника, дієприкметника, займенника, числівника) і дієслова-зв'язки. Іменна частина є носієм лексичного значення присудка, а дієслово-зв'язка – граматичного.

Дієслово-
зв'язка

У ролі дієслова-зв'язки найчастіше вживаємо слова *бути, стати, становити, являти, називатися, вважатися, зватися, доводитися, лишатися, прикидатися* тощо. До іменної частини можуть входити сполучники *як, мов, точно* та ін.

НАПРИКЛАД: 1. Українська пісня має право на вознесення і воскресіння, право на повнокровне життя (Д. Мейс). 2. Київ стає не тільки духовним, а й освітнім центром (І. Гирич).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієслово-зв'язка **бути** у формі теперішнього часу (є), як правило, опускається. Присудок із пропущеною дієслівною зв'язкою вважається складеним іменним із нульовою зв'язкою. **НАПРИКЛАД:** Паляниця – хлібові сестриця.

77 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Знайдіть серед поданих речень два зі складеним дієслівним присудком і два – зі складеним іменним. Обґрунтуйте свою думку.

1. Я з першого погляду в Київ закоханий (І. Драч). 2. Дідусь і дня не міг прожити у свої сімдесят п'ять без читання (О. Квітневий). 3. Семен зразу не може зважитися* почати бесіду (М. Коцюбинський). 4. Обличчя її стало мов білий камінь (Олесь Гончар). 5. Два джмелі із самісінького ранку пораються коло квіток (П. Загребельний).

* *Зважитися* – (рос.) отважитися.

78 I. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Усно визначте види присудків у кожному реченні та способи їхнього вираження.

1. Спочатку хлопці **вагалися**, але сьогодні остаточно й твердо задумали йти на фронт (*В. Кучер*). 2. У головній залі на Софійку хлюпнула хвилююча легка мелодія (*М. Павленко*). 3. Колишній замок, видно, був розкішний (*М. Павленко*). 4. Од переляку на його лобі виступив холодний піт (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Край дороги синіли чагарі достиглого терну (*В. Шкляр*). 6. Серед ночі той **путівець** міг намацати копитами тільки кінь (*В. Шкляр*).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

79 I. Спишіть спочатку речення з простим присудком, а потім – зі складеним. Підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. Покрова була на Запоріжжі найбільшим храмовим святом (*Л. Орел*). 2. Першими козаками були мешканці прикордонних поселень (*З. Стефанов*). 3. Наш Довженко був найсучаснішою людиною серед митців* кіно (*Ю. Яновський*). 4. Скрипка нас у танець кличе золотими голосами (*Б. Стельмах*). 5. У груші був тоненький голосочок (*Л. Костенко*). 6. Лісову тищу напівсонного осіннього пралісу враз наповнило **дзюрчання** невеличкого потічка (*М. Шумило*). 7. Наша ціль – **людське щастя і воля** (*І. Франко*). 8. У дощовий день багато хто береться напоїти курей (*Нар. творчість*).

український

козака́ми

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Вимовте м'які звуки.

80 I. Перебудуйте подані речення з простими присудками на речення зі складеними дієслівними присудками. За потреби використайте необхідні допоміжні дієслова з довідки. Утворені речення запишіть, підкресліть присудки.

ВРАЗОК. У гурт збираються лелеки. – У гурт починають збиратися лелеки.

1. Осінь, поки непомітно, **визирає** з усіх шпаринок** (*О. Делеменчук*). 2. Улітку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (*О. Гаран*). 3. Утік за ліс холодний вітриган (*Ю. Вавринюк*). 4. На сході багряно **палав** місяць (*Ю. Збанацький*). 5. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (*М. Рильський*). 6. Уже не кув зозуля в кленах... (*В. Сосюра*).

ДОВІДКА. Почати, продовжувати, хотіти, намагатися, закінчувати, не переставати, переставати, мусити.

II. Об'єднайтеся в три-чотири команди й спробуйте дібрати якнайбільше синонімів до виділених слів. Правильність виконання перевірте за словником синонімів.

* Митець – (рос.) майстер, художник, працівник мистецтва.

** Шпарінка – (рос.) щель.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно визначити синтаксичну роль дієслова в неозначеній формі (інфінітива), треба:

- а) визначити, хто виконує дії, названі особовим дієсловом та інфінітивом. Якщо виконавці різні, то інфінітив не входить до складу присудка. **НАПРИКЛАД:** Учитель попросив Сергія трохи зачекати (чекати буде не учитель, а Сергій);
- б) визначити, чи не вказує інфінітив на мету дії, названу особовим дієсловом. Якщо так – то інфінітив є обставиною. **НАПРИКЛАД:** Птахи злетілися спати (злетілися – з якою метою? – щоб спати).

81 Спишіть речення, підкресліть присудки. У яких із них дієслово в неозначеній формі входить до складу присудка?

1. Ніщо не заважало сталеварові стежити* за піччю... (Іван Ле). 2. Сашко хотів сказати кілька слів (О. Квітневий). 3. Птиці зелені у пізню пору спати злетілися на свіжий поруб (Л. Костенко). 4. Я прийшла попросити пробачення і побажати тобі всього доброго (В. Собко). 5. Черниш наказав Блаженкові йти в бліндаж (О. Гончар). 6. Дід любив спати під дубом (О. Довженко). 7. У небі хмара хмару тягне дощем упасти на хліб (М. Овдієнко).

82 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть чотири речення, використовуючи слова *кинутися, почати, мусити, треба* в ролі допоміжних слів у складеному дієслівному присудку. Форму слів можна змінювати.

ВАРІАНТ Б. Складіть чотири речення, використовуючи слова *вважатися, бути, доводитися, називатися* в ролі дієслів-зв'язок у складеному іменному присудку.

ВАРІАНТ В. Складіть речення зі складеним іменним присудком, використовуючи в ролі дієслова-зв'язки дієслово *бути* у формі теперішнього часу.

§ 8. УЗГОДЖЕННЯ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Про те, у якій формі вживають присудок при однорідних підметах та підметах, виражених сполученням слів

ПРИГАДАЙМО. Які є розділові та протиставні сполучники?

83 Зіставте речення. Визначте однорідні підмети та якими сполучниками вони з'єднані. Поміркуйте, чому в першому реченні присудок при однорідних підметах має форму однини, а в другому – форму множини.

Зойкнуло чи то дерево, чи то за-
лізо (А. Дімаров).

З лісу в широких киреях вихо-
дять вечір і туман (М. Стельмах).

Однорідні
підмети

Зв'язок підмета і присудка має деякі особливості.

При однорідних підметах, які з'єднані єднальними сполучниками або без них, дієслово-присудок, що стоїть **після підметів**, уживається у **множині** (в однині він буває лише

* *Стéжити* – (рос.) слідить.

в поетичних текстах), а дієслово-присудок, що стоїть **перед підметом**, може мати як форму **однини**, так і форму **множини**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Присудок після підметів	Присудок перед підметами
<i>Ялина і дуб <u>росли</u> на галявині.</i>	<i>На галявині <u>росла</u> ялина і дуб. На галявині <u>росли</u> ялина і дуб.</i>

Але при однорідних підметах, з'єднаних **розділовими або протиставними** сполучниками, присудок **завжди має форму однини**. **НАПРИКЛАД:** *Над дорогою попадалася вся в цвіту груша або кущ черемхи* (М. Коцюбинський).

84 Відредагуйте усно речення.

1. Олег і Богдан дивився футбол. 2. Попереду виднілися чи то ліс, чи то гай. 3. Завдання зможуть виконати Олена або Сергій.

85 Спишіть речення, вибираючи форму узгодження присудка з однорідними підметами. Підкресліть граматичні основи.

1. Іноді глибоку тишу (порушує, порушують) стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки (О. Донченко). 2. Івась і Грицько (йшли, йшов) по боках і (доглядав, доглядали) овечат (Панас Мирний). 3. І (пливе, пливуть) тоненькими, поплутаними струмочками не то думка, не то мрія (М. Івченко). 4. Життя і мрія в згоді не (буває, бувають) і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 5. І (відчували, відчував) грек і печеніг відлуння кроків князя Святослава (В. Симоненко). 6. Закарпатську низовину (перетинають, перетинає) річка Тиса і чимало її правих приток.

Складений підмет

- При підметі, вираженому сполученням **кількісного** або **збірного числівника** з **іменником**, присудок ставиться:
 - а) в **однині**, якщо увагу зосереджено на **кількості** виконавців;
 - б) у **множині**, якщо увагу зосереджено на **назві** виконавців.

ПОРІВНЯЙМО:

1. П'ятеро учнів прийшло на репетицію.

увагу зосереджено на кількості

2. П'ятеро учнів прийшли на репетицію.

увагу зосереджено на назві

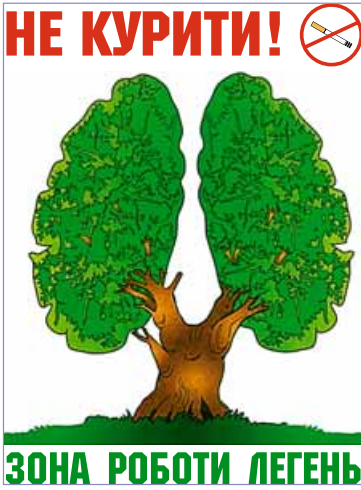
- Якщо складений підмет означає **часовий відрізок** (вік людини, кількість років, годин), то присудок ставиться в **однині**. **НАПРИКЛАД:** Минуло десять років.

- Якщо до складеного підмета входять слова **багато, мало, чимало, трохи** або іменник зі значенням кількості (**десяток, сотня, частина, решта, половина, більшість** та ін.), то присудок переважно має форму однини. **НАПРИКЛАД:** Багато людей не змогло потрапити на концерт.

- Якщо при складеному підметі стоїть **означення у формі множини**, то присудок ставиться переважно у формі **множини**. **НАПРИКЛАД:** Оті два роки швидко минули.

86 І. Прочитайте текст, поясніть його заголовок. Визначте основну думку прочитаного. Яким способом, на ваш погляд, можна стримувати людей від куріння?

НА ЦИГАРКУ – КРІЗЬ ПАЛЬЦІ?

У 1655 році в Англії вперше було зроблено спробу науково обґрунтувати шкідливість тютюну. Лондонське королівське товариство повідомило, що одна крапля тютюнової олії вбиває кішку, проте певного ефекту це попередження не дало. І тільки в кінці XIX століття боротьба з курінням почала набирати обертів. В авангарді, як не дивно, були Сполучені Штати Америки. У 1890 році багато штатів цієї країни заборонило (вперше у світі) продавати тютюн неповнолітнім. А в Індії, Ірані та Туреччині за куріння тютюну колись навіть страчували. З того часу минуло чимало років, але любителів цигарок тільки побільшало.

Сьогодні від хвороб, пов'язаних з курінням, у промислово розвинених країнах щороку помирає понад два мільйони осіб. Загальний рівень поширення куріння серед дорослого населення України становить 40 відсотків. Сто тисяч осіб у нашій державі щороку помирають від хвороб, спричинених нікотиним. При цьому за перший рік дії закону, який забороняє курити в громадських місцях, заплатили штраф лише двадцять порушників* (*З газети*).

II. Визначте головні члени речення. Обґрунтуйте форму узгодження присудків з підметами.

87 Спишіть речення, вибираючи з дужок один із присудків. Свій вибір поясніть.

1. До приходу автобуса в мене (лишалосся, лишилися) десять хвилин (*В. Шевчук*). 2. Шість класів (були, було) його очною освітою (*Л. Вернигора*). 3. Більшість дворової челяді (подалосся, подалася) геть – на вільний хліб, до землі або й до міста (*Ю. Хорунжий*). 4. Решта квитків на денну виставу (щезла, щезли) з каси (*В. Голота*). 5. І тепер сила-силенна вудіїв (сидять, сидить) по березі, а я дома (*М. Кропивницький*). 6. Невеликі три літа марно (пролетіли, пролетіло)... А багато в моїй хаті лиха нарobili (*Т. Шевченко*).

88 Складіть усно невелику розповідь з елементами опису на одну з поданих тем, використовуючи: а) речення з підметом, вираженим числівником з іменником; б) речення з підметом, до складу якого входить іменник зі значенням кількості.

ТЕМИ: «Екстремальні ігри», «Я і моє місто (село)», «Мій вихідний день», «Прогулянка містом (селом)».

* *Порушник* – (рос.) нарушитель.

§ 9. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Про те, коли між підметом і присудком тире ставиться обов'язково, а коли – за бажання автора

89 Зіставте попарно записані речення. Визначте в них граматичні основи та види присудків. Зробіть висновок, за яких умов між підметом і присудком ставимо тире.

1. Квіти є окрасою землі.	1. Квіти – окраса землі.
2. Тарас був цікавим співрозмовником.	2. Тарас – цікавий співрозмовник.
3. Сергій був музикантом.	3. Сергій – музикант.

Ставимо тире

Між групою підмета і групою присудка на місці пропущеної дієслівної зв'язки **є** може ставитися **тире**. **НАПРИКЛАД:** Музика – це краса, що гріє й підносить серця (М. Рильський).

Відсутність дієслова-зв'язки у вимові позначається паузою. **НАПРИКЛАД:** Я – / зромадянн України.

Тире ставимо обов'язково	Тире не ставимо (або ставимо лише при логічно наголошеному підметі, за наявності паузи між підметом і присудком)
Якщо підмет і присудок виражені іменниками в називному відмінку: <u>Бджола</u> – відома <u>трудівниця</u> ... (А. Пашківський).	Якщо підмет виражений особовим займенником: <u>Ми українці</u> . <u>Ми – українці!</u>
Якщо підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова: <u>Правдою дружити</u> – <u>щастя заслужити</u> (Нар. творчість).	Якщо підмет виражений словами <i>це, то</i> : <u>Це мій будинок</u> . <u>Це – мій будинок</u> .
Якщо один із головних членів виражений неозначеною формою дієслова, а другий – іменником у називному відмінку: <u>Наше завдання</u> – <u>здобувати знання</u> .	Якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: <u>Найдорожча пісня</u> <u>недоспівана</u> . <u>Найдорожча пісня</u> – <u>недоспівана</u> .
Якщо підмет і присудок виражені числівниками: <u>П'ять плюс два</u> – <u>сім</u> .	Якщо перед іменником-присудком є заперечна частка <i>не</i> : <u>Серце</u> <u>не камінь</u> . <u>Серце</u> – <u>не камінь</u> .
Якщо перед присудком є слова <i>це, то, ось, значить</i> : <u>Поезія</u> – <u>це діло совісне</u> ... (А. Малишко).	Якщо присудок має порівняльне значення: <u>Новорічна ніч</u> <u>як казка</u> . <u>Новорічна ніч</u> – <u>як казка</u> .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між групою підмета і групою присудка кома не ставиться, навіть якщо там чується пауза.

90 Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть підмети, виражені неозначеною формою дієслова (інфінітивом). Поясніть уживання тире та інтонацію речень.

1. І плакати – це також щастя (*Олександр Олесь*). 2. Сиротою жити – сльози лити (*Нар. творчість*). 3. Гомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (*О. Гончар*). 4. Пізнати себе – то школа нелегка (*П. Воронько*). 5. Чесно працювати – це і є уміння (*Д. Бедзик*).

91 Продовжте подані речення. Запишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Україна – це... 2. Українці – це... 3. Конституція – це... 4. Щастя – це... 5. Музика – це ...

92 I. Спишіть, ставлячи, де потрібно, тире. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Ти серце, сповнене любові, ти правий непоборний гнів (*М. Рильський*). 2. Прожити не поле перейти (*Нар. творчість*). 3. А зачарована Десна безмежно гарна, як весна (*А. Лемніцький*). 4. Весна дівчисько в ластовинні, ще не ціловане в уста (*Л. Костенко*). 5. Наука найбільш важливе, найбільш прекрасне й потрібне в житті людини (*А. Чехов*). 6. Деревя пам'ять, що мовчить (*А. Дністровий*). 7. Мій отчий незабутній доме, ти вічний поклик* з даліни... (*Р. Братунь*). 8. Життя як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від'їжджає (*Л. Костенко*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

93 I. Перекладіть усно текст українською мовою. Поміркуйте, чи відповідає назва тексту його змісту. Відповідь обґрунтуйте, наводячи приклади з тексту.

ПИСАТЕЛЬ – ЭТО ФАНТАЗЁР

Роберт Стивенсон – известный английский писатель, автор знаменитой книги «Остров сокровищ».

В детстве Стивенсон часто болел и проводил целые дни и недели в Стране Кровати. Так он сам ее называл. Здесь мальчик жил в воображаемом мире. Прекрасен был этот мир. Диван – это горы. Ковёр – это глубокое море. Одеяло – это ущелье между гор. Подушки – снежные вершины. Когда приходило время спать, мальчик думал о том, что Солнце никогда не спит, что оно идёт вокруг всей Земли. А когда наступало утро, он говорил, что сейчас на другой стороне земного шара мать укладывает спать **маленьких** индейцев.

За окном шёл дождь. Мальчик представлял себе, как струи воды падают на корабли в бурном море.

Когда наступала зима, няня читала ему сказки из старой книги с картинками. Он знал, что замёрзли реки и ручьи в стране, но живы они в книге. И он засыпал **счастливым** (По *Л. Андрееву*).

* *Поклик* – (рос.) зов.

- II. Запишіть українською мовою речення з тексту, у яких між підметом і присудком ставиться тире. Підкресліть головні члени речення, визначте, чим вони виражені.
- III. Зіставте вимову й написання виділених слів в обох мовах, визначте орфограми.

СЛОВНИЧОК

Болеть – (укр.) хворіти. *Воображаемый* – (укр.) уявний. *Ковёр* – (укр.) килим. *Ручей* – (укр.) струмбк. *Ущелье* – (укр.) ущелина, міжгір'я. *Шар* – (укр.) кўля.

94 I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір. Підкресліть граматичні основи.

1. Жити значить безперервно рухатися вперед (*С. Джонсон*). 2. Історія це річка, що впадає у прогрес (*М. Лижов*). 3. Природа це художник мудрий і умілий (*І. Роговий*). 4. Звичаї, мова це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю (*О. Воропай*). 5. Поведінка це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя (*Й.-В. Ґете*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст одного з поданих речень.

95 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Поясніть пунктограми.

Життя наше це подорож а дружня бесіда це візок що полегшує мандрівникові дорогу (*Г. Сковорода*).

 II. **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Поясніть, як ви розумієте вислів Г. Сковороди.

 96 Випишіть із тлумачного словника або енциклопедії пояснення трьох термінів. Поставте, де потрібно, тире між підметом і присудком.

97 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Обґрунтуйте використання тире між підметом і присудком.

1. Любовь и дружба – взаимное эхо; они дают столько, сколько берут (*А. Герцен*). 2. Самое красивое* на свете – это глаза матери (*А. Исаакян*). 3. Счастье – это быть с природой, видеть её, говорить с ней (*Л. Толстой*). 4. Знание – родник, который никогда не исчерпается** (*Пословица*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст кожного вислову.

98 I. **ДВА-ЧОТИРИ-ВСІ РАЗОМ.** Прочитайте прислів'я. Поясніть, у яких із них потрібно поставити тире й чому.

1. Осот і лобода для льону біда. 2. Учений без діла хмара без дощу. 3. У поганого майстра і пилка крива. 4. Паляниця хлібові сестриця. 5. Темної ночі і маленький вогник як сонце. 6. З поганого куца і ягода кисла. 7. Ніч почувати не вік горювати. 8. Голодному світ не милий. 9. Море перепливти не поле перейти. 10. Любити людей це щастя.

 II. Напишіть невеликий твір (6–7 речень), останнім або першим реченням якого було б одне з поданих прислів'їв.

* *Самое красивое* – (укр.) найкрасивіше.

** *Исчерпывается* – (укр.) вичерпуватися, вичерпатися.

§ 10. ОЗНАЧЕННЯ

Про узгоджені та неузгоджені означення, способи їх вираження та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Яку частину мови називають прикметником? Що таке епітет?

99 Прочитайте речення. Від яких членів речення залежать виділені слова? Чи виражають вони ознаку предмета та на які питання відповідають? Чи можна їх вважати означеннями?

1. Мене завжди хвилюють пtiці у вечірньому небі (О. Довженко).
2. Вони вийшли на галявину з високими березами (О. Донченко).
3. Демида все ще переповнювало щастя спілкування з майбутнім (В. Собко).

Особливості означення

Означення (рос. определение) – це другорядний член речення, який називає ознаку предмета і відповідає на питання **який? чий? котрий?**

Означення залежить від члена речення, вираженого іменником, і найчастіше виражається прикметником, дієприкметником, займенником, рідше – іншими частинами мови.
НАПРИКЛАД: *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (В. Сосюра).

Поширені означення

Означення, виражене одним словом, називають **непоширеним**, а виражене дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом, – **поширеним**.

Узгоджені означення

Узгоджені означення (рос. согласованные определения) узгоджуємо з означуваним словом у роді, числі, відмінку. При цьому форма означуваного слова веде до зміни форми означення. Узгоджені означення виражаємо прикметниками, дієприкметниками, числівниками, займенниками.
НАПРИКЛАД: 1. *Твоя цілюща, хлібе, сила тече в моїх набряклих жилах* (Д. Луценко). 2. *Уже осінній пароплав на землю якір кинув* (Т. Мельник).

Неузгоджені означення

Неузгоджені означення (рос. несогласованные определения) виражаємо іменниками, особовими займенниками, прислівниками, інфінітивами, сполученням слів. При цьому зміна форми означуваного слова не веде до зміни форми означення.
НАПРИКЛАД: 1. *Налилося літо пахощами квітів* (В. Ковалівська). 2. *Зелений подих теплої криниці доносить рощум Кобзаревих слів* (В. Симоненко).

ПОРІВНЯЙМО:

Узгоджене означення

лісові квіти
сувора вимога
лісові насадження
цегляний будинок

Неузгоджене означення

квіти з лісу
вимога написати
насадження з дубків
будинок праворуч

100 I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки, який відображав би його основну думку.

На жаль, гарні традиції потроху забуваються. Ми швидше висадимо ранній персик, скоростиглий абрикос, утішатимемося хатнім лимоном, але забуваємо озеленити околицю молодим дубком чи кущем калини. А був же у нас в Україні прекрасний звичай*: народився син – висаджували два жолуді, з'являлася донька – висівали калинове зерня. У цьому мудрому обряді глибокий символ – красивого й корисного. Бо жодне весілля не обходилося без калини, якою прикрашали коровай та вінець молодої, а дубки символізували, що юній родині потрібні в прямому й переносному значенні підвалини для нової оселі. Чи не звідси таке поетичне весільне побажання: «Дарую два кущі калиноньки, щоб мати дві дівчиноньки, а ще два дубочки – на синочки!»? (За В. Скуратівським)

М. Максименко.
Натюрморт з калиною

II. Знайдіть у тексті щонайменше десять означень.

III. Перекажіть прочитаний текст, використавши вибрані означення. Переказ запишіть.

101 I. Запишіть подані словосполучення, замінивши в них узгоджені означення на неузгоджені й навпаки.

ЗРАЗОК. Глиняний глечик – глечик із глини.

Європейська держава, подруга по школі, людська пам'ять, футбольна команда, робітник без досвіду**, бутербродне масло, оливкова олія, ваза з кришталю, експонат музею, вода з моря, яблуневий цвіт, автобус для школи.

пóдруга

II. Із трьома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення. Підкресліть у них граматичні основи та означення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Треба правильно ставити питання та визначати синтаксичну роль іменників у конструкціях такого типу:

який?
сік з полуниць

чия?
шапка брата

які?
двері на балкон

яка?
прітва без дна

яке?
світло від лампи

який?
костюм для виставки

* Звiчай – (рос.) обiчай.

** Дóсвiд – (рос.) óпыт.

102 I. Спишіть словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного. Зверніть увагу, що в усіх випадках залежний компонент вказує на ознаку предмета.

Діти шкільного віку, проміння сонця, час сподівань, кухоль із глини, чоловік років сорока п'яти, картина художника, дорога праворуч, хлібороби України, план на рік, стежка до ставка, час їти, лавка біля воріт, читання вголос, прохання виходити.

II. Складіть і запишіть питальні речення з трьома словосполученнями (на вибір).

103 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником. Обґрунтуйте орфограми.

1. Високі кручі, тополя, дуб із яс(е,и)нем і калиною, верба, мости, місто на горах прощалися із журавлями (*Б. Харчук*). 2. Оксамитовим* поясом з моху, наче на свято, осика підв(')язала свій стан (*Є. Гуцало*). 3. І знову теплі пальці сонця хвилюють радіс(т)ний бузок** (*В. Гнатюк*). 4. Я думаю про горде право підводити сонця з імлі... (*В. Коротич*). 5. Прямо насупроти школи стояв будиночок для вчит(е,и)лів (*М. Стельмах*). 6. А ключі від щастя в наших руках (*М. Стельмах*). 7. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з)під руки (*М. Гірник*). 8. Дивиться двір твій на місяць в підзорну трубу кр(е,и)ниці (*Ю. Ряст*).

II. Підкресліть означення. Які з них є узгодженими, а які – неузгодженими? Доведіть, що виділені слова є означеннями. На які питання вони відповідають? Чим виражені?

104 Перекладіть слова й сполучення слів українською мовою. Складіть і запишіть речення, використавши перекладені слова й сполучення слів у ролі неузгоджених означень.

С железа; слева; в три этажа; в клеточку; средних лет.

105 I. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

Мені не так багато треба:
Під ноги росяну траву,
Вгорі легку хустину неба
І думки пружну тятину;
У степовім краю хатину,
Квітучу вишню під вікном,
Любові й ніжності краплину
І тихий човен із веслом;
Ворота, всім вітрам відкриті,
Стежину в щедрім спориші,
Волошку вранішню у житі
І пісню мамину в душі;
У серці березна начало,
Криницю світлу аж до дна.
І сонця теплого кружало,
В якому тане сивина.

В. Тарасенко

Рідні простори.
Малюнок Софії Степанової
(12 років)

* Оксамітовий – (рос.) бәрхатный.

** Бузók – (рос.) сирёнь.

II. Визначте художні засоби, зокрема художні означення (епітети). Простежте, як вони допомагають досягти образної виразності тексту. Як ви розумієте виділене словосполучення?

III. Підкресліть узгоджені та неузгоджені означення, укажіть, чим вони виражені.

106 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Коли, на вашу думку, людина може відчувати себе щасливою? Чи відчуваєте ви себе щасливим?

107 I. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення з неузгодженими означеннями. Поставте питання від головного слова до залежного.

1. У Василька була мрія винайти машину часу. 2. Дорога ліворуч була широкою. 3. Командир дав наказ виступати. 4. Сергій часто згадував день приїзду. 5. Гості Львова відвідують історичні місця. 6. Зайшов хлопець років дванадцяти. 7. Дорога до Харкова була неблизькою. 8. У мене виникло бажання прочитати твори Олеса Гончара. 9. Солдати мали завдання вийти до набережної.

одинадцять

II. **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Серед поданих речень знайдіть одне, у якому немає жодного означення.

§ 11. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

Про те, що таке прикладка, як її визначити та правильно написати

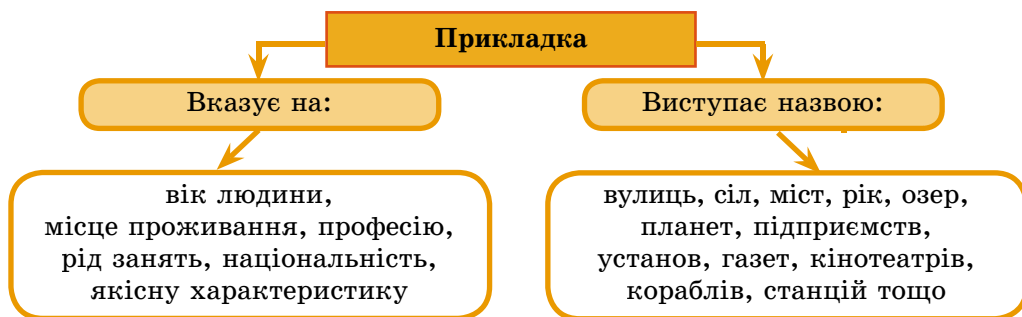
ПРИГАДАЙМО. Які іменники є власними назвами? Що таке родове й видове поняття?

108 Прочитайте речення. Поміркуйте, на які питання відповідають виділені слова, що вони означають, якою частиною мови виражені. Чи можна вважати їх означеннями? Чому?

1. Село **Троянівка** гніздиться в долині (*Г. Тютюнник*). 2. **Сторож-дід** змете з порога сніг і слід твоїх чобіт (*А. Малишко*). 3. Краплинами блищать вологі очі **підлітка-дівчати** (*М. Рильський*).

Особливості прикладки

Різновидом означення є прикладка. **Прикладка вказує на ознаку предмета і водночас дає йому іншу назву.** Прикладка виражається іменником і може бути як загальною, так і власною назвою. **НАПРИКЛАД:** 1. *Під'їхали до зупинки «Площа Шевченка».* 2. *Місяць освітив Світязь-озеро.* 3. *Трава звіробій* має лікувальні властивості.

Визначення
прикладки

Із двох іменників – власної назви і загальної назви – прикладкою є:

- а) **загальна назва**, якщо власна назва – це ім'я людини. **НАПРИКЛАД**: *учениця Ковальчук, академік Борис Патон*;
 б) **власна назва**, якщо це назва неістот (річок, міст, газет тощо) або кличка тварини. **НАПРИКЛАД**: *поема «Тополя», річка Рось, кіт Мурко*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб не помилитися у визначенні прикладки, потрібно пам'ятати, що вона за змістом конкретніша від залежного слова, бо уточнює його, дає якісну характеристику. **НАПРИКЛАД**, у словосполученні *народ-волелюб* прикладкою є слово *волелюб*: *народ* (який?) *волелюб*.

109 Прочитайте, поставте питання від головних слів до залежних. Укажіть прикладку й означуване слово. Поясніть, на що вказує прикладка в кожному випадку.

Озеро Байкал, гора Еверест, готель «Харків», журнал «Соняшник», інженер-дослідник, бульвар Тараса Шевченка, воїн-герой, воїн-переможець, бджола-золотоноша, вечір-князь, красень-місяць, донька-студентка, дівчина-грузинка, місто Тернопіль, лікар-терапевт, песик Жук.

110 **КОЛО ДУМОК**. Поміркуйте, чи є прикладка в таких сполученнях слів: *хліб-сінь, батько-мати*. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

ПОМІРКУЙТЕ!

Основною особливістю сполучення з прикладкою є його співвіднесеність з одним поняттям. І прикладка, і пояснюваний іменник є різними назвами одного й того самого предмета. У названих вище сполученнях компоненти означають два різних предмети і виступають як рівноправні елементи. Отже, тут немає прикладок.

111 І. Спишіть речення, підкресліть прикладки й означувані ними слова як члени речення. Укажіть, чим вони виражені. Поясніть роль прикладки в мовленні.

1. Я **хочу** на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*).
2. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичайною справою (*О. Гончар*).
3. А друзі кажуть: нащо він тобі, цей **кущ-дикун** (*М. Рильський*).
4. Ріка Супій, і що там тої **річечки**? (*Л. Костенко*).
5. У довгому, покрученому ярку розкинулось село Семигори (*І. Нечуй-Левицький*).
6. Не спочивать пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать (*Т. Шевченко*).
7. А човен «Ластівка», мов пtiця, летить на крилах-парусах (*В. Скоромовський*).
8. Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожа – буйні корали (*Леся Українка*).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи кожен звук.

Узгодження
прикладки

- Назви **міст, сіл, річок** узгоджуємо в усіх відмінках із родовою назвою. **ПОРІВНЯЙМО**:

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
<i>до міста Львова</i>	<i>до міста Львів</i>
<i>за річкою Південним Бугом</i>	<i>за річкою Південний Буг</i>

Але в географічній літературі назви населених пунктів і річок зберігають форму називного відмінка.

• Інші власні назви (**гір, озер, островів, станцій, планет, підприємств, кораблів** та ін.), що виступають в ролі прикладки, зберігають форму називного відмінка. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>на горі Говерла, на Говерлі на станції Жмеринка</i>	<i>на горі Говерлі на станції Жмеринці</i>

112 Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Підкресліть прикладки, визначте відмінок прикладок і означуваних слів.

1. Побували на горі (Роман-Кош). 2. Доїхали до станції метро («Хрещатик»). 3. Зустрілися на вулиці (Лук'янівська). 4. Місячне сяйво над річкою (Лугань). 5. У місті (Біла Церква) відвідали дендропарк («Олександрія»). 6. Проїжджали недалеко від міста (Дніпропетровськ). 7. За катером («Сміливий») летіли чайки. 8. Друзі зустрілися в місті (Одеса) на вулиці (Дерибасівська). 9. Вірші надруковано в журналі («Однокласник»).

Дефіс

Прикладку з означуваним словом пишемо **окремо** або через **дефіс**.

1. Якщо спочатку йде родове поняття (ширше), а потім видове (вужче), то прикладку пишемо **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**. **ПОРІВНЯЙМО:**

АЛЕ: *жук-короїд, льон-довгунець, заєць-русак, гриб-паразит*. У цих словах прикладка входить до складу терміна.

2. Якщо спочатку йде загальна назва, а потім власна, то прикладку пишемо **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**.

ПОРІВНЯЙМО: *ріка Десна – Десна-ріка; озеро Світязь – Світязь-озеро*.

3. В інших випадках прикладку з означуваним словом, як правило, пишемо **через дефіс** – незалежно від її місця. Це, зокрема, прикладки, які характеризують предмет за якісними ознаками, за віком, за національністю, за місцем проживання, за фахом. **НАПРИКЛАД:** *учитель-мовник, мовник-учитель, хлопчик-малюк, поет-романтик*.

Лапки

Умовні власні назви підприємств, установ, організацій, творів мистецтва, журналів, газет, пароплавів тощо **пишемо в лапках**. Прикладки, приєднані до означуваних слів за допомогою слів *імені, пам'яті, на ім'я, по імені, в лапки не беремо*. **НАПРИКЛАД:** *кінотеатр «Київська Русь», журнал «Всесвіт», Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова.*

113 I. Запишіть словосполучення у дві колонки, знімаючи ризик: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо. Поясніть написання.

Риба/карась, товариш/директор, ворон/птаха, вітер/пустун, квітка/ромашка, нарцис/квітка, дуб/дерево, Дніпро/ріка, ріка/Дніпро, Полтава/місто, поет/початківець, журнал/«Київ», Оніщенко/льотчик, льон/довгунець, трава/звіробій, народи/брати, сніжинки/пушинки, деревій/трава, одуд/птаха, птах/одуд, мати/Катерина, Катерина/мати, батько/чабан, твір/опис, жук/короїд, рута/м'ята, ріка/Роставиця.

учень-відмінник
дуб-велетень
лікар-терапевт
дівчина-українка
хлопець-киянин
дівчинка-семиліток
ворон-птаха
клен-дерево
Десна-ріка

II. З одним словом кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть складні речення.

114 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть прикладки. Обґрунтуйте використання дефіса й лапок при прикладці.

1. Я жив колись в **готелі Україна** (*Р. Третяков*). 2. Он край шляху стоїть обгоріла вербиця вдовиця (*Н. Кацук*). 3. Слізьми водою розлилось колишнєє святее диво! (*Т. Шевченко*). 4. Не сон трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає (*Т. Шевченко*). 5. Кошлатий вітер голодранець в полях розхристує туман (*Л. Костенко*). 6. А угорі про таїнства природи задумався мислитель чорногуз (*Л. Костенко*). 7. Пахне мамою **сорочка вишиванка**, цвітом яблуні, пшеничним колоском (*Н. Багмут*). 8. Будуть вік стояти біля броду посивілі верби матері (*В. Симоненко*). 9. Десна красна тече у даль, несе кудись мою печаль (*А. Лемніцький*).

II. Провідмініайте виділені словосполучення.

115 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть диктант (6–8 словосполучень) на тему «Написання прикладки окремо і через дефіс». Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

Одеський національний академічний театр опери та балету

116 Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік), можливий між вами і вашим знайомим іноземцем, який бажає дізнатися про ваше місто (село). Використайте в діалозі прикладки, зокрема й такі, що виражені власними назвами.

§ 12. ДОДАТОК

Про те, які додатки є прямими, а які – непрямыми,
та форми їх вираження

ПРИГАДАЙМО. Який відмінок називають прямим, а які – непрямыми?

117 Зіставте речення. У якій колонці виділені додатки означають предмети, на які безпосередньо спрямована дія, а в якій – предмети, на які дія безпосередньо не спрямована, а лише певною мірою стосується їх? Зробіть висновок, чим додатки першої групи відрізняються від додатків другої групи.

1. Смаглява ніч в колисці гір гоїдала місяця малого (Д. Павличко).
2. Кличуть нас у мандри океани... (В. Симоненко).
3. Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим (Л. Костенко).

1. Високе небо грається струмком (М. Боровко).
2. Десь грає ніч на скрипці самоти (Л. Костенко).
3. Я натомився від екзотики, від хитро вигаданих слів (М. Рильський).

Особливості
додатків

Додаток – (рос. дополнение) це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається. Додатки відповідають на питання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Способи
вираження

Додаток виражаємо найчастіше іменником, займенником або іншою частиною мови в значенні іменника. **НАПРИКЛАД:** 1. З усіх-усюд мені Вітчизну видно (В. Сингаївський). 2. Три явори посадила сестра при дорозі (Т. Шевченко). 3. Сміливого і куля не бере (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Додаток можемо виражати неозначеною формою дієслова (інфінітивом). **НАПРИКЛАД:** 1. Я так люблю (що?) сіяти (О. Довженко). 2. А дай (що?) жити, серцем жити і людей любити (Т. Шевченко).

Види
додатків

Додатки, крім тих, що виражаються неозначеною формою дієслова, поділяємо на прямі й непрямі.

Прямий додаток

Означає предмет, на який безпосередньо спрямована дія.
Виражено формою **знахідного** відмінка без прийменника:

1. Сашко поклав книжку.
2. Звістка облетіла село.

Непрямий додаток

Означає предмет, на який дія безпосередньо не спрямована. Виражено формою будь-якого **непрямого** відмінка, крім знахідного без прийменника:

1. Сонце пробивається крізь хмари.
2. Нам було весело.

**Форма
родового
відмінка**

Прямий додаток можемо виражати й формою **родового відмінка** в таких випадках:

- якщо перед дієсловом-присудком є заперечна частка **не**: *не підвів очей; не повернув голови*;
- якщо дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *насипали борщу, купив хліба*.

118 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

1. Осінь кленам фарбувала крони прикрашала їм багрянцем скроні (*В. Раєвський*). 2. Вітер прозорий мене вогким* торкає крилом (*М. Рильський*). 3. І літо гостинне кладе на долоні пучечки достиглих солодких суниць (*В. Скомаровський*). 4. Жалкує юний вересень за літом за різнотрав'ям і за різноцвітом за вранішньою теплою росою і соняшників щедрою красою... (*Є. Черняк*). 5. Натягне дощ свої осінні струни торкне ті струни пальчиком верба (*Л. Костенко*). 6. Деревця цілий день вимітали небо своїми зеленими мітлами і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце (*В. Симоненко*).

II. Підкресліть додатки. Визначте, що вони означають, від якого члена речення залежать, у якій формі виражені.

119 I. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому та мікротеми.

ДИВНИЙ ВИТВІР МИСТЕЦТВА

Трагічна доля випала картині Архипа Івановича Куїнджі «Місячна ніч». Полотно не стало окрасою експозицій музеїв, бо вже під час створення було приречене на смерть. Під час його створення художник застосував цинкові фарби в такій концентрації, що мала призвести до цілковитого** потемніння. Досягнувши нечуваного ефекту у відтворенні місячного світла, Куїнджі чудово розумів, що милуватися його картиною випаде не багатьом поколінням.

А. Куїнджі. Місячна ніч

* *Вогкий* – (рос.) влажний.

** *Цілковітий* – (рос.) полнейший.

Через кілька років полотно почало поволі чорніти. Якийсь час воно ще виставлялося в експозиції Київського музею російського мистецтва, але потім, щоб хоч трохи продовжити йому життя, працівники музею перенесли картину в напівтемні кімнати запасника, куди не проникало руйнівне для неї сонячне світло. Але навіть утративши свій первісний вигляд, «Місячна ніч» заповняла, ведучи в дивовижний світ неповторної краси ночі. Здавалося, що перед тобою справжня річка, залита місячним сяйвом, а навколо дрімають заколисані спокоєм береги (За В. Туркевичем).

II. Знайдіть у тексті словосполучення з додатками та запишіть їх у дві колонки: а) з прямим додатком; б) з непрямым додатком.

III. Розгляньте картину А. Куїнджі «Місячна ніч». Що ви можете сказати про її кольорову гаму? Які кольори переважають на полотні? За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане, доповнивши його невеликим описом (2–3 речення) картини «Місячна ніч».

120 Із поданими дієсловами в неозначеній формі складіть і запишіть по два речення так, щоб ці слова були додатками.

Вирушати, говорити, написати, відпочити.

121 I. Спишіть речення. Знайдіть дієслова в неозначеній формі та підкресліть їх як члени речення. Надпишіть питання, на які відповідають ці члени речення.

1. Трохи відпочити дозволено бідолохам та води напитись (Т. Шевченко). 2. Робітники вирішили затриматися (О. Квітневий). 3. Я тобі наказую мовчати, з коня я не зйду... (Ю. Яновський). 4. Жити чесно, трудитись для людей учили його і вдома, і в школі (Д. Бедзик). 5. Капітан хворіє, просить зайти (О. Гончар). 6. Любить людей мене навчила мати (В. Симоненко).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір). Порівняйте вимову та написання виділених слів в українській і російській мовах.

122 Перекладіть усно речення українською мовою, поширивши їх додатками або означеннями. З утворених речень складіть і запишіть текст. Підкресліть другорядні члени речення.

1. Утро пришло. 2. Громыхнул гром. 3. Сад зашумел. 4. В воздухе разлилась свежесть. 5. Сверкнула молния. 6. Полил дождь.

§ 13. ОБСТАВИНА

Про види обставин за значенням, способи їх вираження та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислівник? Які є розряди прислівників за значенням?

123 Прочитайте спочатку текст із виділеними обставинами, а потім – без них. У якому варіанті зміст повідомлення є більш конкретним, змістовним? З'ясуйте, що означає кожна обставина. Зробіть висновок про роль обставини в мовленні.

РАХУНОК

Якось під вечір, коли мама поралася на кухні, до неї підійшов одинадцятилітній син з аркушем паперу в руках. Хлопчик подав мамі лист. Витерши руки об фартушок, мама почала читати:

Рахунок за мою працю

За замітання подвір'я – 5 гривень, прибирання в моїй кімнаті – 5 гривень, догляд за сестричкою – 15 гривень, винесення сміття **щовечора** – 7 гривень, гарні оцінки – 10 гривень. Разом – 42 гривні.

Закінчивши читати, мама **лагідно** глянула на сина, взяла ручку й на зворотному боці аркуша написала:

За те, що носила тебе у своєму лоні 9 місяців, – 0 гривень, за всі ночі, які провела коло твого ліжечка, коли ти був хворий, – 0 гривень, за всі сніданки, обіди й вечері – 0 гривень, за життя, яке присвячую тобі щодня, – 0 гривень.

Закінчивши писати, мама **ніжно** усміхнулася і подала листок синові. Хлопчик **уважно** прочитав написане, і дві великі сльози покотилися по його щоках. Він перегорнув листок і на своєму рахунку написав: «Заплачено»...

Коли в особистих і родинних стосунках з'являються розрахунки, все закінчується. Любов – безрозрахункова, або її не існує (За *Б. Ферраро*).

124 ПОСТАКЛУЙТЕСЯ. Як ви думаєте, чи повинні батьки платити дітям за гарні оцінки? Чи згодні ви з висновком, поданим автором у тексті попередньої вправи?

Особливості
обставини

Способи
вираження

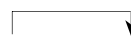
Обставина (рос. обстоятельство) – це **другорядний член речення, який указує на місце, час, причину, мету, умову дії, а також на її спосіб або інтенсивність.**

У ролі обставини вживаємо здебільшого прислівники, дієприслівники та іменники в непрямих відмінках. **НАПРИКЛАД:** Сиджу на березі ріки, дивлюсь вогким навколо зором (В. Сосюра).

Інокли обставини можуть виражатися неозначеною формою дієслова (інфінітивом), а також фразеологічним зворотом.

НАПРИКЛАД:

для чого?

Батько вийшов провесту сина з хати.

з якою метою?

Я прийшов вас попередити.

як?

Семен стояв ні в сих ні в тих.

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Вид	Що означає	Питання, на які відповідає	Приклади
Способу дії	Спосіб здійснення дії, вияву ознаки	як? яким способом?	Сидять <u>поруч</u> .
Міри і ступеня	Інтенсивність дії чи ознаки, міру їх вияву	якою мірою? чи часто? скільки разів? наскільки?	Постукав <u>трічі</u> .
Місця	Місце дії, напрям руху	де? куди? звідки?	Стомилися <u>в дорозі</u> . Ішов <u>уперед</u> .
Часу	Час дії, її часову межу	коли? з якого часу? доки? відколи? чи довго?	Мовчав <u>кілька хвилин</u> . <u>Завжди</u> хвилювався.
Причини	Причину, підставу виникнення дії	чому? з якої причини? через що?	Розсміявся <u>від радості</u> . Сказав <u>згарячу</u> .
Мети	Мету дії	навіщо? з якою метою? для чого?	Зупинилися <u>на відпочинок</u> . Пішли <u>спати</u> .
Умови	Умову, за якої відбувається чи може відбутися дія	за якої умови?	Прийдемо <u>за наявності запрошення</u> .
Допусту	Умову, всупереч якій відбувається дія	незважаючи на що? усупереч чому?	Прийшов <u>попри всі попередження</u> .

125 І. Спишіть речення, уставляючи на місці пропуску обставини з довідки, зважаючи на зміст речення, його образність та ритм.

1. Упала паморозь на сливи, тумани бродять ... (М. Овдієнко). 2. А ... дощ січе, в шиби стукає тонко (Д. Обухов). 3. ... скрипів і осипався клен (Л. Костенко). 4. ... виглядають жоржини* через тин (Л. Костенко). 5. Тільки голе гілля й мертве листя ... шелестить під ногами востаннє (В. Сосюра). 6. Ходить ніч така стривожена ... темних і густих (В. Корж).

ДОВІДКА. За вікнами, навшипінки, в саду, по ярах, в травах, вночі.

II. Підкресліть обставини, визначте їхній вид та частину мови, якою вони виражені.

126 І. Визначте синтаксичну роль виділених слів. Звірте свою відповідь із міркуванням, поданим нижче.

1. Дорослі працювали **від зорі до зорі**. 2. Справжні друзі ніколи **глека не поб'ють**. 3. Спортсмени тримаються **лікоть у лікоть**.

* Жоржіна – (рос.) георгіна.

II. Складіть речення з такими фразеологізмами: *рукою подати*, *як кіт наплакав*, *як рак свисне*. Фразеологізми підкресліть як члени речення.

ПОМІРКУЙТЕ!

У першому реченні виділене сполучення слів є фразеологізмом. Фразеологізми за лексичним значенням дорівнюють значенню одного слова, а тому є одним членом речення. Фразеологізм *від зорі до зорі* означає «довго», а отже, є обставиною часу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, на письмі виділяємо **комами**. **НАПРИКЛАД**: *Тонкий лист, облітаючи з жовтих дерев, лягає на плечі* (О. Гончар).

127 Складіть по одному реченню з поданими сполученнями слів так, щоб ці сполучення були обставинами. Речення запишіть. Обставини підкресліть.

На честь свята, вісім років тому, з юнацьким завзяттям.

128 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ*. Визначте синтаксичну роль виділених слів у поданому реченні. Якими частинами мови є ці слова?

Від виднокраю і до виднокраю **назустріч літу** журавлі летять (*В. Підпалій*).

129 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою.

1. Жить – значит двигаться вперёд. 2. Максим очень хотел увидеть знакомого. 3. Марина пришла проведать подругу. 4. Командующий* приказал открыть огонь. 5. Учитель попросил учащихся отнести книги в библиотеку. 6. Мы с друзьями поехали отдохнуть в Карпаты. 7. После дождя дети прибежали в лес собирать грибы.

II. Підкресліть інфінітиви як члени речення. У яких трьох реченнях інфінітив є обставиною мети?

130 *КОЛО ДУМОК*. Поміркуйте, чи можуть обставини в реченні залежати від підмета. Відповідь обґрунтуйте.

131 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. У якому реченні є власні назви?

1. Ні, ти не знаєш добре України, якщо на Запоріж(ж)і не бував (*П. Ребро*). 2. Єдиний дубок ріс ро(с,з)кидисто, глушачи на(в)коло себе молодую соснову парость (*Ю. Яновський*). 3. Дзвенить над лугом початок літа (*Г. Овсієнко*). 4. Од переляку на його лобі виступив холодний піт (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Десятикласники вчилися в другу зміну й поверталися зі школи вже (в)вечері (*О. Довженко*). 6. Кінь стрілою плігнув уперед, галопом помчався до застави (*Ю. Збанацький*). 7. Веселі очі дивляться (по)дитячому свіжо й безтурботно** (*Є. Гуцало*). 8. От і червень завітав нарешті в мальовничі батьківські краї (*В. Скомаровський*).

II. Підкресліть обставини, над кожною з них надпишіть вид. Усно вкажіть, чим виражені обставини і на які питання відповідають.

* *Командующий* – (укр.) командувач.

** *Безтурботно* – (рос.) беззаботно.

132

I. Розгляньте картину В. Рекуненка, визначте її тему. Якими деталями та художніми прийомами розкрито цю тему?

В. Рекуненко. Дитяче містечко

II. Напишіть невеликий текст-розповідь (6–7 речень) за картиною, використавши обставини, зокрема місця й часу. Обставини підкресліть.

§ 14. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ

Про те, які синтаксичні конструкції є порівняльними зворотами і як їх треба виділяти в усному мовленні та на письмі

ПРИГАДАЙМО. Які є порівняльні сполучники?

133 Зіставте речення, подані праворуч і ліворуч. Визначте, речення якої групи характеризуються більшою образністю й виразністю. Завдяки чому, на вашу думку, це досягається?

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому, як сон, ручаї (Г. Коваль).

2. А проміння довге, як мітли, обмете сизо-хмарну даль (В. Симоненко).

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому ручаї.

2. А проміння довге обмете сизо-хмарну даль.

Особливості звороту

Порівняльний зворот (рос. сравнительный оборот) образно характеризує предмети, дії, ознаки шляхом порівняння їх з іншими предметами, діями, ознаками.

Сполучники

Порівняльні звороти вводимо в речення за допомогою порівняльних сполучників як, мов, мовби, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім тощо.

**Синтаксична
роль**

У реченні порівняльний зворот є одним членом речення і здебільшого виконує синтаксичну роль обставини, рідше – означення. **НАПРИКЛАД:** *І горобці, неначе з-за куліс, упали табуном на просо* (В. Симоненко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порівняльний зворот треба відрізнити від частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *Розгублю в дорозі дні золотокосі, як розгубить вітер листя у саду* (Д. Фальковський). Виділена частина має граматичну основу, отже, є реченням.

**Виділення
зворотів**

Порівняльні звороти в усному мовленні виділяємо **інтонацією**, а на письмі – **комами**. Якщо зворот стоїть у середині речення, то коми ставимо з обох боків.

ПОРІВНЯЙМО: 1. Люблю, **мов сонце**, *материнську мову*. 2. **Мов сонце**, *люблю материнську мову*. 3. Люблю *материнську мову*, **мов сонце**.

**Кому
не ставимо**

В окремих випадках порівняльний зворот **комами не відокремлюємо**.

Кому не ставимо, якщо:	Приклади
порівняльний зворот є частиною складеного присудка. У цьому випадку можна поставити тире	<i>Дівчина <u>мов маківка</u>.</i> <i>Дівчина – мов маківка.</i>
перед порівняльним зворотом є прислівники <i>майже, зовсім</i>	<i>Хлопці говорили <u>майже як дорослі</u>.</i>
якщо порівняльний зворот входить до складу фразеологізмів типу <i>білий як сніг, жити як сир у маслі, боятися як вогню</i>	<i>Дощ лив <u>як з відра</u>.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід сплутувати з порівняльним зворотом **прикладку** зі словом **як**, яку на письмі здебільшого комою не відокремлюємо. Наприклад, у реченні «*Франко як поет відомий у світі*» вислів «*як поет*» є прикладкою, а не зворотом. У цьому реченні Франка не порівнюємо з поетом, бо він і є поетом. Мовиться про те, що Франко відомий світу в ролі поета.

134 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення, укажіть художні засоби, зокрема порівняння. Поясніть роль порівняльних зворотів як засобу художнього вираження.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куці верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими берегами в'ється гадюкою Роставиця... А там далі вона повилася між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

самбі
боків

 135 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Усе пізнається через порівняння»?

136 КОЛО ДУМОК. Доведіть, що лише в одному з поданих речень перед порівняльним сполучником треба ставити кому.

1. На конвертах хат літо клеїть віконця **як** марки (*Л. Костенко*).
2. Старенька мати коло хати **немов** криниця степова (*І. Доценко*). 3. Вогонь **як** символ життя вважався найбільшою святістю (*В. Скуратівський*).

137 I. Випишіть лише ті речення, у яких порівняльні звороти відокремлюються комами. Звороти підкресліть як члени речення.

1. Тихесенько стукає в шибку бентежне як сон зітхання (*Н. Гамалій*).
2. На заході півнеба охопили нерухомі заграви, дощ лив як з відра (*О. Гончар*). 3. Погляди збираю наче квіти, погляди зриваю наче цвіт (*Є. Гуцало*).
4. Отак і людина б'ється як та риба об лід. 5. І вже струмочки наче діти побігли смішно по траві (*М. Сом*). 6. І новорічна ніч як казка (*Є. Гуцало*). 7. Капітан Косачів немов прокинувся од сну (*Ю. Збанацький*). 8. Моя любов як море, що висохнуть не може... (*В. Сосюра*). 9. Тягуче закашлявся грім, і об листя запорощали великі мов боруб'яхи краплі (*В. Симоненко*).

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Визначте всі члени речення в першому і другому реченнях, по черзі називаючи слова.

 138 Хто зможе пригадати два фразеологізми, побудовані на основі порівняння? А хто пригадає ще більше таких фразеологізмів?

139 Утворіть з кожної пари речень одне з порівняльним зворотом. Утворені речення запишіть.

1. Вже колоски, довірливі, звелись навшпіньки*, туляться до рук. Такими довірливими бувають діти (За *В. Скомаровським*). 2. Люблю я слово строге і вагоме, пряме, чисте. Таким прямим буває промінь, а чистим – дощ (За *В. Бичком*). 3. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі. Так височіє кістяк старої шхуни (За *Ю. Яновським*). 4. На світі білому єдине домашнє вогнище родинне, оселя наша і сім'я. Такою єдиною є Дніпрова течія (За *Д. Білоусом*).

І ТАКЕ БУВАЄ

Восьмикласники переписували з книжки речення, у якому потрібно було розставити розділові знаки.

Ось як це зробив Денис: «У тебе очі – мов зорі ясні».

А ось як це зробив Сашко: «У тебе очі, мов зорі, ясні».

Віддавши зошити на перевірку, хлопці з нетерпінням стали чекати результату: хто ж із них правильно розставив розділові знаки. Яким же було їхнє здивування, коли наступного дня вчитель усім роздав роботи і сказав, що ніхто з учнів не зробив жодної помилки.

Як ви думаєте, невже вчитель помилився, не помітивши помилки в роботі одного з учнів?

* *Навшпіньки* – (рос.) на дьпочки.

140 Випишіть із підручника географії чи біології чотири речення з порівняльним зворотом. Порівняльні звороти підкресліть як члени речення. Поясніть розділові знаки.

141 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

ВАРІАНТ А. Опишіть усно дівчину або хлопця, використавши порівняльні звороти. Скористайтеся поданою довідкою.

ДОВІДКА. Для дівчат: *струнка, як тополя; горда, мов князівна; розкішна, як жоржина; колюча, як троянда; граціозна, як лань; усміхнена, як сонечко; вертлява, як білочка.*

Для хлопців: *ставний, як явір; міцний, як дуб; нестримний, як вітер; сміливий, як тигр; привітний, як сонечко; хвацький, як козак.*

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть речення з поданими порівняльними зворотами. Звороти підкресліть як члени речення.

Мов калина, наче дзвіночки, мов лід, майже як і вчора, як пір'їна, мов золоті сльози.

142 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свою відповідь. Підкресліть порівняльні звороти як члени речення.

1. Їх сміх і спів як джерело, з якого п'єш травневі роси (М. Боровко).
2. І липень, що в густі покоси вгруз, селу неначе хлопчику малому натяг на очі сонечка картуз (М. Боровко).
3. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі наче іскри (В. Симоненко).
4. Вишитий або тканий рушник як місток до наших душ від часів недавніх і далеких... (М. Чудна).
5. Через душі мов через вокзали гуркотять состави почуттів (В. Симоненко).
6. І дивиться місяць на землю, де в цвіті немов у фаті йде весна (Д. Іванов).
7. Голова без розуму як ліхтар* без свічки (Нар. творчість).

II. Виберіть із речень порівняльний зворот, який, на вашу думку, найпоетичніший. Уведіть цей зворот у самостійно складене речення.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Підготуйте одне із запропонованих нижче дійств на тему «Хто тут головний?» за матеріалами розділу «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення». Мета проекту: узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5–10 хвилин) за поданим планом.

Проект

План захисту проекту групи

1. Представлення групи, яка готувала проект.
2. Обґрунтування корисності й доцільності проекту для вивчення відповідної теми.
3. Демонстрація проекту.
4. Відповіді на запитання представників інших груп.

* Ліхтар – (рос.) фонарь.

Види дійств

1. Виступ команди Клубу веселих і кмітливих.
2. Інсценізація пісні, казки, оповідання.
3. Театралізоване дійство.
4. Шоу-програма.
5. Показ модного одягу.

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ»

143 1. Прочитайте виразно текст. Визначте його основну думку. Охарактеризуйте поведінку кожного героя твору. Хто з них у вас викликає симпатію?

МІЛЕДІ ВАЛЯ І СЕР МИТЯ

Був звичайнісінький ранок. Надворі лежав звичайнісінький сніг. Валя і Митя, як завжди, йшли до школи разом. Неподалік від школи зустріли незнайомого чоловіка. Кремезного, засмаглого, у кашкеті моряка далекого плавання. Він одразу сподобався і Валі, і Миті.

Певне, й моряк звернув увагу на хлопчика й дівчинку, бо спочатку він уповільнив ходу, потім по-дружньому всміхнувся і нарешті сказав:

– Вибачте, міледі, вибачте, сер! Мені здається, у дами замерзли руки. Якщо ви дозволите, я донесу портфель. – І перш ніж Валя і Митя второпали, що й до чого, моряк узяв із рук дівчинки портфель і пішов поруч.

Усю дорогу до школи він говорив весело й дотепно. А перед самими дверима віддав Валин портфель Миті, попрощався і зник.

Мабуть, на тому все і скінчилося б. Але наступного дня Валя зупинилася на тому самому місці й серйозно сказала:

– Сер, у міледі змерзли руки. Візьміть портфель!

І Митя, покліпавши очима, взяв портфель. З того дня ця гра повторювалася багато разів. Та ось перед самими дверима школи Валя і Митя зіткнулися з Віктором Буковим і Андрієм Подосеком.

– Хм! – хмикнув Віктор. – Ви тільки гляньте на цю парочку. Митю, ти що, віслюк? Чи вона хвора?

– Почервонів, почервонів, почервонів! – заволав на всю вулицю Андрій Подосек. – Ви тільки гляньте, червоний як рак.

А Митя справді знітився і зашарівся аж до вух. Але виручила хлопця Валя. Наче нічого й не сталося, вона прямо-таки королівським тоном сказала:

– Прошу, сер, не звертайте уваги на цих погано вихованих людей. Ми запізнюємося.

І Митя раптом згадав того веселого моряка і подумав, що моряк у ту мить нізащо не віддав би портфель Валі. І в Миті заговорили впертість, чоловіча гордість, упевненість. Він рішуче ступив уперед, розчинив шкільні

двері, пропустив Валю і на зло Вікторові й Андрієві допоміг дівчинці зняти пальто.

– Дякую, сер, – сказала Валя й одразу прожогом кинулася в клас (За А. Маркушею).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Наведіть із тексту приклади різних речень за метою висловлювання та інтонацією.
2. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виділеного речення.
3. Знайдіть у тексті фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення.
4. Яке з двох речень тексту – перше чи друге – є поширеним? Доведіть свою думку. Схарактеризуйте за будовою присудки в цих реченнях. Чи є в тексті інші непоширені речення?
5. Випишіть із речень тексту два дієслівних та два іменних словосполучення.

144 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Яка дружба, на ваш погляд, є справжньою? Чи можна вважати міцною дружбу, яка розпадається від насмішок?

145 I. Прочитайте виразно вірш, виділяючи інтонацією логічно наголошені слова. З'ясуйте, завдяки чому автор досягає образної виразності тексту. Яку роль у цьому відіграють епітети та порівняння?

НАРОДЖЕННЯ МЕЛОДІЇ

Ніч. Тиша. І на клавіші рука.
 Душа митця співає стоголосо.
 Митець мелодію напружено шука,
 Черпаючи в своїм дитинстві босім,
 Уже значки з'явилися на папері,
 Мов ластівки на телеграфнім дроті.
 І звуки чарівні, мов гімн небесній сфері,
 Народжуються щирі в сьомім поті.
 Так є постійно. День летить за днем,
 Долаючи душі людської скнарість.
 Він в пошуку нових музичних тем
 Дарує молодість, борюючи старість.
 Хай муза буде завше із митцем,
 Допмага йому здолати болі.
 А музика його, як серця щем,
 Завжди присутня буде в нашій долі.

Джамала – співачка й композитор

В. Зикий

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Назвіть два узгоджених та два неузгоджених означення.
2. Випишіть одне дієслівне словосполучення, виконайте його синтаксичний розбір.
3. Укажіть речення: а) спонукальне, б) непоширене, в) поширене, г) просте.
4. Знайдіть обставини способу дії.

146 I. Хто зможе допомогти кожному слову «знайти свою фразеологічну пару»? Запишіть утворені фразеологізми.

Бити, сидіти, попасти, розбити, писати, кататися, б'ється, видно, звалився.

ДОВІДКА. Між двох вогнів, як курка лапою, в пух і прах, на двох стільцях, як сидорову козу, як риба об лід, як сніг на голову, як на долоні, як сир у маслі.

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами. Підкресліть фразеологічні звороти як члени речення. Чи виділятимете ви їх комами?

147 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть члени речення.

1. (В)горі пливають одна одній навстріч зоря вечірня і зоря ранкова (В. Скомаровський). 2. На сотні гін заколосилось жито, і вуса хвацько* викинув ячмінь (В. Скомаровський). 3. На землю по зор(')яних сходах задуманий вечір зійшов (В. Сосюра). 4. І стиглі пр(е,и)солодкі полуниці там на очах палали і росли (М. Рильський). 5. Усе пливли ключі за сивим зодіаком, (с,з)ховавши таїну при лівому крилі (Б. Олійник). 6. І озвалися долини гомоном знайомим, і упала на коліна тиша перед громом (В. Симоненко). 7. І земля впилася водою, мов живую кров(')ю (В. Симоненко).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

 148 I. Перекладіть і запишіть українською мовою. Порівняйте вимову й написання виділених слів у обох мовах.

ПОГОВОРИМ О БАБУШКАХ

Давайте поговорим о пожилых людях – о собственных бабушках. Ох уж эта бабушка! Надоедает. Считает маленьким. Заставляет есть, кутает.

Ну что делать с такой бабушкой? И стыдно бывает за грубость, да сдержаться трудно.

Не **знаешь**, что делать с бабушкой? Терпеть, опекать. Беречь. Пусть она считает тебя **маленьким** и беспомощным, ты-то знаешь, что во многом сильнее и здоровей её.

Бабушке твоей осталось жить **меньше**, чем тебе. Старость – довольно тяжкое и печальное время жизни. Всё своё, личное, у неё позади: заботы, радости, тревоги, интересная жизнь, надежды. И только ты – единственная забота. Её последняя радость, её постоянная тревога, её основной жизненный **интерес**, её тайная надежда (За И. Медведевой).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією. Підкресліть означення й додатки.

СЛОВНИЧОК

Беспомощный – (укр.) безпорадний. *Довольно* – (укр.) доволі, дбсить. *Надоедать* – (укр.) набридати. *Пожилый* – (укр.) літній. *Стыдно* – (укр.) соромно. *Считать* – (укр.) вважати; визнавати.

 149 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРИАНТ А. Складіть і запишіть невелику розповідь з елементами опису (6–8 речень) про осінню грозу, використавши обставини *несподівано*, *раптом*, *зненацька* та порівняльний зворот. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

* *Хвацько* – (рос.) молодцевато; хвацьки; ліхо.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий опис дуба (6–8 речень), використавши означення *прадавній, предковичний, могутній*. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

150 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Вивчивши тему, я, зокрема, зрозумів (зрозуміла), що...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Синонімічними є всі записані попарно словосполучення в рядку

- А приїзд брата – приїзд до брата; виховувати дітей – виховання дітей
 Б поїхати додому – поїздка додому; тиха ніч – темна ніч
 В гроно винограду – виноградне гроно; заповіт матері – материн заповіт
 Г творчий настрої – настрої творити; швидко рухатися – рух без затримки

2. Граматичну помилку допущено в словосполученні

- А дякувати Марію Сергіївну В прийшов о сьомій годині
 Б автобус на замовлення Г відповідно до наказу

3. Словосполученнями є всі сполучення слів у рядку

- А хліб і сіль, червоний олівець, іду далеко
 Б ходити навколо, щира усмішка, росте в полі
 В підійшов дідусь, писав швидко, коштовний камінь
 Г високо в горах, зелена трава, віє вітер

4. Поширеним є речення

- А Сашко з Дмитром будуть учитися.
 Б Маринка вчасно закінчила писати.
 В Сотні людей почали співати.
 Г Ми з тобою будемо радіти.

5. Спонукальним є речення

- А Листя густо зеленіє над рікою... (П. Усенко).
 Б Мово моя, мово, материнська мово, кожне твоє слово з ніжності, любові (А. Луценко).
 В Хто ж од нас у світі дужчий? (П. Тичина).
 Г Хай бджоли носять медозбір у соти і кожна квітка душу звеселя (Л. Дмитерко).

6. Складений дієслівний присудок є в реченні

- А Снаряди почали вже падати в річку (О. Довженко).
 Б Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар).
 В Народ росте, і множиться, і діє (В. Симоненко).
 Г І нехай наше життя буде чудесною піснею (І. Цюпа).

7. Неозначеною формою дієслова виражено обставину в реченні

- А На погребні любив спати дід (*О. Довженко*).
 Б Море перепливати – не поле перейти (*Нар. творчість*).
 В Незабаром після дощу діти прибігли збирати гриби (*О. Іваненко*).
 Г Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика... (*Ю. Яновський*).

8. Когою (комами) треба виділити порівняльні звороти у ДВОХ реченнях

- А Усе йде як по маслу.
 Б Двір був огорожений ніби фортеця.
 В А дівчина мов калина в лузі.
 Г Хлопці говорили майже як дорослі.
 Д Почав падати град як горох.

9. З'ясуйте синтаксичну роль виділених у реченнях слів.

Слово	Член речення
1 Нам треба було вийти навпростець до річки... (<i>Л. Дмитерко</i>).	А обставина Б означення
2 Наука – найбільш важливе , найбільш прекрасне в житті людини (<i>А. Чехов</i>).	В присудок Г додаток
3 Панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац (<i>Марко Вовчок</i>).	Д підмет
4 А на лузі трава п'є все менше води (<i>П. Осадчук</i>).	

10. Складіть речення за схемами.

1. ~~~~~ _____ ===== - - - - -
 2. - - - - - ===== ~~~~~ _____
 3. _____ - - - - - ===== ~~~~~ - - - - -

11. Складіть одне речення з узгодженим означенням і одне – з неузгодженим означенням.

12. Складіть одне речення з порівняльним зворотом у ролі обставини й одне – з порівняльним зворотом у ролі присудка.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Поясніть відмінність між словом, словосполученням і реченням.
- Який порядок слів у реченні є прямим? Що таке логічний наголос?
- Яку роль у реченні виконує підмет? Наведіть приклади речень зі складеним підметом.
- Які є види присудків? Коли між підметом і присудком ставимо тире? Наведіть приклади.
- Розкажіть про особливості узгодження головних членів речення.
- Чим узгоджені означення відрізняються від неузгоджених? Наведіть приклади.
- Розкажіть про написання прикладок.
- Чим прямі додатки відрізняються від непрямих? Наведіть приклади.
- На які види за значенням поділяють обставини? Наведіть приклади.
- Розкажіть про виділення порівняльних зворотів в усному мовленні та на письмі.

ПУНКТУАЦІЯ

Наша пунктуація як система розділових знаків в основних своїх виявах склалася до XVIII століття. У давньоруських пам'ятках розділові знаки (а їх було мало: крапка, три крапки, розміщені у вигляді трикутника; чотири крапки, розміщені у вигляді ромба) смислової функції не мали, а ставилися відповідно до потреби того, хто писав, з метою «відпочити».

Розвиток пунктуації пов'язують із виникненням книгодрукування, і «винайшли» її працівники друкарні. У їхнє завдання входило подавати друкований текст так, щоб читач легко сприймав прочитане. Тому друкований текст треба було членувати на окремі частини. Виникнувши з практичної необхідності, пунктуація стала розвиватися, удосконалюватися, брати на себе роль виразника точнішого і глибшого вираження змісту написаного.

Кома і крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книгах шістнадцятого століття.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: *б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю*.

Тире – слово французьке. Означало воно у французькій мові – тягти (*З посібника*).

І ТАКЕ БУВАЄ

ЯК ЦАР ПОВЕЛІВ

Доводилось чути мені:

– Навіщо ті коми дурні, – казав п'ятикласник-хлопчак, – зі слів зрозуміло і так.

На це я казав у одвіт:

– Є притча старезна, як світ, переказ про вирок царя, коли привели бунтаря.

Слузі він диктує в ту мить:

– Карати не можна простить.

Той пише, як цар повелів,

А коми не ставить між слів.

І ось на майдані для страт –

Бунтар у кайданах. І кат,

Що мав за царя відомстити.

– Карати, не можна простить, – слуга об'явля рішенняць.

Аж руку підносить мудрець (усі шанували його):

– Не так прочитав ти, слуго.

Бо встиг зазирнуть тайкома,

Що коми у тексті нема.

Взяв вирок, поправив умить:

Карати не можна, простить.

Д. Білоус

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн вчать дітей писати зліва направо. Справа наліво пишуть учні арабських країн. А в стародавній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

В Іспанії з давніх часів утвердилося правило окличні та запитальні знаки ставити в кінці й на початку речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, якою інтонацією вимовляти читаючи речення.

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

- Кричав Архип. Архип охрип. Не треба Архипу кричати до хрипу.
- Мишка раз прийшла до кішки, уклонила кішці в ніжки. Кішці – смішки, мишці – нітрішки.
- Гай-гай, коточок випив бабин медочок, випив і злякався, за збанок сховався.

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

опанувати (що?) знання
 оволодіти (чим?) знаннями
 дорікати (кому?) товаришеві
 дякувати (кому?) сестрі
 сповнений (чого?) поваги, завзяття
 властивий (кому?) дітям
 характерний (для кого?) для дітей

вибачати (кому?) мені
 збиткуватися (над ким?) над
 однолітком
 глузувати (з кого?) з підлітка
 пропустити (з якої причини?)
 через хворобу
 йти (по що?) по ягоди

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
черговий у їдальні	дежурний у столовій
колишні випускники	бувші випускники
змусив вивчити	заставив вивчити
трапляються помилки	зустрічаються помилки
правильна відповідь	вірна відповідь
довів теорему	доказав теорему
написав два рядки	написав дві стрічки
не заважай писати	не мішай писати
перегорніть сторінку	переверніть сторінку
розгорніть зошит	розкрийте зошит
навчальний корпус	учбовий корпус

РОЗРІЗНЯЙМО

Корисливий – який прагне до власної вигоди, базується на матеріальній вигоді, робиться заради власної наживи. *Корислива людина, робити з корисливою метою, з корисливих міркувань.*

Корисний – який приносить або здатний приносити користь, добрі наслідки. *Корисна книга, комахи, справа.*

* * *

Вагáтися – відчувати неспроможність відразу вирішити що-небудь; роздумуючи, схилитися то до одного, то до іншого рішення. *Пішов до дядька без вагань.*

Колива́тися – ритмічно рухатися з одного боку в інший, назад і вперед або зверху вниз; злегка гойдатися. *Маятник коливався.*

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

відповідальність – підвищувати
 діяльність – провадити
 достовірність – встановлювати
 збитки – завдавати
 знання – набувати
 квартплата – вносити
 обсяг – збільшувати
 освіта – здобувати
 основи – закладати
 пільги – поширювати
 план – складати
 платіж – здійснювати

політика – формувати, реалізувати
 посада – скасувати, ліквідувати
 послуги – надавати
 потреба – задовольняти
 присяга – складати
 пропозиції – вносити
 спори – розв’язувати
 тариф – підвищувати
 територія – упорядковувати
 функції – виконувати
 чинність – набирати
 шкода – заподіяти

ГРАМАТИЧНІ СИНОНІМИ

ЩО РАНІШЕ, ТО ЛІПШЕ

Нерідко з граматичних синонімів вибирають один засіб і забувають інший. Така доля спіткала складний сполучник *що... то* в значенні відповідності. Замість нього частіше вживають сполучник *чим... тим*. Це вислови на зразок *Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути* (М. Коцюбинський). Сполучник *що... то* нічим не гірший за сполучник *чим... тим*, а навіть кращий. Наприклад: *Що багатша думка, то багатша мова* (М. Рильський); *Що вище підіймалися, то видніше ставало навкруги* (Олесь Гончар) (І. Вихованець).

ПОНАД СТО

Українська мова має для вираження перевищення кількості кого-, чого-небудь сполуки з прийменником *понад*. Їх широко використовують письменники, журналісти, науковці. Наприклад: *Понад годину лунали постріли* (З. Тулуб); *Понад місяць минуло* (О. Довженко). Отже, уживаймо глибше вкорінену в ґрунт нашої мови сполуку *понад сто осіб*, а не *більше ста осіб* (І. Вихованець).

РОЗРІЗНЯЙМО

БУДЬ ЛАСКА, ВМИКАЙТЕ

Численні мовці, озброївшись суржиковою манерою висловлювання, кричать: «*Включіть телевізор!!!*» Українська мова має для цього випадку гарне слово *вмикати* (*умикати, ввімкнути, увімкнути*), яке позначає з’єднання з джерелом енергії й уведення в дію різних пристроїв. Наприклад: *Ганна вмикає радіо. Юрій увімкнув світло.*

Щиросердно прохаємо: **не включайте** телевізор та інші пристрої, а тільки **вмикайте** їх (І. Вихованець).

*Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка.
«Тече вода в синє море, та не витікає...»,
а на ній човни золотії звуків, слів мови –
«із сивої давнини причалюють човни золотії»...*

Павло Загребельний

Односкладне речення. Повне та неповне речення

Ви знаймете:

- види односкладних речень;
- особливості неповних речень.

Ви вмієте:

- розпізнавати односкладні й неповні речення;
- розрізняти види односкладних речень;
- будувати односкладні й неповні речення та правильно використовувати їх у мовленні;
- правильно використовувати тире в неповних реченнях.

§ 16. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим односкладні речення відрізняються від двоскладних, види односкладних речень та роль їх у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення?

151 Зіставте речення правої та лівої колонок. Визначте, у реченнях якої групи граматична основа складається з одного головного члена. Чи зрозумілий зміст цих речень? Чи можна відновити в них другий головний член? Зробіть висновок про особливості односкладних речень.

1. Я люблю тишу.
2. Пахнуть трави.
3. Світить яскраве сонце.

1. Люблю тишу.
2. Пахне травами.
3. Яскраве сонце.

Односкладні речення

Односкладним (рос. односоставным) називають речення, граматична основа якого складається з одного головного члена. Другий головний член односкладному реченню не потрібний, оскільки зміст речення і так зрозумілий.

НАПРИКЛАД: Отак пролечу сніжком над долиною (А. Малишко).

Структура

До структури цього речення можна легко ввести підмет **я**, але потреби в цьому немає, бо дієслово пролечу вказує, що дія приписується саме 1-й особі однини (**я пролечу**).

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними й непоширеними, а також **частинами складного речення**. **НАПРИКЛАД:**

Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщують!

односкл., пошир.

двоскл., пошир.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Головний член односкладного речення не можна називати підметом або присудком. Адже підмет і присудок взаємопов'язані (не можуть існувати один без одного), а в односкладному реченні є лише один головний член, який суміщає в собі функції і підмета, і присудка. Тому правильно казати так: односкладне речення з **головним членом у формі підмета (присудка)**.

152 I. Перекладіть усно речення українською мовою. Визначте граматичні основи. Які з речень є односкладними?

1. Сладко пахнет сушеными яблоками (*М. Шолохов*). 2. Готовь сани летом, а телегу* – зимой (*Нар. творчество*). 3. По обе стороны **широкой** улицы чернели дома и деревья (*А. Чехов*). 4. Славная осень. Морозные ночи. Тихие, ясные дни (*Н. Некрасов*). 5. Хлебом и **солью** принято встречать и провожают дорогого, любимого человека (*К. Барыкин*).

II. Зіставте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

* *Телéга* – (укр.) віз.

153 І. Прочитайте текст, знайдіть у ньому односкладні речення. Простежте, які з них допомагають уникнути зайвого повтору, а які – створюють лаконічність і динамізм розповіді.

ВЕРЕС І БДЖОЛИ

Йду до лісу. Цвітіння вересу вчуваю в усьому: в ароматі повітря, у подиху леготу, у барвах неба. Верес. На піщаних ґрунтах, там, де не цвіте жодна квітка... Там владарює верес. Од його фіолетового цвітіння не схватися ніде: ні в затінку дерева, ні на узліссі, ні в гущавині. Його маленькі ліхтарики мов просвердлюють тобі душу, входять у ество, у свідомість. Гейзери цвіту. Фонтани холоднувато-гарячого багаття. Каскади райдужного сяйва.

П. Шелудько.
Полудень

Дикі бджоли пораються на відділених ділянках, у глибинах, у пущах і нетрищах, запасаючись нектаром на зимівлю, а свійські літунки господарюють на околицях, беруть взяток* похапцем, поспішають... Незабаром задощить. Затуманить. Загрозує... І тоді вже верес буде бляклий, сірий, нудний (За А. Камінчуком).

II. Випишіть односкладні речення, підкресліть у них усі члени речення.

III. За виписаними односкладними реченнями усно перекажіть прочитане. Уведіть у переказ невеликий опис лісу (2–3 речення).

154 І. Прочитайте односкладні речення та визначте граматичні основи. У яких реченнях головний член у формі підмета, а в яких – у формі присудка? Які з речень поширені, а які – непоширені?

1. Люблю нести з криниці воду і не розхлюпати ні краплі (А. Камінчук).
2. Далекі стрічі вечорові. Росисті сугінки розлук (П. Василенко).
3. Навчи мене премудрості, навчи, моя сувора і ласкава Музо... (Марія Влад).
4. На небі зоріло (К. Гриневичева).
5. Багато зірочок блискучих розсипано по небесах (Л. Глібов).
6. Зимовий вечір. Тиша (Я. Тичина).
7. Ніч. Тиша. Біле, біле поле (В. Сосюра).

II. Доведіть, що у вправі всі речення односкладні.

155 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Визначте, які два речення з поданих є односкладними. Доведіть свою думку.

1. Ще земля не хоче холодів.
2. Ще не всі розв'язано рівняння у цім світі.
3. Слова збираю у разки думок щоденно.
4. Цей липень справді тільки мій (О. Довгон'ят).

* *Взяток* – збирання нектару і квіткового пилку бджолою сім'єю за певний час (день, сезон).

156 I. Спишіть складні речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Визначте односкладні речення, які є частинами складних (надпишіть над ними скорочено – *односкл.*).

1. Уже йшлося до весілля, коли раптом ро(з,с)почалася війна (*С. Музиченко*).
2. Снігами землю зам(е,и)ло, яріли ще морозів жала (*А. Луценко*).
3. Держава **створюється** задля того, що(б) жити щас(т)ливо (*Арістотель*).
4. Поглянь: вуалі (біло)сніжні смагляві вишні надягли (*Д. Іванов*).
5. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява... (*О. Довженко*).
6. Іду по тонкому пам'яті льоду – і під ногами кришаться кр(е,и)жини (*М. Ільницький*).

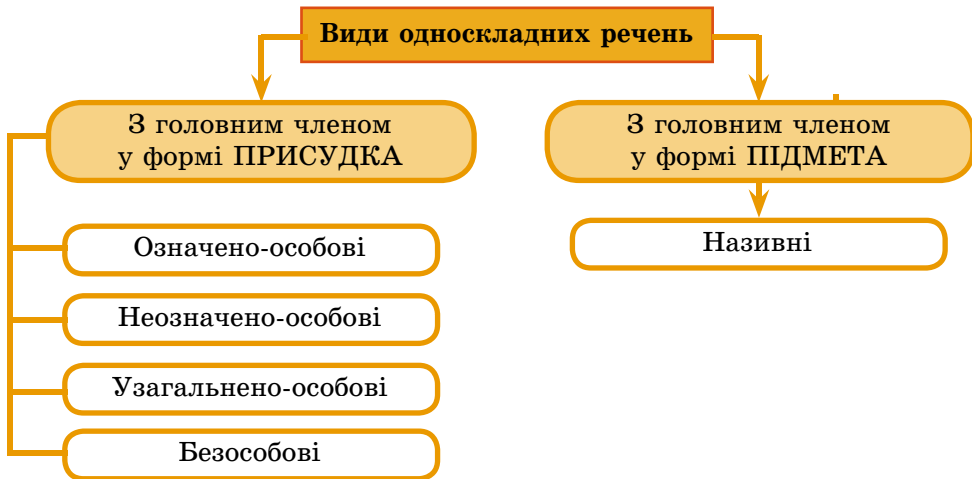
II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

157 Замініть усно двоскладні речення синонімічними односкладними й навпаки. Простежте, як при цьому змінюється характер розповіді.

1. Птахи весело співають у затишному лісі.
2. Розумію тебе без слів.
3. Улітку я люблю мандрувати гірськими стежками.
4. Крізь туман видно зелений ліс.
5. Йому захотілося співати.

Види речень

Залежно від значення та способу вираження головного члена односкладні речення поділяють на види.

158 Розгляньте таблицю. Користуючись нею, розкажіть про значення головного члена різних видів односкладних речень, обґрунтуйте наведені приклади. Визначте, якими частинами мови виражені головні члени речення в прикладах.

Види речень	Значення головного члена речення	Приклади
Означено-особове	Головний член речення означає дію, яку виконує конкретна особа (<i>я, ти, ми, ви</i>)	<i>Будем</i> на осінь добрі й багаті (<i>І. Жиленко</i>).

Продовження таблиці

Неозначено-особове	Головний член речення означає дію, яку виконують не-визначені особи (<i>вони</i>)	Нас <u>зустрічають</u> хлібом-сіллю (Леся Українка).
Узагальнено-особове	Головний член речення означає дію, яка стосується будь-якої особи	Друга <u>пізнають</u> у біді (Нар. творчість).
Безособове	Головний член речення означає дію, яка не має виконавця	А в теплій хаті <u>пахне</u> свіжим хлібом (О. Пахльовська).
Називне	Головний член речення стверджує наявність предметів чи явищ	Чудесна кийвська <u>осінь</u> (Остап Вишня).

159 I. Виберіть і спишіть односкладні речення, підкресліть головні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Науки не носити за плечима (*Нар. творчість*). 2. На сизих луках скошено траву (*М. Рильський*). 3. Щасливий сміх голосно забринів на всю квартиру (*С. Музиченко*). 4. Стою увесь блакиттю оповитий (*М. Боровко*). 5. Кожен ніжний рух сердечний в пісню срібну переллю (*Олександр Олесь*). 6. Вечірня кімната. Розчинені вікна. Весна (*І. Жиленко*). 7. Щасливі щастя не шукають (*Нар. творчість*). 8. Повітря – мов настоянний женьшень (*Н. Гнатюк*).

II. Обґрунтуйте використання тире в останньому реченні.

III. Надпишіть частини мови над словами першого й другого речень.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Те значення, яке у двоскладному реченні передається двома головними членами – підметом і присудком, в односкладному реченні зосереджується в одному головному члені. Головний член односкладного речення називає предмет або явище і разом з тим стверджує його наявність, характеризує дію в її зв'язку з предметом, указує на відношення до дійсності. **ПОРІВНЯЙМО:** Я люблю музику. – Люблю музику.

§ 17. ОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ, НЕОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ, УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

Про те, які значення мають особові односкладні речення, про форми вираження головних членів речення та синтаксичні синоніми

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є три особи займенників? 2. Які є способи й часи дієслова?

160 Прочитайте односкладні означено-особові речення. Визначте спосіб вираження головних членів (частини мови, особу, спосіб). Поміркуйте, хто виконує дію – конкрет-

на особа (*я, ти*) чи неозначена. Зробіть висновок про особливості означено-особових речень.

1. Прокидаюсь на березі Десни під дубом (*О. Довженко*).
2. Земля Вітчизни, квітни і живи (*Л. Костенко*).

Означено-особові

Форми вираження

Означено-особовими (рос. *определённо-личными*) називають односкладні речення, головний член яких означає дію, яку виконує конкретна особа.

Головним членом в означено-особових реченнях можуть бути тільки дієслова в таких формах:

Форми дієслова	Приклади
1-ша та 2-га особи однини й множини теперішнього та майбутнього часу. (уявні підмети – <i>я, ти, ми, ви</i>)	Отак <u>пройду</u> крізь твій великий <u>подив</u> , <u>не зачеплюсь</u> об <u>лагідні слова</u> (<i>Л. Костенко</i>).
1-ша та 2-га особи однини й множини наказового способу. (уявні підмети – <i>ти, ми, ви</i>)	<u>Задзвони</u> в усі дзвони по <u>всій Україні</u> (<i>Т. Шевченко</i>).

Синтаксичні синоніми

Усі односкладні означено-особові речення **синонімічні** двоскладним, але, на відміну від останніх, в означено-особових реченнях увагу зосереджуємо не на виконавцеві, а на самій дії. **ПОРІВНЯЙМО:**

Односкладні	Двоскладні
Люблю мандрувати. Піди напийся води.	Я люблю мандрувати. Ти піди напийся води.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових реченнях головний член має форму **присудка**. 2. Другий головний член односкладного реченню не потрібний, оскільки зміст речення і так зрозумілий.

161 I. Прочитайте речення вголос. Доведіть, що всі вони означено-особові. Простежте, на чому в них зосереджено увагу – на дії чи на її виконавцеві.

1. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (*М. Рильський*). 2. Люблю чернігівську дорогу весною, влітку, восени (*Л. Костенко*). 3. Рідна земле, дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (*В. Тарасенко*). 4. Понеси мене, вечір, мій брате, на чумацький задуманий шлях (*В. Сосюра*). 5. Взуваймось добре на свою дорогу, вдягаймось тепло на зимовий шлях (*М. Вінграновський*).

II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Зазначте в дужках біля кожного речення форму вираження головного члена (спосіб, час, особу, число).

III. Знайдіть спонукальні речення. Вимогу чи прохання вони виражають?

162 I. Прочитайте виразно вірш уголос, визначте його основний мотив.

Назбираю в гаю запашного зілля,
Запашного зілля, вибуялих* трав.
З ясеня та кленів назбираю гілля,
Лепехи нарвати побіжу на став.

Клечанням обставлю, прибору кімнату.
Подивіться, мамо, хороше ж то як!
Усміхнуться очі, поміж тим у хату
Ввечір завітає стомлений козак.

Сядемо рядочком, заведем розмову
Тиху, сумовиту і про все, про все...
Доки до віконця хусточку шовкову
Ніченька-черничка з поля донесе.

В. Чумак

Рідний край. Малюнок
Марини Побережної
(13 років)

II. Знайдіть у вірші означено-особові речення. Чи є у тексті односкладні речення інших видів? Перебудуйте усно односкладні речення на синонімічні двоскладні.

Неозначено-особові

Неозначено-особовими (рос. неопределённо-личными) називають односкладні речення, головний член яких означає дію, яку виконують невизначені особи.

Форми вираження

Головним членом у неозначено-особових реченнях можуть бути тільки дієслова в таких формах:

Форми дієслова	Приклади
3-тя особа множини теперішнього чи майбутнього часу (уявний підмет – вони)	Уже <u>збирають</u> урожай.
множина минулого часу (уявні підмети – вони, ми, ви)	Уже <u>збрали</u> врожай.
множина умовного способу	Шведи <u>збрали б</u> урожай.

Виконавці дії

Виконавців дії в неозначено-особових реченнях не називаємо з різних причин. Іноді вони не відомі ні за кількістю, ні за складом, а іноді не називаємо їх свідомо, щоб зосередити увагу на самій дії.

Роль у мовленні

Означено-особові та неозначено-особові речення здебільшого вживаємо в художньому й розмовному стилях мовлення. Вони допомагають уникнути небажаного повтору, створюють лаконічність, динамічність розповіді.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не є означено-особовими чи неозначено-особовими речення, у яких присудки виражені дієсловом у формі 3-ї особи однини або у формі однини минулого часу й однини умовного способу. **НАПРИКЛАД:** 1. Дивиться цікавий фільм.

* Буяти – (рос.) п'яшно рости.

2. *Дивився цікавий фільм.* Із цих речень не зрозуміло, хто саме виконує дію (*він? вона? я? ти?*), а тому вони потребують підмета. Це двоскладні речення з **пропущеним підметом**, який відновлюється з контексту.

163 I. Спишіть спочатку означено-особові, а потім – неозначено-особові речення. Підкресліть головні члени речення, надпишіть над ними особу й час.

1. Йдемо удвох під вечір по стежині (*Л. Костенко*). 2. Пишу тобі рядки привіту крильми найперших журавлів (*М. Боровко*). 3. Той монастир **недавно** збудували (*Л. Костенко*). 4. П'ятьох старшин козацьких **розп'яли** (*Л. Костенко*). 5. Чи хоч пучечок тої калини мені на груди покладіть (*Л. Костенко*). 6. Нам наказують зайняти висоту (*В. Кучер*).

II. Поясніть написання виділених слів.

164 I. Прочитайте текст. Знайдіть неозначено-особові речення та поміркуйте, чому в них не називаються виконавці дії. Поясніть роль неозначено-особових речень у цьому тексті.

МИЛОСЕРДНА ТРОЯНДА

У давнину троянду називали «милосердною» квіткою завдяки цілющим властивостям вироблених із неї парфумів, олії та води. Її п(е,и)люстки накладали на обличч(ч)я, щоб надати йому юнацької свіжості. Настій бджіл на трояндовій олії застосовували для поліпшен(н)я росту волос(с)я, а зібрану з квітів росу мали за найліпший засіб проти запален(н)я очей. Досі ще трояндову олію та воду широко використовують (в,у) парфумерії. Вони є складовими частинами багатьох лікувальних мазей, косметичних есенцій і т. ін. (*С. Приходько*).

II. Спишіть текст, розкриваючи дужки. У неозначено-особових реченнях підкресліть граматичні основи.

III. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

165 **КОЛО ДУМОК.** Зіставте речення. Доведіть, що перше з них є односкладним, а друге – двоскладним. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

1. Читаю цікаву книжку.
2. Прочитав цікаву книжку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Речення «*Читаю цікаву книжку*» є односкладним. Воно має один головний член, а другий не потрібен, оскільки зміст і так зрозумілий. Якщо це речення переробити на двоскладне, то підметом виступатиме лише займенник **я** і ніяке інше слово. Речення «*Прочитав цікаву книжку*» – двоскладне, бо з нього не зрозуміло, хто ж прочитав книжку (*я? ти? він?*). Підмет у цьому реченні пропущено.

166 I. **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Знайдіть у поданих реченнях два, які не є односкладними. Відповідь обґрунтуйте.

1. Краю рідний, цвіти, як Малишківий гай, і шуми яворинням розлогим (*О. Довгон'ят*).
2. Посадили над козаком явір та ялину (*Т. Шевченко*).
3. Не дай мені напитися журби й душі замерзнуть від морозу (*О. Довгон'ят*).
4. Стояв би тут і слухав дотемна невгавний вітру спів... (*В. Мусик*).
5. А вві

сні бачив сонце, і поле безмежне, і стежки без краю в достиглих хлібах (Ю. Збанацький).

II. Визначте вид односкладних речень (означено-особове чи неозначено-особове).

167 Перебудуйте, де можливо, подані двоскладні речення на односкладні означено-особові. Простежте, як це вплинуло на характер розповіді. Які два речення не можна перебудувати? Чому?

1. Завтра я буду далі і далі від цих полів (А. Малишко). 2. Я люблю Дніпро – велику ріку мого народу (О. Довженко). 3. А вітер грає, мов орган (Д. Павличко). 4. Тихі води Дніпрові я стрічав у дорозі, сині хмари, діброви, спілі ранки та грози (А. Малишко). 5. Тому ми захоплюємося, як піснею і музикою, словом майстра (І. Вихованець).

168 Перекладіть усно речення українською мовою, а потім перебудуйте їх на двоскладні. Перебудовані речення запишіть. Поміркуйте, коли варто надавати перевагу односкладним реченням перед двоскладними.

1. В нашей деревне журавлей считают гордыми птицами. 2. Весной на клумбах посадили цветы. 3. Родителей вызывают* в школу. 4. В краеведческом музее всегда радостно встречают посетителей. 5. По радио сообщили о приближении бури. 6. Комбайнёрам привезут обед в поле.

169 Складіть словосполучення з двома поданими дієсловами (на вибір). Уведіть ці словосполучення спочатку в означено-особові, а потім – у неозначено-особові речення. Форму дієслова можна змінювати.

Працювати, відчувати, збиратися, відлітати.

Узагальнено-особові

Узагальнено-особовими (рос. обобщённо-личными) називають односкладні речення, головний член яких означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу.

Форми вираження

Головний член таких речень переважно виражений дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу, рідше – в інших формах. **НАПРИКЛАД:**

1. Не навчиш вовка орати (Нар. творчість).

(Дієслово у формі 2-ї особи однини)

2. За одного битого двох небитих дають (Нар. творчість).

(Дієслово у формі 3-ї особи множини)

Роль у мовленні

Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження узагальнених суджень, тому особливого поширення вони набули в **приказках, прислів'ях, загадках, казках**. За допомогою узагальнено-особових речень також дають **інструкції, рецепти**, позначають закономірності.

170 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Доведіть, що всі ці речення є узагальнено-особовими. Підкресліть головні члени речення.

* *Вызывают* – (укр.) викликають.

1. Вовка пастухом (не)ставлять. 2. (Не)хвали коня, поки з дороги не верн(е,и)шся. 3. Як сіно косять, то дощів (не)просять (*Нар. творчість*). 4. Пл(е,и)каймо в серці кожне гроно, прозоре диво кал(е,и)нове (*Д. Білоус*). 5. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня... (*Л. Костенко*). 6. Дивиш(ь)ся і (не)надивиш(ь)ся, дишеш і (не)надишеш(ь)ся чистим, гарячим і пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст одного з наведених народних висловів.

171 Пригадайте і запишіть 3–5 прислів'їв, що мають будову узагальнено-особових речень. Визначте, чим виражений у них головний член речення. Поясніть зміст одного з висловів.

172 *КОЛО ДУМОК.* Поміркуйте, що спільного і що відмінного між означено-особовими, неозначено-особовими та узагальнено-особовими реченнями. Чим, на вашу думку, ці три види односкладних речень відрізняються від безособових?

173 Запишіть послідовно спочатку номери означено-особових речень, потім – неозначено-особових, а потім – узагальнено-особових. Визначте усно в них головні члени речення.

1. Деякий час їхали мовчки (*С. Музиченко*). 2. Від корявого дерева тепла не чекай (*Нар. творчість*). 3. Опустіться, тихі зорі, синові під вії (*В. Симоненко*). 4. Іду і мрію про щось (*М. Йогансен*). 5. Три дні дали на роздуми мені (*Л. Костенко*). 6. Тужу за вами, солов'ї України (*М. Рильський*). 7. Прийди весняною грозою, сипни на серце яблунь цвіт (*Р. Братунь*). 8. Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько (*Нар. творчість*).

КЛЮЧ. Замініть послідовно виписані цифри відповідними буквами: 1 – о, 2 – і, 3 – п, 4 – е, 5 – н, 6 – т, 7 – р, 8 – й. Якщо ви правильно виконали завдання, то із записаних букв прочитаєте прізвище автора вислову «Хоч би чого ти навчався, ти навчаєшся для себе».

174 Випишіть лише односкладні речення, підкресліть граматичні основи, визначте вид речень.

1. Весною в селі встають рано (*Г. Тютюнник*). 2. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер (*О. Довженко*). 3. Скучив за степом, скучив за лугом (*В. Стус*). 4. Крізь темний бір до ясних зір прорубую дорогу (*Олександр Олесь*). 5. Допомагає українським воїнам захищати Вітчизну від непроханих гостей (*З газети*).

175 Опишіть фрагмент футбольного матчу або виступу естрадної зірки, використовуючи неозначено-особові речення.

176 Випишіть із художнього твору, який є у вашому підручнику літератури, або з газети два означено-особових і два неозначено-особових речення.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, як стати цікавим співрозмовником? Відомий педагог Дейл Карнегі пропонує такий простий спосіб: по-перше, слід бути уважним слухачем від початку і до кінця розмови, заохочуючи інших розповідати про себе, бо їх набагато більше цікавлять свої проблеми, ніж ваші, по-друге, треба приєднатися до погляду співрозмовника.

Про цей та багато інших «рецептів» красномовства ви можете дізнатися з книжки Іржі Томана «Мистецтво говорити». І не забудьте поділитися цією інформацією з однокласниками.

§ 18. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають безособові речення, про способи вираження головних членів речення та синтаксичні синоніми

ПРИГАДАЙМО. 1. Які дієслова належать до безособових? 2. Яку форму дієслова називають неозначеною?

177 Прочитайте безособові речення. Чи мислиться в них дійова особа? У якому реченні головний член виражено: а) прислівником; б) дієслівною формою на *-но, -то*; в) неозначеною формою дієслова; г) безособовим дієсловом? Зробіть висновок про особливості безособових речень.

1. **Тепло** ведмежатам у засніженому снігом барлозі (*І. Соколов-Микитов*). 2. Серед лісу ставок **прикрашено** очеретом (*Остан Вишня*). 3. Словами серденька **не одурити** (*Леся Українка*). 4. **Заморосило** осінь у сльозу (*Л. Костенко*).

Безособові

Безособовими (рос. безличними) називають односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, які не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них. **НАПРИКЛАД:** 1. Аж морозом сипнуло поза спиною (Панас Мирний). 2. Як весело було нам усім у ту мить (А. Яніта).

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА В БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕННЯХ

Спосіб вираження	Приклад	Значення
Безособове дієслово	<i>Мені не спиться. Уже світає.</i>	Стан людини, природи, світу
Особове дієслово в безособовому значенні	<i>У лісі пахне грибами.</i>	
Прислівник (з допоміжним дієсловом або без нього)	<i>На вулиці було темно. Йому страшно.</i>	
Дієслівна форма на <i>-но, -то</i>	<i>На лузі траву скошено.</i>	
Неозначена форма дієслова (можливо в поєднанні з прислівником чи присудковими словами <i>треба, можна, час, слід, жаль</i>)	<i>Можна побачити все.</i>	Бажання, можливість, неможливість тощо
Слова <i>нема, не було, не буде</i> , при яких є додатки в родовому відмінку	<i>У мене немає часу.</i>	Відсутність кого- або чого-небудь

Синтаксичні синоніми

Іноді односкладні безособові речення виступають **синтаксичними синонімами** до двоскладних. Це дає змогу урізноманітнити мовлення, а також найточніше висловити певну думку. На відміну від двоскладних речень, у безособових дія і стан подаються як незалежні від виконавця, тобто відриваються від нього. **ПОРІВНЯЙМО:**

Двоскладні	Односкладні
<u>Я хочу спати.</u>	<u>Мені хочеться спати.</u>
<u>Сніг замів дорогу.</u>	<u>Дорогу замело снігом.</u>
<u>Пахли трави.</u>	<u>Пахло травами.</u>
<u>Трава вже скошена.</u>	<u>Траву вже скошено.</u>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слід відрізнати безособові речення з головним членом, вираженим сполученням прислівника та інфінітива, від двоскладних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Двоскладне	Односкладне
Під гору <u>бігти</u> <u>важко</u> .	Під гору <u>важко бігти</u> .

178 І. Прочитайте безособові речення. Визначте спосіб вираження виділених головних членів.

1. Тієї ж миті **потемніло** в очах (С. Музиченко). 2. **Пахло** в повітрі торішнім листом і терпкими бруньками (Р. Іванченко). 3. **Нема** на світі України, немає другого Дніпра (Т. Шевченко). 4. **Не можна затуляти** сучасним життям життя тисячоліть (М. Семенко). 5. І справді **гарно було** на ниві (Л. Костенко). 6. А слова дружнього за гроші **не купити** (М. Рильський). 7. **Весело й шумливо** на вигоні за шахтарською слобідкою (С. Черкасенко). 8. **Не співалось** тієї весни Настусі веснянок (Ю. Збанацький).

II. Розподіліть усно речення на групи за значенням: а) повідомлення про стан людини; б) повідомлення про стан природи; в) відсутність кого- або чого-небудь; г) бажання, можливість, неможливість.

179 І. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення. Розкажіть, яку картину вдалося змалювати автору, які відчуття й запахи передати.

І. Кисіль. Лісова річка

У ЛІСІ

Часто доводилося мені з дідусем ходити в ліс шукати лікарські трави. Ось і цього разу встали ми дуже рано. На небі ще блідо мерехтіли зірки. Гостро віяло ранковою прохолодою. До лісу було далеченько. Коли дібралися туди, перші промені сонця вже лагідно лоскотали мені лице своїм теплом. Приємно було від того на серці, і воно промінилося радістю. І ноги не боліли, і втоми в тілі не було...

Дідусь сів на пахучі трави, розв'язав полотняну торбину зі сніданком. Приємно запахло ще й салом, часником і свіжими плескачами. Ми гарно поснідали, бо на свіжій повітрі апетит, як дід каже, вовчий. Потім дідусь підвівся, глянув на небо, сказав:

– Після обіду, онучку, буде злива.

Як він знав, що буде злива? Хтозна. Та коли вже казав, то все збувалося (*Л. Павленко*).

II. Випишіть із тексту безособові речення, підкресліть у них головні члени. Яка роль безособових речень у реалізації авторського задуму?

III. Усно перекажіть прочитане, використовуючи виписані речення.

180 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть головні члени речення, укажіть, чим вони виражені.

1. К ночи становится очень холодно и росисто. Темнеет (*И. Бунин*).
2. Мне довелось написать много разных книг (*К. Паустовский*). 3. В поисках слов нельзя пренебрегать* ничем (*К. Паустовский*). 4. В глубине моря видны маленькие светящиеся точки (*К. Ушинский*).

181 Замініть усно неозначено-особові речення безособовими. Простежте, як змінився характер розповіді.

ЗРАЗОК. *На свято міста запросили відомих виконавців. – На свято міста запрошено відомих виконавців.*

1. Дітям дозволили купатися в басейні. 2. Ловити рибу в Дніпрі біля Києва заборонили. 3. У виступі згадали про переможців конкурсу. 4. Дихали вільно, на повні груди.

182 Замініть усно двоскладні речення синонімічними безособовими. Простежте, як змінився характер висловленої думки. Які зміни сталися в системі членів речення?

ЗРАЗОК. *У хаті пахне хліб. – У хаті пахне хлібом.*

1. Сонце залило галявину. 2. На подвір'ї запахла скошена трава. 3. Від річки війнула прохолода. 4. Безперервні осінні дощі розмили дорогу. 5. Я хочу дочекатися ранку. 6. Настала рання весна. 7. Стан хворого погіршав. 8. Перші кроки робляться важко. 9. Археологи знайшли залишки давнього поселення.

І ТАКЕ БУВАЄ

Дідусь, який працював нічним сторожем, повернувся вранці додому.

– Як пройшло чергування? – запитали в нього онуки Світлана та Олег.

– Цього разу всю ніч не спалося, – відповів дідусь.

– О, тобі, напевне, було дуже важко нести чергування... – поспівчувала Світлана. – Усю ніч не спав...

– І зовсім не важко, – заперечив Олег, – адже...

Продовжте репліку Олега. У чому полягає мовна суть подібних непорозумінь?

* *Пренебрега́ть* – (укр.) нехтувати.

183 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Виберіть з поданих дієслів два та запропонуйте одно-класнику (однокласниці) скласти з кожним із них двоскладне й безособове речення.

Темніє, пахне, віє, бажати, віриться, думати, чекати, вірити, відчувається.

II. Складіть і запишіть два складних речення, частинами яких були б односкладні безособові. Підкресліть граматичні основи.

184 I. Спишіть речення. Підкресліть усі члени речення, визначте, чим виражені головні члени. Доведіть, що з поданих речень одне двоскладне, а інші – односкладні безособові.

1. Із сухого дерева вогонь добре класти (*Нар. творчість*). 2. Довкола було тихо й безлюдно (*О. Гончар*). 3. В соняшнику справді трудно впізнати сонце (*Леся Українка*). 4. Вік звікувати – не в гостях побувати (*Нар. творчість*). 5. Ні твоїх снів, ні твоїх дум нам не забути, рідний краю (*Б. Лепкий*). 6. А від городу потягнуло кропом (*І. Жиленко*). 7. Нема ліку чудесам твоїм, моє місто (*В. Земляк*).

II. Випишіть усі словосполучення з першого речення, позначте головні слова.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Хоча особа, яка виконує дію, в означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових реченнях не називається, але все ж вона мислиться (означено, неозначено чи узагальнено). Саме це об'єднує зазначені односкладні речення та відрізняє їх від безособових. Адаже в безособових реченнях дія не має виконавця чи носія або реалізується незалежно від нього. Окрім того, форми вираження головного члена в безособових реченнях різноманітніші, ніж в особових реченнях.

§ 19. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають називні речення, та про способи вираження головних членів речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є способи вираження підмета? 2. Які другорядні члени речення належать до групи підмета, а які – до групи присудка?

185 Прочитайте речення. Визначте головні члени речення та спосіб вираження їх. Поміркуйте, чому такі речення в мовознавстві називають називними. Яка їхня роль у мовленні?

1. Сніг і сонце. Золоті цимбали. Вічності дихання золоте (*Д. Павличко*).
2. Окоп. Залізниця. Гармата. Дуби, посивілі від пилу... (*А. Малишко*).

Називні

Називними (рос. назывными) є такі односкладні речення, у яких головний член стверджує наявність предметів чи явищ у реальній дійсності.

Спосіб вираження

У таких реченнях головний член здебільшого виражається іменником у називному відмінку, рідше – займенником або іменним словосполученням. **НАПРИКЛАД:**
1. *Спокійні очі. Сива голова* (Л. Костенко). 2. *Довга, зтяжна волинська осінь* (М. Олійник).

**Роль
у мовленні**

Називні речення досить поширені в **художньому** стилі, зокрема в описах природи, дії, обстановки, де вони часто утворюють цілу низку однотипних структур. **НАПРИКЛАД:** *Спориш. Нагідки. Стигли свічі лип. І кручений панич дереться вгору* (М. Боровко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У називних реченнях є лише один головний член у формі **підмета**. Присудка в таких реченнях немає й не може бути. З другорядних членів у називних реченнях можуть бути **лише означення**.

186 I. Прочитайте уривки описів. Розкажіть, що ви уявляєте, читаючи кожен з них. Чи вдалося авторам динамічно й широко змалювати зображуване? Якщо так, то завдяки чому.

1. Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий (М. Рильський).

2. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий (М. Рильський).

3. Осінь. Похмурий час. Перший мороз. Листопад (П. Дорошенко).

II. Схарактеризуйте усно речення (односкладне чи двоскладне, вид односкладного). Визначте, які з них вжито для позначення часу, а які – місця.

III. Продовжте один з описів кількома реченнями, зокрема й називними.

187 I. Прочитайте виразно вірш. Які думки й почуття передає автор? Охарактеризуйте роль називних речень у розкритті авторського задуму.

Вітер. Злива. Безсоння.
Гасне літо зелене.
Падають на підвіконня
Жовті долоні клена.
Серце щемить від болю.
Вмиті безсонням очі.
Я, а поряд зі мною –
Чорна безодня ночі.

Запалю свічу з віком віч-на-віч.
Запалю свічу, щоб здолати ніч.
Запалю свічу у тривожний час.
Помолюсь вогню, щоб вогонь не згас.

(В. Шинкарук)

Порив вітру. Малюнок
Анастасії
Мечетної (14 років)

II. Випишіть із тексту односкладні називні речення. Підкресліть граматичні основи, надпишіть над усіма словами частини мови. Чи є в тексті односкладні речення інших видів?

III. Розгляньте малюнок «Порив вітру». Що, на вашу думку, символізують яскраві соняшники? Чим малюнок співзвучний з віршем «Свіча»? Доберіть кілька називних речень, які можна було б використати в словесному описі малюнка.

188 **КОЛО ДУМОК.** Чи будь-яке речення, у якому звучить чи пишеться лише один головний член, виражений іменником у називному відмінку, буде односкладним називним? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З другорядних членів у називному реченні може бути лише **означення**. Обставина й додаток входять до групи присудка, якого в називному реченні немає й не може бути. Тому якщо в реченні є **обставина** чи **додаток**, то значить є й присудок. Наприклад, хоча в реченні На небі сонце звучить і пишеться лише підмет, воно не односкладне називне, а двоскладне, оскільки має обставину *на небі*. Обставина й вказує на наявність присудка. Щоправда, цей **присудок пропущено**.

189 I. Спишіть, підкресліть члени речення. Укажіть називні речення. Чи є в цих реченнях другорядні члени? Які саме?

1. А ось ліси, покриті димом (*Л. Дмитренко*). 2. Ось і місток, за яким починалося село (*І. Муратов*). 3. Жовта акація в скверах Одеси (*О. Довгон'ят*). 4. Зелений луг. Над лугом в'ється чайка (*М. Рильський*). 5. У Херсоні ізранку дощ (*Д. Обухов*). 6. Ліс. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір (*М. Рильський*). 7. Зелений луг над річкою Тясмин (*Остан Вишня*).

II. Знайдіть у перших двох реченнях вказівні частки. Поміркуйте, як впливає на зміст називного речення наявність у ньому вказівних часток.

III. Доведіть, що речення лівої колонки є односкладними називними, а правої – двоскладними. Свої висновки звірте з міркуванням, поданим після вправи.

Односкладні називні

Темна ніч.
Холодний вітер.
Народний вибір.

Двоскладні

Ніч темна.
Вітер холодний.
Вибір народний.

ПОМІРКУЙТЕ!

Речення Ніч темна є двоскладним, бо в ньому прикметник *темна* є частиною складеного присудка (прикметник стоїть після іменника, у мовленні він логічно наголошується, між словами робиться пауза). Речення Темна ніч є односкладним називним, бо в ньому прикметник *темна* є означенням (стоїть перед іменником).

190 Спишіть, розкриваючи дужки, спочатку односкладні називні речення, а потім – двоскладні. Підкресліть граматичні основи.

1. Стіл був застел(и,е)ний скатертиною і заставл(и,е)ний, як на В(и,е)-ликдень... (*Іван Багряний*). 2. Козацька школа, крита оч(и,е)ретом (*Л. Костенко*). 3. Ось школи знайомої мури (*В. Сосюра*). 4. Враження дитинства – ясновесні! (*Д. Білоус*). 5. На серці дощ (*О. Довгон'ят*). 6. Потріскані до крові, обвугл(и,е)ні губи ж(и,е)нців (*М. Стельмах*). 7. Небо гл(и,е)-боке, прозоре, блакитне (*М. Івченко*). 8. Всі мости ще кл(и,е)нові (*Л. Костенко*).

Ключ. Запишіть послідовно спочатку номери односкладних речень, а потім – двоскладних. Замініть цифри відповідними буквами: 1 – ж, 2 – д, 3 – о, 4 – е, 5 – н, 6 – в, 7 – к, 8 – о. Якщо ви правильно виконали завдання, то зможете прочитати прізвище автора вислову «Любіть землю! Любіть працю на землі».

191 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Поміркуйте, яке з поданих речень односкладне називне, а які – двоскладні. Відповідь обґрунтуйте.

Недільний ранок. Зелен-свято нині. Хати убрані в клечінь соковиту (*А. Луценко*).

192 Користуючись лише називними реченнями, передайте стисло епізод відомого фільму (мультфільму) чи пісні, не називаючи персонажів. Однокласники мають упізнати фільм чи пісню за вашою розповіддю.

193 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і запишіть невеликий текст із 4–5 речень, три з яких – односкладні називні. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) поширити в тексті називні речення за допомогою означень (усно). Простежте, як змінився характер висловлення.

194 I. Розгляньте репродукцію картини Є. Лещенка. Розкажіть, що на ній зображено. Які кольори переважають? Яким настроєм вона перейнята? Доберіть іменники для позначення місця й часу.

II. Складіть усно за картиною опис (5–8 речень), використовуючи називні речення для позначення місця й часу.

Є. Лещенко. Крізь снігову завісу

195 I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення.

Повівав холодний вітерець. Насувались білі, наче молочні, хмари, раз-но бігли мишасті коненята. Дорога була слизька. На обидва боки від дороги, скільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари й оповили небо. Посипав сніжок (За М. Коцюбинським).

II. Перекажіть прочитане (письмово), використовуючи лише односкладні називні речення. Підкресліть головні члени речення. Простежте, як перебудова вплинула на характер опису.

ЗРАЗОК. На землю впали перші краплини дощу. – Перші краплини дощу.

§ 20. ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим неповні речення відрізняються від повних та коли в неповних реченнях ставимо тире

 196 Прочитайте діалог. Поміркуйте, чим зумовлена відсутність деяких слів у виділених реченнях. Чи можна відновити ці слова з діалогу? Поясніть, чому виділені речення є неповними. Яка їхня роль у мовленні?

- Де знаходиться книгарня?
- **У центрі міста.**
- А чим можна доїхати до центру?
- **Автобусом номер 7.**

Неповні речення

Неповними (рос. неполными) називають речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, потрібних для цілісної граматичної структури.

Цей пропуск добре відчутний, а відсутні члени речення можна легко відновити. **НАПРИКЛАД:**

(жалить)
Бджола жалить жалом, а людина – словом.

повне

неповне

Неповні речення, як і повні, можуть бути поширеними й непоширеними, односкладними і двоскладними, а також частинами складного речення.

Неповні речення можуть бути контекстуальними й ситуативними.

Контекстуальні речення

У **контекстуальних** неповних реченнях пропущений член відновлюємо з **контексту** (найближчих речень тексту). Причиною пропуску є те, що слово вже вживалося і немає потреби його повторювати. **НАПРИКЛАД:** *Червоними озерами цвіли в лісосмузі маки. Синіми озерами біля них – сокирки* (М. Вінграновський).

У цьому прикладі друге речення є неповним, пропущено присудок *цвіли*.

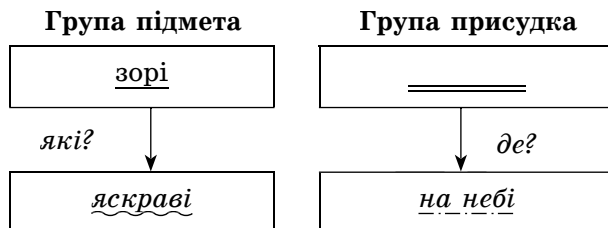
Ситуативні речення

У **ситуативних** неповних реченнях пропущений член відновлюємо з мовленнєвої ситуації. Причиною пропуску є те, що всі учасники розмови знають, про що йдеться. **НАПРИКЛАД,** під час гри у футбол один гравець вигукує: *«Пасуй мені!»*. Із ситуації спілкування зрозуміло, що йдеться про м'яч.

Пропуск присудка

До неповних також зараховують речення з **пропущеним присудком**, який не можна відновити ні з контексту, ні із ситуації. На пропущений присудок вказують наявні в реченні **обставина** чи **додаток**. **НАПРИКЛАД:** *Яскраві зорі на небі.*

У цьому реченні є обставина *на небі*, яка допомагає уявити присудок: *Яскраві зорі (є, розкинулися, засіяли тощо) на небі*. Цей присудок пропущено. Структура речення така:

Роль
у мовленні

Неповні речення широко вживаються в **розмовному**, **художньому** та **публіцистичному** стилях мовлення. Особливо характерні вони для **діалогічного мовлення**. Ситуативні неповні речення вживаємо в основному в усному мовленні. Неповні речення допомагають уникнути не виправданих повторів слів, стисло й динамічно викласти інформацію, а також за потреби створити психологічне напруження висловлення. Пропуск членів речення робить спілкування зручним, жвавим, невимушеним.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Речення з пропущеним підметом чи присудком є **двоскладним**, а не односкладним. Наприклад: *Андрій три роки прожив у Вінниці. Знає тут усі місця*. Друге речення є двоскладним неповним (пропущено підмет *Андрій*).

197 І. Прочитайте виразно текст. Доведіть, що виділені речення є неповними, відновіть у них пропущені члени (усно). Прочитайте текст удруге з відновленими членами речення. Який варіант досконаліший? Розкажіть, з якою метою вжито в тексті неповні речення.

Учителька Надія Петрівна ввійшла в клас:

– Сідайте... Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

– **Утік**, – відповів Сашко і сів.

– **Ти сам бачив?** – запитала Надія Петрівна.

– **Бачив**.

– **Діти, де живуть вовки?**

– **У лісі**, – хором відповів клас.

– **У лісі**. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі немає асфальтованої дороги?

– **Надіє Петрівно**, – важко підвівся Сашко, – хай нею ходить хто хоче.

А я люблю лісом (*М. Вінграновський*).

II. Знайдіть у тексті звертання, визначте, чим вони виражені.

198 І. Прочитайте виразно речення, звертаючи увагу на виділені неповні речення. Накресліть за зразком схеми виділених неповних речень, позначаючи в дужках пропущені члени. Що допомогло вам відновити ці члени речення?

ЗРАЗОК. *Я люблю теніс, а Олег футбол.* _____ (любить) _____.

1. Не хотіла коза на торг, так потягли (Нар. творчість). 2. Три явори посадила сестра при долині, а дівчина заручена – червону калину (Нар. творчість). 3. Над зеленим узгір'ям ранкове сонце (І. Цюпа). 4. Стежечка розходилась на два боки. – Ліворуч! – звелів старий (Іван Багряний). 5. – Діду, а куди лебеді полетіли? – На тихі води, на ясні зорі, – пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід (М. Стельмах). 6. Хилило* на сон. А в кущах десь прокинулася і намагалася зігрітись мрійноголоса пташка. Віщувала ранок (Іван Багряний). 7. Дитя пожадливо накинулось на супчик, не відмовилось і від каші з підливою. Тільки на компоті «забастувало». – Не можу більше (С. Музиченко).

II. Доведіть, що перше речення є складним, у якому одна частина є неповним реченням. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

ПОМІРКУЙТЕ!

Речення Не хотіла коза на торг, так потягли має дві граматичні основи, а отже, є складним. Друга частина є неповним реченням, оскільки в ньому пропущено додаток (козу) й обставину (на торг), які відновлюємо з контексту.

Тире

Якщо в неповному реченні на місці пропущеного члена речення у вимові робимо **паузу**, то на письмі **ставимо тире**. **НАПРИКЛАД:** 1. На небі – сонце (М. Коцюбинський). 2. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють (Нар. творчість).

199 I. Прочитайте вголос виразно речення. Обґрунтуйте використання тире.

1. На видноколі – сиві тополі, вітер у полі колише ковиль (С. Фоменко). 2. В просвітку дерев – віддзеркалення міста (О. Делеменчук). 3. А в небі – райдуга-веселиця (М. Ткач). 4. Андрій додому поспіша, а сонце – у зеніт (О. Підсуха). 5. На душі – пізній сніг (О. Гаран). 6. Око бачить далеко, а розум – ще далі (Нар. творчість). 7. Деревя розправляють сонні віти, над ними угорі – пташиний спів (С. Жуковський). 8. Без тебе світ не був би світом, зима – зимою, літо – літом (Р. Братунь).

II. Прочитайте речення вдруге, відновлюючи пропущені члени. Простежте, як змінюється характер розповіді.

200 Спишіть речення, пропускаючи слова, які повторюються. Поставте, де можливо, замість цих слів тире. Підкресліть у складних реченнях ту частину, яка є неповним реченням.

ЗРАЗОК. Я люблю хокей, а Олег любить футбол. – Я люблю хокей, а Олег – футбол.

1. Кров свою віддам твоїй калині, пісню свою віддам травам, птицям і лісам... (За М. Луковим). 2. Я закоханий в синь океану, а ще дужче я закоханий у зорі рум'яні (За В. Сосюрою). 3. Багаття ніколи не насититься дровами, а земля ніколи не насититься багаттям (Нар. творчість). 4. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїм знанням (Нар. творчість). 5. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть півня на чуже весілля (Нар. творчість).

* Хилило – (рос.) клоніло.

201 Хто зможе пригадати одне прислів'я, у структурі якого є неповне речення? А хто пригадає два-три таких вислови?

202 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розгляньте репродукцію картини В. Рекуненка. Обговоріть, що зображено на передньому плані, а що – на задньому. Складіть спільно за картиною три неповних речення (прості або як частини складних речень). Речення запишіть, на місці пропущених членів речення поставте, де потрібно, тире.

В. Рекуненко. Весняний ранок

203 Випишіть із текстів неповні речення, підкресліть члени речення. Простежте роль неповних речень у вираженні авторського задуму, зокрема у створенні динамізму, психологічної напруги висловлення.

1. Ми з Митьком давно мріяли поїхати до Юрківки, села, де жила Митькова бабуся...

– Уявляєш собі? – казав Митько. – Ліс. А в лісі озеро. А на березі курінь. А в курені – ми. А поруч багаття. І казанок із юшкою. І роби собі, що хочеш. Хоч на голові стій. А кругом – ні душі (*Я. Стельмах*).

2. Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймає груди, схропує сонно, ліниво... Коли море спить, вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвильками, полощеться тихо, сонно, розніжено (*Ю. Збанацький*).

3. Ох і очеретяна ж річка Оскіл! Ох і рибна ж вона! А яка вода в Оскілі! Лагідна, ласкава, м'яко-шовкова! (*Остан Вишня*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Те, що в односкладному реченні є лише один головний член, не означає, що речення неповне, оскільки другий головний член не передбачений його структурою. Односкладне речення буде неповним лише тоді, коли в ньому **пропущено необхідний** для цілісної граматичної структури головний або другорядний член речення.

204 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому речення в першій колонці вважаємо повними, а в другій – неповними. Які головні члени речення пропущено?

Повні речення	Неповні речення
<u>Ї</u> ду в метро.	<u>Ї</u> хав у метро.
<u>Холодна ніч</u> .	<u>Сьогодні холодна ніч</u> .

205 I. Випишіть спочатку неповні речення, а потім – повні. У дужках біля речень зазначте, односкладне воно чи двоскладне. Підкресліть члени речення.

1. Всяке діло починай з голови (*Нар. творчість*). 2. **Надворі** ясна холодна ніч (*Ірина Вільде*). 3. Вже **де-не-де** й димок із димаря (*Л. Костенко*). 4. Над **пам'яттю** простягнуто мости (*В. Коротич*). 5. Незабаром вже і в дорогу (*О. Квітневий*). 6. Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе, безтурботне (*М. Коцюбинський*). 7. Згадав черешню білу-білу й подвір'я в пишнім спориші (*О. Квітневий*).

II. Визначте частини мови виділених слів, поясніть написання.

206 Спишіть складні речення, підкресліть їхні частини, які за будовою дорівнюють неповним реченням. З'ясуйте роль неповних речень та які члени в них пропущено.

1. **Найдорожча** пісня – недоспівана, а **найліпша** – та, що не знайду (*П. Осадчук*). 2. Спрямуй думок своїх потік в подій нестримний плин, щоб день прожить, неначе вік, а вік – мов день один (*М. Сингаївський*). 3. За селом розлогі поля, синіє ліс, летять птахами хмаринки і хмаринками птахи (*У. Самчук*). 4. Сіяло сонце, в небесах ані хмариночки, та тихо, та люблю, як у раї (*Т. Шевченко*). 5. По той бік Дніпра жовтіють піски, далі луки, а ще далі в синьому мороці плавають обриси лісів (*Олесь Гончар*).

207 Прочитайте гумореску в особах. Які репліки діалогу є неповними реченнями? Чим зумовлений пропуск членів речення?

БУЙНІ ПРЕДКИ

Вдарив батько спересердя* хлопчика малого.
Той поплакав, переплакав та й питає в нього:
– Тебе, татку, бив твій татко?
– Бив, та ще й немало.
– Ну, а татка твого били?
– Теж перепадало.
І сказало хлопченятко, заломивши ручки:
– Тепер ясно, звідки в тебе хуліганські штучки.

П. Глазовий

208 Складіть і розіграйте за особами діалог (8–12 реплік), можливий у такій ситуації: ви з товаришем (подругою, однокласником) обговорюєте фільм, відеокліп або останній випуск улюбленої телепередачі. Використайте в діалозі неповні речення.

* *Спересердя* – (рос.) в сердцах, со зла.

209 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Випишіть із газетної чи журнальної статті уривок тексту з неповними реченнями. З'ясуйте, з якою метою автор ужив ці речення.

ВАРІАНТ Б. Випишіть із підручника української літератури уривок художнього тексту з неповними реченнями. З'ясуйте, з якою метою автор ужив ці речення.

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте і проведіть у класі прес-конференцію на тему «Односкладні речення. Неповні речення». Мета прес-конференції – поінформувати про різні види речень.

Проект

Хід підготовки

- Оберіть для своєї групи вид односкладного речення;
- підготуйте вступне слово вашої групи на прес-конференції, у якому поясніть, чому вирішили взяти участь у конкурсі, кого вважаєте своїми основними конкурентами, розкажіть про особливості та роль вашого виду речення (форма виступу може бути довільною; важливо – зацікавити слухачів);
- підготуйте 2–4 запитання до учасників інших груп щодо їхніх видів речень. При цьому не забудьте продумати, від імені якої газети, журналу чи телеканалу ви ставитимете запитання.

Хід прес-конференції

1. Вступне слово групи (до 5 хвилин).
2. Відповіді на запитання журналістів.

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. ПОВНЕ ТА НЕПОВНЕ РЕЧЕННЯ»

210 І. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Доберіть до тексту заголовок.

Я шукаю в людях хороше. Свідомо себе на це **спрямовую**. Не можна людей чорнити, не можна з цим поспішати. Крім того, є багато людських вад*, до яких треба ставитися поблажливо, **терпляче**. Наприклад, марнославство**. Ну й хай собі людина намагається **привернути** увагу до своєї особи, якщо це їй дає втіху. Хоч заклопотаність **навколо** своєї особи дуже дрібнить людину, вона тоді стає смішною... І з такою людиною немає про що говорити. Від неї **хочеться** скоріше втекти. Але ж серед таких людей дуже часто бувають і талановиті. У них, правда, марнославство переходить у честолюбство. Але то вже інша категорія (М. Шумило).

* *Вада* – (рос.) недостаток, изъян, порок.

** *Марносла́вство* (рос. тщесла́вие) – надмірно висока думка про себе, чванливе вихваляння, погорда, зарозумілість, зазнайство.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть односкладні речення. Підкресліть у них граматичні основи, з'ясуйте, чим вони виражені.
2. Визначте вид односкладних речень. Назвіть ознаки, за якими вони різняться.
3. Знайдіть складне речення, одна із частин якого є односкладною.
4. Поясніть роль односкладних речень у тексті.
5. Випишіть неповні речення. З'ясуйте, які члени речення в них пропущено.
6. Знайдіть та обґрунтуйте вивчені пунктограми.
7. Поясніть орфограми у виділених словах.

211 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чи вказуєте ви своїм друзям на їхні вади? Якщо так, то як ви це робите?

Синтаксичний розбір односкладного речення

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення односкладне.
3. Указати вид односкладного речення.
4. Указати, чим виражений головний член речення.

Зразок усного розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення розповідне, неокличне, просте, поширене, односкладне, безособове, повне. Головний член *тихо* виражено прислівником.

Зразок письмового розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення розп., неокл., просте, пошир., односклад., безособ., повне. Гол. член *тихо* вираж. присл.

212 Прочитайте речення. Виконайте усно їх синтаксичний розбір. Розбір двох речень (на вибір) виконайте письмово.

1. Заспіваю твоє ім'я, твоє тихе ім'я вишневе (*М. Вінграновський*). 2. Нахилися вербою над річкою і нап'юся води холодної (*О. Довгон'ят*). 3. Юність в інших завше загадкова (*В. Симоненко*). 4. Над білим світом – білий сніг (*М. Боровко*). 5. Григорієві перехоплювало дух від подиву* (*Іван Багряний*). 6. Яка висока і густа трава! (*Ю. Смолич*).

213 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть граматичні основи. Визначте вид односкладних речень.

1. Светает. 2. Больного знобило целую **ночь**. 3. **Принесёшь** завтра альбом с марками. 4. Дедушке не **спится**. 5. Примерь ботинки. 6. Зови папу к столу. 7. За ночь подморозило. 8. В весеннем саду легко дышится. 9. **Видишь** далеко.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

214 Доберіть з російськомовних художніх чи публіцистичних текстів по два односкладних речення кожного виду. Перекладіть ці речення українською мовою й запишіть.

* *Пóдив* – (рос.) удивлѐние.

215 Об'єднайтеся у 2–4 команди. Спробуйте за одну хвилину знайти всі помилки, допущені в поданих реченнях.

1. Положи зошит у портфель. 2. Нам сьогодні повезло. 3. Я не вспів помити посуд. 4. Сашко самий вищий у класі. 5. Насіння заливають гарячим окропом. 6. Переверніть сторінку зошита. 7. Закрийте, будь ласка, двері.

216 Виконайте одне з поданих завдань (на вибір), попередньо склавши конспект ключових слів як змістову опору висловлення.

ВАРІАНТ А. Підготуйте невеликий усний виступ на тему «Шукайте папороті цвіт у своїй душі», використавши щонайменше два односкладних та одне неповне речення.

ВАРІАНТ Б. Складіть невелику усну розповідь, використавши щонайменше три односкладних та одне неповне речення, на одну з тем: «Пригода в лісі», «Вечорова тиша», «Космічні гості», «На риболовлі».

217 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно речення.

1. Вивчаючи тему «Односкладне речення. Повне й неповне речення», я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, ...
2. Найлегшим під час опрацювання теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Односкладним є речення

- А** Там Довженкові кінокадри проросли на віки дубами (*А. Малишко*).
Б Без трудів не їстимеш пирогів (*Нар. творчість*).
В На кожну голову приходиться своя хуртовина (*М. Стельмах*).
Г Я по тонкім льоду до тебе знов дорогу віднайду (*Л. Костенко*).

2. Односкладним реченням є частина в складному реченні

- А** Змарніє день, зіщуляться берези, замре коріння в сизій мерзлоті (*Л. Костенко*).
Б В зелене Журавлине летять журавлі, а лебеді – у Лебедин (*П. Воронько*).
В Іду на зустріч з річкою Хорол, ніколи ми не бачилися з нею (*О. Довгоп'ят*).
Г Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна струна (*С. Фоменко*).

3. Двоскладним є речення

- А** А вві сні бачив сонце і поле безмежне (*Ю. Збанацький*).
Б За одного битого двох небитих дають (*Нар. творчість*).
В Світлая, дивная ніч (*Г. Чупринка*).
Г Ще поки тепло, заночую в лузі (*Л. Костенко*).

4. Односкладним називним є речення

- А** Ніч темна. **В** Пахне травою.
Б На небі сонце. **Г** Ніч наступу.

5. Неповним є речення

- А Сідай. Спочинь з дороги, брате (*Л. Костенко*).
 Б Нам вічно треба небом жить (*М. Вінграновський*).
 В Ми з кумом на заздалегідь підготовлені позиції – у погрібник (*Остан Вишня*).
 Г Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерком весь край (*Олесь Гончар*).

6. Доберіть приклад до кожного виду односкладного речення

1 означено-особове	А Пливемо назустріч сонцю (<i>І. Цюпа</i>).
2 неозначено-особове	Б Як дбаємо, так і маємо
3 узагальнено-особове	(<i>Нар. творчість</i>).
4 безособове	В Семена викликали до князя в палац
5 називне	і наказали зачекати (<i>П. Панч</i>).
	Г Козацька школа, крита очеретом
	(<i>Л. Костенко</i>).
	Д І грає чарівний Орфей на сонячних
	струнах дощу (<i>Г. Коваль</i>).
	Е А від городу потягнуло кропом
	(<i>І. Жиленко</i>).

7. Перебудуйте двоскладні речення на односкладні.

- Ми любимо свою Україну й пишаємося здобутками українців.
- Вартовий не може покидати свій пост.
- Полтава – стародавнє місто.
- Раптом повіяли степові пахощі.

8. Складіть одне означено-особове речення, а потім перебудуйте його на двоскладне.

9. Складіть одне неповне речення з пропущеним присудком і одне – з пропущеним підметом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Чим односкладні речення відрізняються від двоскладних? Яка їхня роль у мовленні?
- Чим може бути виражений головний член означено-особових і неозначено-особових речень? Наведіть приклади.
- Поясніть, чому узагальнено-особові речення широко вживаються у народних приказках і прислів'ях. Наведіть приклади.
- Чим може бути виражений головний член безособових речень? Наведіть приклади.
- Що спільного й відмінного між називними й іншими видами односкладних речень?
- Які члени речення можуть бути в називних реченнях? Відповідь обґрунтуйте.
- Чим повні речення відрізняються від неповних? Наведіть приклади.
- З якою метою вживаються в мовленні неповні речення?
- Розкажіть про особливості вживання тире в неповних реченнях.
- Пригадайте кілька прислів'їв чи приказок, які б за структурою були односкладними чи неповними реченнями.

МОЯ СТОРІНКА

І ТАКЕ БУВАЄ

Як відомо, для конструювання речень завжди потрібні два головні члени. Тому такі-ми поширеними в мовленні є односкладні речення, а також неповні з пропущеним підметом чи присудком. Прочитайте текст, складений лише із цих типів речень, – і ви переконаєтеся в їхніх необмежених виражальних можливостях.

Хмари. Вітер. Сирість. Великі й маленькі парасольки. Цілі сім'ї парасольок. Сховуюсь під ними від цього пронизливого дощу. Дощ... Плє вже цілісінький день, не вщухає ані на мить, куйовдить останні листочки, рве їх з дерев і кидає під ноги перехожим. Вітер. Січе безжально обличчя і аж обпікає руки. Кутаюся у плащ, нахилию голову та біжу додому.

Гарячий чай. Крісло. Ковдра. Приемна теплота по тілу. Дихаю на змерзлі долоні й грюю їх об чашку. Хочу вигнати із себе залишки осені, стрибаю, щоб розігнати кров, на-решті втомлююся і ніби завмираю.

Сідаю в крісло, натягую по самісінькі вуха пухову ковдру і... засинаю.

Сонце. Золото, золото трав, золото дерев. Павутиння. Мільйони ниточок павутиння. І люди. Лежать і бачать чудернацькі сни, схожі на мій (За матеріалами сайту ukrlib.com.ua).

А чи змогли б ви скласти текст із самих лише односкладних речень?

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПОСПІЛКУЄМОСЯ НА ЛЕЦА?

Лінгвісти підраховали, що сьогодні у світі існує близько 350-ти мов, якими розмовляють менше ніж п'ятдесят осіб. І саме ці мови зникають найшвидше. Бо ж навіщо, наприклад, вивчати *леца* – мову індіанців, які живуть у болівійських Андах, коли ймовірність зустріти співрозмовника стрімко наближається до нуля. На *леца* сьогодні розмовляють близько 20-ти осіб. Не більше від десяти в усьому світі здатні перекинутися між собою кількома словами індіанської мови *айдахо*. Загалом за останні півтисячоліття на Землі зникло 306 мов. Серед європейських мов першими можуть зникнути валлійська, карнійська, бретонська, провансальська, гасконська мови.

Науковці з тривогою зауважують, що зникнення деяких мов може серйозно збіднити світову культуру. Бо хто, окрім тих самих учених, пам'ятатиме, що, наприклад, у мові *убих* була більша кількість голосних, ніж у будь-якій із сучасних мов? Коли 1992 року дослідники приїхали до Туреччини, щоб записати й порятувати від забуття цю мову, то застали тільки свіжу могилу, а на ній напис: «Тут лежить Теуфік Есенц. Він був останнім у світі чоловіком, який розмовляв мовою *убих*» (За А. Динько).

НА ДОЗВІЛІ

Є слова – ну й цікаво!
Є слова – просто диво!
Прочитаймо їх з вами:
чи то зліва направо,
чи то справа наліво –

означають те саме.
Ось дивіться: *корок, біб,
око, Кирик, зараз, піп...*
Є ще й інші на умі,
та назвіть ви їх самі.

Д. Білоус

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
перші страви	перші блюда
овочевий суп	овощний суп
гречана каша	гречнева каша
картопляне пюре	картофельне пюре
млинці з грибами	блінчики з грибами
солоний суп	сольоний суп
гаряча кава	гарячий кофе
тримай виделку	держи вилку
гаряча склянка	гарячий стакан
замовте борщ	закажіть борщ
смачна печеня	смачне жаркое
скуштуйте тістечко	скуштуйте пирожне

КОРИСНО ЗНАТИ**ЯК ПРАВИЛЬНО ВИБРАТИ СЛОВО**

Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Ваша мова не тому така одноманітна, що складається з невеликої кількості постійно повторюваних слів, а тому, що деякі улюблені слова ви вживаєте надто часто. Говорячи, намагайтеся звертати увагу на ці часто вживані слова або попросіть когось зі знайомих стежити за вашою мовою саме із цього погляду. Намагайтеся позбутися слів, які ви часто вживаєте. Ці слова можуть бути найрізноманітнішими – один повсякчас повторює «*так би мовити*», другий – «*так точно*», третій – «*справді?*», четвертий – «*чуєш?*» або «*знаєш?*». Деякі із цих слів можна вилучити, не завдавши ніякої шкоди мовленню, а деякі – замінити іншими словами (І. Томан).

РОЗРІЗНЯЙМО

Туристичний – який стосується туризму, подорожей, здійснюється за певними маршрутами (*туристичний похід, клуб, довідник*).

Туристський – який стосується туриста (туристів), призначений для туристів (*туристський маршрут, табір, костюм, велосипед*).

* * *

Сусідній – розташований, розміщений по сусідству, поруч, поблизу когось або чогось (*сусідня країна, вулиця, квартира, школа*).

Сусідський – належний, властивий сусідові, складається із сусідів, утворюється сусідами тощо (*сусідський хлопець, сад, кіт*).

Сусідів – належний сусідові (*сусідова хата, дочка, коса, сусідів кінь*).

*Віками народ витворював цю мову,
витворив її, одну з найбагатших мов слов'янства,
триста тисяч пісень склала Україна цією мовою...
Зажило українське слово шани й визнання
серед народів близьких і далеких.*

Олесь Гончар

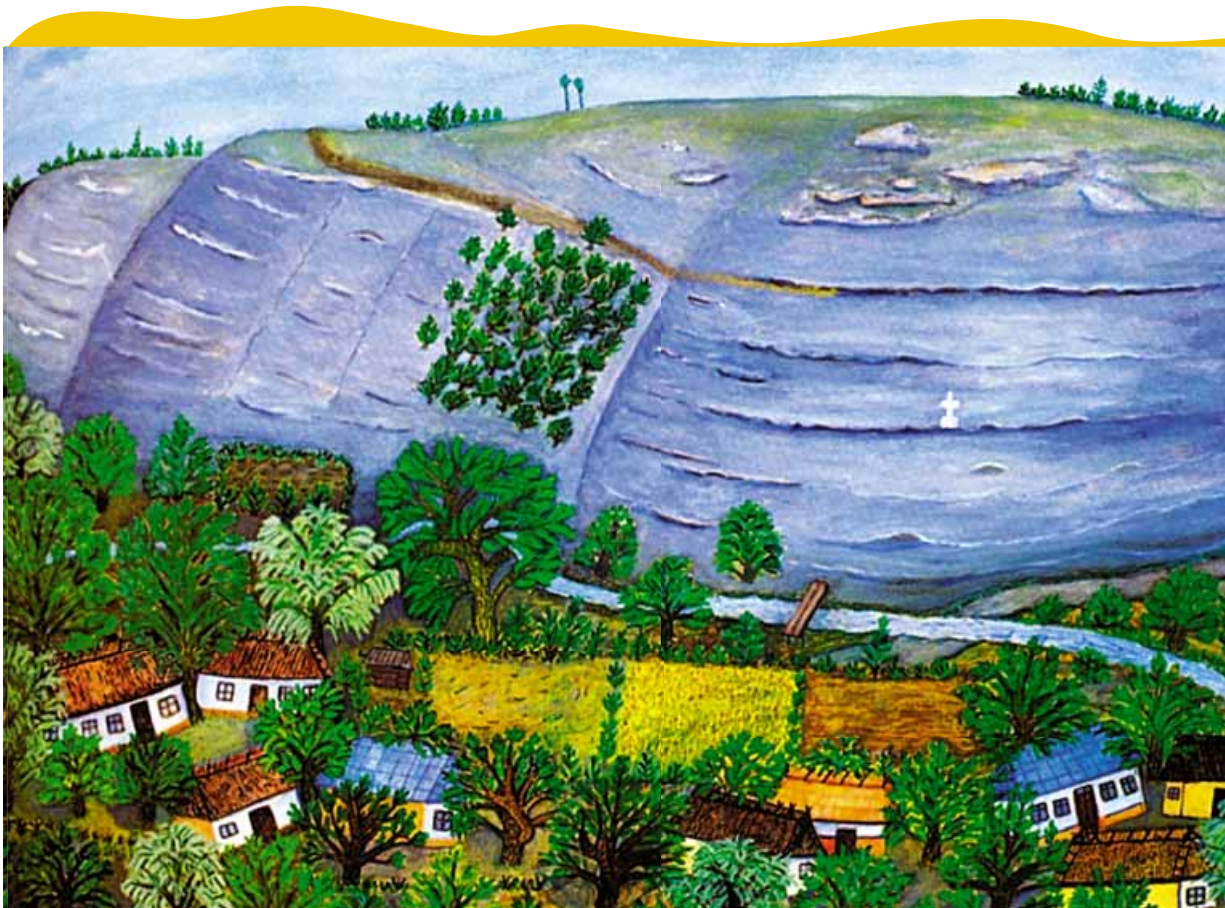
Речення з однорідними членами

Ви знаймете:

- ознаки однорідних членів речення;
- типи зв'язку між однорідними членами речення.

Ви вмітите:

- знаходити речення з однорідними членами;
- розрізняти однорідні й неоднорідні означення;
- визначати смислові відношення між однорідними членами речення;
- правильно ставити розділові знаки при однорідних членах речення;
- правильно будувати й інтонувати речення з однорідними членами.

§ 22. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про ознаки однорідності, типи зв'язку та смислові відношення, а також про речення з кількома рядами однорідних членів

ПРИГАДАЙМО. Яку роль виконують сполучники в мові? Які є види сполучників сурядності?

218 Визначте однорідні члени речення. З'ясуйте, як вони зв'язані між собою (за допомогою сполучників чи без них). Сурядними чи підрядними є ці сполучники? Зробіть висновок про особливості зв'язку між однорідними членами речення.

1. Сонце вже схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше (*Г. Тютюнник*). 2. Ясна смуга на воді все ширшає, більшає та довшає (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Це місто любило легенди, жило ними півтори тисячі літ, народилося теж, власне, з легенди (*П. Загребельний*).

Ознаки
однорідності

Однорідними (*рос.* однородными) називають такі члени речення, які рівноправні між собою, стосуються одного й того самого члена речення, виконують однакову синтаксичну функцію, відповідають на те саме питання. Однорідними можуть бути різні члени речення. **НАПРИКЛАД:**

що робив?

І соловейко на калині то щербетав, то затихав (*Т. Шевченко*).

Схематично однорідні члени в цьому реченні можна показати так: *то О, то О*, де *О* – однорідний член речення.

Однорідні члени речення бувають **непоширені** (не мають при собі залежних слів) і **поширені** (мають при собі залежні слова). **ПОРІВНЯЙМО:**

Пригощали яблуками та свіжим медом.

непошир.

пошир.

Кілька
рядів
у реченні

У реченні може бути як один, так і більше **рядів однорідних членів**. **НАПРИКЛАД:**

Справа і зліва віяло свіжістю і ароматом води (*Ю. Смолич*).

1-й ряд

2-й ряд

Типи
зв'язку

Для зв'язку однорідних членів речення використовуємо **сполучники сурядності** та **інтонацію** або лише інтонацію.

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Типи та засоби зв'язку	Приклади, схеми
Сполучниковий (сполучники та інтонація)	<i>Відшелестіли лебеді і трави</i> (Л. Овдієнко). <i>О і О</i>
Безсполучниковий (лише інтонація)	<i>Повітря було чисте, прозоре</i> (Панас Мирний). <i>О, О</i>
Змішаний (поєднано сполучниковий і безсполучниковий зв'язок)	<i>Пролітають над ними віки, лихоліття і хмарки</i> (Л. Костенко). <i>О, О і О</i>

Смислові відношення

Смислові відношення між однорідними членами речення виражаємо сполучниками сурядності (єднальними, протиставними, розділовими) або без них.

СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Відношення	Сполучники	Приклад
Єднальні	<i>і (й), та (у значенні і), ні...ні, ані...ані, як... так і, не тільки... а й та ін.</i>	<i>Така тиха, зоряна і ясна ніч.</i>
Протиставні	<i>а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак, хоч (хоча)</i>	<i>Лине сумна, зате рідна пісня.</i>
Розділові	<i>або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч</i>	<i>Доц то зашумить, то стихне, як пісня.</i>

Інтонація

Однорідні члени речення вимовляємо з **перелічувальною** інтонацією, на кожний із них падає логічний наголос. Якщо сполучника немає або він повторюється, то між однорідними членами речення робимо паузу.

Неоднорідні

Не є однорідними членами:

- повторювані слова: *Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю...* (Т. Шевченко);
- два однакові чи подібні слова, об'єднані частками **не** або **так**: *дивишся не надивишся; їсти так їсти;*
- фразеологізми з повторюваним сполучником: *і сміх і гріх; ні світ ні зоря;*
- однакові за формою дієслова, що означають ускладнену дію: *пиду подивлюся.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між частинами фразеологізму кому **не ставимо**. **НАПРИКЛАД**: *ні риба ні м'ясо; і с'як і так.*

219 I. Прочитайте текст уголос, правильно інтонуючи речення. Простежте, для переліку яких саме речей, рис, ознак, процесів праці тощо вжито однорідні члени речення.

«Я ЦЮ ВИШИВКУ ВИСПІВАЮ...»

Рushник. Полтавщина,
кінець XIX ст.

Пісенна душа української жінки в поєднанні з її працелюбством та господарськими здібностями вилася в чарівні вишивки та розписи, затишок білої хати з вишневим садком.

Подивіться на вбрання дівоче чи парубоче, жіноче чи чоловіче. Скільки там своєрідної краси, тої краси, що йде поруч із нашими розкішними ланами та вражаючою* піснею! Піснями супроводжувалися всі етапи роботи над вишивкою. Невипадково в народі кажуть: «Я цю вишивку виспіваю, доспіваю». Вражають сріблясті переливи білими нитками на білому тлі, дзвінкі звучання червоними й білими, червоними й синіми, червоними й чорними нитками, барвиста соковитість.

Саме у вишивці найбагатше і найрізноманітніше розкрилося колористичне обдарування українок. Через красу своєї душі у вишивці, гаптуванні**, розписах писанок і домашніх речей українська жінка висвітлила неповторну красу своєї рідної землі (За *О. Козулею*).

II. Визначте однорідні члени речення. Яких слів вони стосуються та на які питання відповідають? Які з однорідних членів речення поширені?

III. Визначте тип зв'язку та смислові відношення між однорідними членами в 1-му і 2-му реченнях.

220 I. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Складіть схеми групування однорідних членів речення та вкажіть тип зв'язку.

ЗРАЗОК. Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (Д. Павличко). О і О, О, О (змішаний зв'язок).

1. Ми маємо право на сум і любов, на щастя, на сонце і трави (*В. Симоненко*). 2. Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав... (*О. Делеменчук*). 3. Земля зляглася, перепріла, перемліла, спарилася, прагнула роботи (*К. Гордієнко*). 4. Годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе (*Є. Гуцало*). 5. Шалені мрії мої летять за обрій Землі і будять в серці твоїм гарячі хвилі (*С. Фоменко*). 6. Хай буде сад, і дерево крислате, і кіт-воркіт, і ще багато див (*Л. Костенко*).

II. Надпишіть частини мови над словами першого речення.

221 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в поданому реченні 1-й і 2-й виділені члени речення неоднорідні, а 3-й і 4-й – однорідні.

1 2 3 4

Моя рука **ніколи** і **нікому** ні **кривди**, ні **біди** не принесе! (*Д. Павличко*).

* *Вража́ючий* – (рос.) впечатляющий, потрясающий.

** *Гаптува́ння* – (рос.) шитьё (золотом, серебром).

222 I. Знайдіть чотири речення, ускладнені однорідними членами. Доведіть, що в інших реченнях немає однорідних членів.

1. **Істинне призначення** людини жити, а не існувати (*Джек Лондон*).
 2. Дивиться вона не надивиться на свого сина... (*І. Нечуй-Левицький*).
 3. Забіліла зима, забіліла... Їй раділа хіба дітвора (*Р. Лубківський*). 4. Ніхто і ніде мене не чекає (*М. Хвильовий*). 5. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (*Т. Шевченко*). 6. Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла **замегіль** чайок над головою (*О. Гончар*). 7. Вона сиділа, міцно **стиснувши** зуби і обхопивши коліна руками (*А. Стеценко*). 8. Світ який – ні краю ні кінця (*В. Симоненко*).

II. Визначте орфограми у виділених словах, обґрунтуйте написання.

223 I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Скільки рядів однорідних членів є в кожному з них? Складіть за зразком схеми, указавши однорідні члени речення та слово, якого вони стосуються.

ЗРАЗОК. *Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір* (Панас Мирний).

дитина О, О; дивиться то О, то О

1. Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів... (*О. Гончар*). 2. Липневий день догоряє десь за сутінками височених дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйнобілих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (*Іван Багряний*). 3. Уся гавань була заповнена вітрильниками, великими й малими лодіями, довбанками й човнами (*Р. Іванченко*). 4. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі, трепетні ліси... (*В. Симоненко*). 5. Життя кипить, кипить і завмира під спів снігів, вітрів, громів і птахів (*М. Чумак*). 6. Гарячий липень бродить покосами і стернями, кладе снопи в копи, поскрипує возами й гарбами (*І. Цюпа*). 7. Будуть приходити люди вбогі й багаті, веселі й сумні, радощі й тугу нестимуть мені (*Леся Українка*).

II. Складіть і запишіть одне речення з кількома рядами однорідних членів.

 224 Хто зможе правильно визначити, скільки рядів однорідних членів є в кожному з поданих речень?

1. З низького й високого лету, з пальми, з берези, з калини ти можеш не чути реготу, та мусиш почути ридання, та мусиш збагнути ридання кожнісінької людини! (*Д. Павличко*).

2. Думав про матір, про прості її заповіді, про віру в людей, віру в добро, в щирість, у любов, у посвяту заради величного й прекрасного (*Іван Багряний*).

225 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Визначте однорідні члени речення. У скільки рядів і яким зв'язком їх об'єднано?

В Україні розвідано 97 видів корисних копалин. І це не тільки кам'яне та буре вугілля, нафта чи газ, а й залізні й титанові руди, графіт, сірка, марганець, мінеральні води (*З підручника*).

226 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Простежте особливості перекладу сполучників, ужитих між однорідними членами речення.

1. Не слышно ни зверя, ни птицы, ни человека. 2. Дремлет медведь, но чутко прислушивается к жизни зимнего леса. 3. Вы должны не только любить музыку, но и понимать её. 4. Мы поедем отдыхать на Днепр или на Чёрное море. 5. Тропинка обогнула куст орешника и вышла на поляну. 6. Лес проснулся, однако еще не успел наполниться птичьим гомоном.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
но, однако	але, проте
или, либо	або, чи
и, да	та (= і)
но, однако	та (= але)
как... так и	як... так і
не только... но и	не тільки... а й
хотя и... но	хоч і... але
то ли ... то ли	чи то ... чи то

227 І. Складіть словосполучення, уставляючи на місці позначок «О» однорідні члени речення. Визначте смислові відношення між однорідними членами речення.

1. Працювали О, О та О. 2. Зима не лише О, а й О. 3. Співав як про О, так і про О. 4. Говорив О, але О. 5. Купити О або О. 6. Не знає ні О, ні О. ІІ. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

228 Визначте, у якому з трьох речень виділені головні члени неоднорідні. Відповідь обґрунтуйте.

1. **Розплелись, розсипались, розпались**, наче коси, вересневі дні (Д. Павличко).

2. **Лечу**, неначе та лелека, **дивлюся** радісно кругом і шахту **згадую** далеко, де працював я юнаком (В. Сосюра).

3. **Не вернулася** додому, **не діждала** пари; тонка-тонка та висока – до самої хмари (Т. Шевченко).

229 Розгляньте репродукцію картини Леоніда Шелудька. Усно опишіть, що на ній зображено, використовуючи однорідні члени речення, у тому числі й поширені.

Л. Шелудько. Натюрморт

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Якщо означення пов'язані між собою сполучниками, то вони завжди однорідні. Між однорідними означеннями можна вставити сполучник **і (ї)**.
2. Між **однорідними** означеннями може бути **кома** (відповідно до правил), а між **неоднорідними** означеннями **кому не ставимо**.

231 Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією. Доведіть, що в першому та другому реченнях виділені означення – неоднорідні, а в інших – однорідні. Обґрунтуйте розділові знаки. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. **Український транспортний** літак Ан-225 «Мрія» встановив сотню світових рекордів (*Із журналу*). 2. В **густім зеленім березовім** гаю над Дністром весело щebetали пташки (*І. Франко*). 3. Збирають **світлі, золоті** меди **веселокрилі** та **прозорі** бджоли (*М. Рильський*). 4. І живуть у пам'яті народу його вірні дочки і сини, ті, що не вернулися з походів **грізної, великої** війни (*В. Симоненко*). 5. Люблю я бистрину життя **прозору, поривну, глибоку** (*Д. Павличко*). 6. За шкільними партами схилились **чорняві, біляві, русяві** голівки (*І. Цюпа*). 7. В море впало кілька **здорових, важких** крапель дощу (*І. Нечуй-Левицький*). 8. **Високий, чистий** дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю (*О. Довженко*). 9. Високо серед неба стояв **ясний, блискучий, повний** місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Ніч розкинула над селом своє **темне, всипане зорями** шатро (*І. Цюпа*).

МІРКУЙМО. У першому реченні вправи кожне з означень по-різному пояснює предмет, причому перше з них (*український*) стосується словосполучення *транспортний літак*. Отже, ці означення неоднорідні, їх вимовляємо без перелічувальної інтонації, кому між ними ставити не треба.

232 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Доведіть, що в ньому вжито лише неоднорідні означення. Підкресліть їх.

Как хорош старьй хвойный лес! Какой величественный вид представляет опушка* такого леса при летнем вечернем освещении! Длинные ветки прикрывают всё шапкой густой зелени. Стеной стоят лохматые тёмно-зелёные ели. Среди густых чащ** прохладно и в летнюю жару (*А. Андреев*).

II. Обґрунтуйте вживання знака оклику в двох перших реченнях.

III. Уявіть, що ви прогулюєтеся місцевістю, змальованою в тексті, відчувається наближення дощу... Опишіть усно зміни, які стануться в природі. Використайте однорідні означення, зокрема й ті, які вжито в цьому тексті.

Рідні простори.
Малюнок *Іллі Неправди*
(13 років)

* *Опушка* – (укр.) узлісся.

** *Чаща* – (укр.) хаща, гуща́вина.

233 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні означення однорідні й між ними ставимо кому, а в другому – неоднорідні.

1. На верхівці стебла кульбаби красується жовта, схожа на кошик квітка.

2. На верхівці стебла кульбаби красується схожа на кошик жовта квітка.

234 Випишіть послідовно спочатку словосполучення з однорідними означеннями, а потім – з неоднорідними. Яким типом зв'язку поєднані однорідні члени в усіх прикладах?

Зніжковілий розгублений хлопець; знаний молодий поет; великий бузковий кущ; вічний непереборний страх; грізна громадянська війна; очищена безпечна вода; довгий літній день; збиткова виробнича діяльність; холодна сира погода; згаслі безсилі вогні; жовті червоні троянди; чиста морська вода; старший науковий співробітник; витоптана молода трава.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному словосполученні другу від початку літеру. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте закінчення вислову «*Яка важка робота – ...*».

235 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поширте усно речення означеннями: один із вас поширює речення однорідними означеннями, а другий – неоднорідними. Перекладіть утворені речення українською мовою й запишіть. Зіставте свої речення.

1. Между домами играл ... ветер. 2. Деревья сбросили ... листья.
3. Мальчики побежали на ... стадион. 4. В лесу растут ... ягоды.

236 Доповніть словосполучення однорідними означеннями. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Цікавий фільм, яскравий смайлик, важкий сон, тепла осінь, викупана в сонці левада.

237 І. Спишіть речення, підкресліть однорідні означення як члени речення. Поставте пропущені розділові знаки між однорідними означеннями. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією.

1. Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях (О. Гончар). 2. Абрикоса цвіте, промениста натхненна крислата... (О. Головка). 3. У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорізький дуб, про який існує чимало переказів та легенд (І. Шаповал). 4. На луках зима вислала свої холодні білі полотна (І. Цюпа). 5. Довга затяжна волинська осінь (М. Олійник). 6. Ріка була схожа на бурхливу бунтівничу душу гір (Є. Гуцало). 7. Ясні охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю (О. Гончар).

II. Знайдіть односкладне речення, виконайте усно його синтаксичний розбір.

238 Складіть і запишіть висловлення (6–8 речень) на тему «Земля не вибачає байдужості», використавши однорідні та неоднорідні означення, а також спонукальне речення.

§ 24. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Про те, коли між однорідними членами речення ставимо кому, та про члени речення, з'єднані парним сполучником

ПРИГАДАЙМО. 1. Які сполучники називають парними? 2. Який розділовий знак переважно ставимо між частинами складного речення?

239 Прочитайте виразно речення. Визначте однорідні члени речення, які зв'язані сполучниками в пари. Зверніть увагу на розділові знаки. Зробіть висновок, як правильно ставити розділові знаки між однорідними членами речення, зв'язаними в пари.

1. Любов і ласка, ненависть і гнів спалахують в рядках (В. Симоненко).
2. Скрізь земля: згори і знизу, праворуч і ліворуч (О. Іваненко).

Між однорідними членами речення ставимо кому, якщо:	Приклади
вони зв'язані без сполучника О, О, О	Сяло сонце, гралося з росою в блискітки (Г. Тютюнник).
вони зв'язані протиставним сполучником (а, але, та, зате, проте, однак, хоч, хоча) О, але О	Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).
вони зв'язані сполучником, який повторюється О, і О, і О і О, і О	Теплий краплистий дощ застав і птахів, і людей серед поля (В. Земляк).
вони зв'язані парним сполучником (не тільки... а й; як... так і; не так... як; хоч... але; не стільки... скільки) як О, так і О	Україна буде як пасажирські, так і вантажні літаки.

Парний сполучник

Якщо однорідні члени речення зв'язані парним сполучником, то кому ставимо лише перед другим компонентом сполучника. **НАПРИКЛАД:** 1. У конференції взяли участь не лише вчителі, а й школярі. 2. У конференції взяли участь як учителі, так і школярі.

Пари

Якщо однорідні члени речення зв'язано сполучниками в пари, то кому ставимо між цими парами, а перед сполучниками коми не ставимо: **НАПРИКЛАД:** Нашому організму дуже потрібні фрукти й овочі, м'ясо й молоко.

О і О, О і О

Кому не ставимо

Не ставимо кому між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничним сполучником і (й), та (у значенні і), чи, або.

НАПРИКЛАД: Над Россю, Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї (В. Симоненко).

О, О і О
О і О

Не ставимо кому між словами, які становлять фразеологізм: і сміх і гріх, ні світ ні зоря, і так і саяк, ні туди ні сюди тощо. **НАПРИКЛАД:** Побажайте нам ні пуху ні пера.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Перед одиничним сполучником **та** ставимо **кому**, якщо його вжито в значенні **але**. Наприклад: *Стихнуть кроки, **та** [але] не стихне серце (В. Вознюк).*
2. Перед одиничними сполучниками **і (й), чи, або, та** (у значенні **і**) **кому не ставимо**, якщо з'єднано однорідні члени речення. Якщо ж цими сполучниками з'єднано частини складного речення, то **кому ставимо**.

240 I. Прочитайте текст і визначте його основну думку. Чому постать Івана Мазепи заслуговує на глибоку шану нащадків?

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

Уже в перші роки свого гетьманства Іван Мазепа багато зусиль віддає культурному відродженню краю. Він зарекомендовує себе щедрим меценатом. Відбудовуються і споруджуються – часто на його кошт – церкви й монастирі. І не тільки у великих містах, а й у селах. Він постійно опікувався Києво-Могилянською академією. За нього було споруджено один з її великих корпусів. За його гетьманування з'явилися численні школи й шпиталі, друкарні й бібліотеки. Сам Мазепа – один із найосвіченіших людей свого часу, він одержав справді блискучу освіту. Вчився і в Київській академії, і за кордоном. Був людиною глибоко набожною, кохався в мистецтві й літературі, сам писав вірші.

Іван Мазепа

Іван Мазепа – справді героїчна й одна з найзначніших постатей серед усього українського гетьманства, яка заслуговує на глибоку шану* нащадків.

Він програв у боротьбі сильнішому ворогові, який топив козацьку непокору в крові, залити нею всю Україну. Гетьман анітрохи не винен у тому, що його ім'я зробили символом зради. Біле перефарбувалося на чорне. І тільки сьогодні ми маємо змогу** об'єктивно осмислити життя та боротьбу Івана Мазепи (За М. Слабошпицьким).

II. Знайдіть однорідні члени речення, визначте тип зв'язку. Обґрунтуйте наявність чи відсутність коми між ними.

241 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Постать якого українського гетьмана, на вашу думку, одна з найяскравіших в історії нашої держави? Чому ви так вважаєте?

242 I. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Я живу у світі любові до людей до землі до квітів (*Г. Дудка*).
2. Шаблі й набой кайдани й пістолі хай гинуть у морі, мов смуток і біль (*С. Фоменко*).
3. Люблю я осінні квіти прощальну красу вечорів і сині оголені віти і вітру холодного спів (*В. Сосюра*).
4. Вогонь і вода добре служать то пагано

* *Шана* – (рос.) уважение.

** *Змога* – (рос.) возможность.

панують (*Нар. творчість*). 5. Оркестр **шалів** погрожував **благав журились** і плакав скрипок голосами (*О. Доріченко*). 6. Український транспортний літак «Руслан» має вантажні люки як у носовій частині так і у хвостовій (*Із журналу*).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словничком у додатках.

243 КОЛО ДУМОК. I. Поміркуйте, чому в поданому реченні немає ком, хоча сполучник *і* вжито двічі.

Люблю твій шум і шеліт серед поля і серцем чую силу наливну (*А. Малишко*).

II. Поміркуйте, чому в поданому нижче реченні перед першим сполучником *і* ставимо кому, а перед другим – не ставимо.

Скресли ріки, і крижини безладно громадились і шурхотіли у течії повноводдя (*Р. Іванченко*).

244 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. У яких реченнях є кілька рядів однорідних членів?

1. Ті пісні мене найперше вчили поважати труд людський і піт шанувать Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ (*В. Симоненко*). 2. Шумить і хвилю(є,ї)ться Київ і сонце сміється з висот (*В. Сосюра*). 3. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в бланган(н)і простягав змерзлі руки чи до неба чи до людей (*М. Стельмах*). 4. А літа пл(є,и)вуть за ними, пл(є,и)вуть собі (с,з)тиха заб(є,и)рають за собою і добро і лихо (*Т. Шевченко*). 5. Все у ній сіяє: слава і походи свист клинків у полі і набоїв спів (*В. Сосюра*). 6. Озеро Світязь живиться не тільки атмосферними а й підземними водами (*З підручника*). 7. На словах і так і сяк, а в ділі ніяк (*Нар. творчість*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією.

*Парні
сполучники*

Компоненти парних сполучників мають стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Дізналися як про моря, так і про океани. Природу не лише любимо, а й оберігаємо.</i>	<i>Як дізналися про моря, так і про океани. Не лише природу любимо, а й оберігаємо.</i>

245 Відредагуйте речення та запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Укажіть однорідні члени речення і сполучники, якими вони зв'язані.

1. Не тільки міцну деревину з красивим малюнком має клен а й горобина. 2. У гідропарку діти відпочивали не лише біля річки але й каталися на каруселях. 3. Різьбярі з усіх порід дерев люблять липу за те, що її деревина як в роботі легка так і м'яка. 4. Пильнував дід як свій город удень так і вночі.

246 І. Спишіть речення, добираючи з довідки відповідний парний сполучник для зв'язку однорідних членів речення. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Він ... забився об стіл, ... стривожився (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Хата ... старенька ... чепурна біла – видно, біля неї ходили хазяйські руки (*Панас Мирний*). 3. Митець думає ... розумом ... серцем (*О. Довженко*). 4. І ... болить ... не черствіє серце (*О. Квітневий*).

ДОВІДКА. *Не тільки... як; хоч... та; хоч... але; не тільки... а й.*

II. З'ясуйте, чи є у вправі речення з поширеними однорідними членами.

дивний парк...

З'ясуйте, яка пунктуаційна помилка стала причиною спотворення змісту повідомлення.

Антон отримав смс-повідомлення:
«Сергій чекає на тебе в парку, який знаходиться біля школи й слухає музику».
Прочитавши, хлопець дуже здивувався: який

247 Перебудуйте подане речення тричі, по-різному зв'язуючи однорідні члени: 1) одиничним сполучником; 2) парами; 3) парним сполучником. Перебудовані речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

Калина, тополя, золотий туман, веселка над селом завжди стрічають мене з далекої дороги.

248 Доберіть із художньої літератури або складіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О або О.

3. то О, то О.

2. О чи О, О чи О.

4. як О, так і О.

249 Хто зможе «зібрати» слова в речення з однорідними членами та правильно розставити потрібні розділові знаки? Починайте зі слів, які записано першими.

1. При березі, у діток, пробігала, про літо, вода, тихім, купальне, питала (*За П. Мовчаном*).

2. Спасибі Вам, тепло, ночі, і довгі, мамо, за Ваше, недоспані (*За Д. Луценком*).

250 І. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Розставте пропущені розділові знаки. Обведіть сполучники.

Если мы хотим, чтобы **никто** и **ничто** не могло подавить наши лучшие стремления*, надо, чтобы эти стремления у нас были. Жестокости **бездуховности** надо противопоставлять собственную духовность свободное служение лучшим идеям. Служение благородным идеям облагораживает и очищает личность помогает развитию способностей и ума.

Нужно учиться обогащать свою душу высокими стремлениями ставить перед собой значительные не только для себя но и для других людей цели.

* Стремление – (укр.) прагнення.

Серьёзные цели и неустанная* работа над ними мобилизуют силы и возможности человека организуют и вдохновляют его жизнь (По О. Воронцовой).

II. Поясніть творення виділених слів в українській і російській мовах.

251 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Які із цих речень складні?

1. Він подумав не зовсім так але відчув, що його думка останнім часом мовби кудись **посувається** набирає інших обмірів і обмірює вже не тільки тонни збіжжя і гектари посівів а й ще щось (Ю. Мушкетик). 2. Село гоїдалося поміж ніччю і днем то поринало в чорну імлу то підводилося з неї підбадьорювало себе скрипом журавлів цоканням сокир неголосними перемовками (Ю. Мушкетик). 3. Рвучкий вітер бушував над лісом і дерева то гули грізно і тривожно то шуміли тихо і приємно (М. Коцюбинський). 4. На ставку купались гуси били крилами об воду то сварились то кричали голосним веселим криком (Олександр Олесь).

II. Запишіть виділене слово фонетичною транскрипцією.

ІЗ ГЛИБИН МОВЗНАВСТВА

Іноді між однорідними членами речення ставимо **крапку з комою**, особливо коли вони поширені та в їхньому складі є свої розділові знаки: *А над самою водою верба похилилась; аж по воді розіслала зелені віти* (Т. Шевченко).

Між двома однорідними членами можемо ставити **тире**, якщо: а) однорідні члени поєднані безсполучниковим зв'язком і другий однорідний член протиставляється першому: *Було щастя – не вернеться тепер* (О. Квітневий); б) другий однорідний член виражає причину, наслідок, раптову зміну, щось несподіване: *Земля на прощання усміхнулась – і потемніла* (Панас Мирний).

§ 25. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які слова можуть бути узагальнювальними, про виділення їх у вимові, а також про розділові знаки при узагальнювальних словах

252 Визначте в реченнях однорідні члени й узагальнювальні слова. Зверніть увагу на місце узагальнювальних слів щодо однорідних членів (перед чи після). Які речення продовжуються після однорідних членів? Зробіть висновок про вживання коми й тире при узагальнювальних словах.

1. До ранку все було замечено снігом: тротуари і машини, двір і стадіон.
2. Тротуари і машини, двір і стадіон – усе до ранку було замечено снігом.
3. До ранку все: тротуари і машини, двір і стадіон – було замечено снігом.

* *Неустанный* – (укр.) невто́мний.

Узагальню-
вальне
слово

Перед однорідними членами речення або після них можуть бути **узагальнювальні слова** (словосполучення) (*рос. обобщающие*). Ці слова виражають загальні поняття або є родовими щодо тих понять, які названі однорідними членами. **НАПРИКЛАД:** *У наших лісах ростуть хвойні дерева: ялина, сосна, кедр, смерека, тис.*

Схема

Групування однорідних членів і узагальнювального слова в цьому реченні можна показати за допомогою схеми: $\Delta : 0, 0, 0, 0, 0$, де Δ – узагальнювальне слово.

Вираження

У ролі узагальнювальних слів найчастіше вживають **іменники**, **займенники** (*все, ніхто, кожний* та ін.), **прислівники** (*скрізь, всюди, завжди* та ін.). **НАПРИКЛАД:** 1. *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський). 2. *А життя було усюди: і на землі, і у воді, і в повітрі* (Олег Ольжич).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Узагальнювальне слово є тим самим **членом речення**, що й однорідні члени, яких воно стосується. 2. Узагальнювальне слово може бути відділене від однорідних членів іншими словами.

Інтонація

Якщо узагальнювальне слово стоїть **перед** однорідними членами речення, то голос на ньому **знижуємо**, а перед однорідними членами робимо невелику **паузу**. Якщо узагальнювальне слово стоїть **після** однорідних членів речення, то його вимовляємо з **підвищенням** голосу, а після однорідних членів робимо тривалу **паузу**.

При узагальнювальних словах уживаємо такі розділові знаки:

двокрапку	тире	двокрапку і тире
$\Delta : 0, 0, 0$	$0, 0, 0 - \Delta$	$\Delta : 0, 0, 0 - \dots$

Двокрапка

Якщо узагальнювальне слово стоїть **перед** однорідними членами, то перед першим однорідним членом ставимо **двокрапку**. **НАПРИКЛАД:** *Усе послуго: земля, вода, дерева.*

Тире

Якщо узагальнювальне слово стоїть **після** однорідних членів, то після них ставимо **тире**. **НАПРИКЛАД:** *Земля, вода, дерева – усе послуго.*

Двокрапка і тире

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставимо **двокрапку**, а після них – **тире**. **НАПРИКЛАД:** *Усе: земля, вода, дерева – послуго.*

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова **як-от, а саме, наприклад**, то перед цими словами ставимо **кому**, а після них – **двокрапку**. Δ , як-от: $0, 0, 0$

НАПРИКЛАД: *Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, сватання й весілля.*

253 I. Прочитайте речення, дотримуючись відповідної інтонації. Знайдіть у них узагальнювальні слова. Чому в деяких реченнях поставлено тире, у деяких – двокрапку, а в останньому – обидва знаки?

1. Майдани, парки, вулиці, мости, напнуті над трамваями дроти, розсипані у просторі вогні – усе немовби в летаргійнім сні (*М. Луків*). 2. Ні спека дня, ні бурі, ні морози – ніщо не вб'є любов мою живу (*В. Сосюра*). 3. Бачиш, скільки в степу живих друзів: і жайворонок, і орел, і черногуз, і ящірка, дикі бджоли, ховрашок... (*Ю. Яновський*). 4. Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі, і тиша в тиші, і тумани в полі... (*Б. Олійник*). 5. На конференцію запросили представників різних професій, як-от: юристів, учителів, економістів, лікарів (*3 листа*). 6. Усюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги – росли молоді осоки (*В. Собко*).

II. Складіть схеми, які відображали б групування однорідних членів речення й узагальнювальних слів. Визначте тип зв'язку між однорідними членами речення.

III. Укажіть слова з подвоєними буквами.

254 I. Прочитайте виразно поезію. Який її основний мотив?

Ніщо не мертве в вирі світовому:
Ні курява планет, ні сталагміт,
Ні мумії прадавніх пірамід,
Ні літери спліснявілого тому.

У камені, у розпаді клітин,
У сяйві дальніх зір і мрій змаганні,
В кипінні крові й прорості зернин –
Усюди в животворному диханні
Єства єдиного пульсує плин.
І де в нім місце тліну і нірвані*?

Борис Тен

 II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів, скориставшись тлумачним словником.
III. Знайдіть речення з однорідними членами, укажіть узагальнювальні слова та обґрунтуйте розділові знаки.

255 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, робить людину великою?

256 I. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Нічим я не надихався іще ні веснами ні тихим падолистом (*М. Ткач*). 2. Луки гори пишні сади все зелене й припишкле (*О. Гончар*). 3. На початку березня снігу, вважай, немає вже ніде ні в полі ні на городах (*Д. Мищенко*). 4. Та всі голоси і зяблика і вівсянки і зеленушки і навіть одуда заглушувало кування зозулі (*О. Донченко*). 5. Берези кущі ліщини трава вони теж мовби були сповнені тієї радості (*Ю. Мушкетик*). 6. Багато українських міст славляться своїми театрами наприклад Київ і Одеса

* *Нірвана* – (перен.) стан спокою, блаженства.

Львів і Харків. 7. Рослинний світ забезпечує людину різноманітними ресурсами продовольчими лікувальними промисловими (*З довідника*).

II. Знайдіть прислівники, зверніть увагу на їхнє написання.

257 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи речень. Знайдіть у своїх реченнях пунктуаційні помилки та поінформуйте про це однокласника.

Для першого учасника. 1. Ранок теж був тихий і безвітряний, і обіцяв сонячний жаркий день (*Гр. Тютюнник*). 2. І барвінком, і рутою, і рястом – квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї... (*Т. Шевченко*).

Для другого учасника. 1. Народ наш вистояв у тих битвах і живе, і гонить з другого кореня нове пагіння... (*І. Цюпа*). 2. Є три службові частини мови, як-от прийменники, сполучники, частки.

258 Складіть і запишіть речення з однорідними членами та узагальнювальними словами за поданими схемами.

1. Δ : і О, і О, і О.

3. Δ : О, О, О –

2. О і О, О і О – Δ .

4. Δ , а саме: О, О і О.

259 Перебудуйте кожне з речень відповідно до завдання і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки, обґрунтуйте їх.

1. Доповніть речення сполученням *а саме*.

Українські авіаконструктори створили різні типи літаків: транспортні, пасажирські, спеціального призначення.

2. Поставте однорідні члени речення одразу після узагальнювального слова.

Усе можна побачити в парку: і кам'яні гроти, і дзеркальні ставки, і фрагменти лісу.

3. Доповніть речення узагальнювальним словом.

Мати дала нам і сонце, і долю (*В. Крищенко*).

Велика галявина поросла папороттю, конвалією, деревієм.

260 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях є прикладки?

1. Усе навколо лиш для нас з тобою ці сині квіти ця пахка земля (*О. Довгон'ят*). 2. Вода в озері Світязь і надзвичайно м'яка і така прозора, що навіть на глибині 8 метрів видно дно. 3. **Корисні** копалини мають велике значення не тільки для енергетики чи **металургії** а й для лікування (*З довідника*). 4. Відомий лікар-мікробіолог Данило Заболотний був високоосвіченою людиною любив книжки живопис театр писав **вірші** рідною мовою (*Л. Мацько*).

II. Позначте наголос у виділених словах.

261 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. Усе тут радує зір рівні струнки берізки не понівечені любителями березового соку гінкі бурштинові сосни, що мов корабельні щогли сурмлять у сизу небовінь (*А. Камінчук*). 2. Я полюбив усе, що суще і ліс і хмиз

і хвилі плин і звірів таємниці в пущі і комахину і полин (В. Підпалый).
 3. Усе і небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно і вогкий гнилуватий повів ріки і тривожний крик птиці і невисока росиста отава сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (М. Стельмах).
 4. Всякептаство як-от деркачів перепілок куликів курочок можна було викосити косою в траві або впіймати (О. Довженко).

II. Визначте смислові відношення між однорідними членами речення.

262 Доберіть однорідні члени речення з узагальнювальним словом на тему «Зима». Уведіть їх у три речення так, щоб у першому однорідні члени були на початку речення, у другому – у кінці, а в третьому – у середині. Запишіть складені речення та прочитайте з правильною інтонацією.

Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу однорідних членів речення, продемонструйте її в класі.

Проект

Форми презентації реклами можуть бути такими: інсценізація; словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; комбінований рекламний проект тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення й асоціації.
2. Чітко продумайте мету, адресата, вид реклами.
3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має особливе значення.

Показ рекламних проектів можна провести як конкурс. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне зі звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найсмішніший, найяскравіший тощо.

§ 26. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ»

263 Складіть усне висловлення на тему «Розділові знаки при однорідних членах речення». Скористайтеся схемами й таблицями на с. 110 і 115.

264 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми.

З ГЛИБИНИ ТИСЯЧОЛІТЬ

Північне Причорномор'я... З глибини тисячоліть дивляться на нас народи, що називали колись ці землі своїми, займалися хліборобством і скотарством. Багато століть тому вони жили тут, а потім зникли* з історичної арени, розпорошилися серед інших племен і народів. Та кожен з них у чо-

* Щезнути – (рос.) исчезнуть.

мусь зберігся: у рисах нашого обличчя, у нашій мові, у наших традиціях...

Найдавнішими з відомих нам за писемними джерелами народів Причорномор'я були кіммерійці, які залюднили ці землі понад три тисячоліття тому. У VIII столітті до нашої ери їх вигнали скіфи. У V–VII століттях до нашої ери в Північному Причорномор'ї з'являються греки. Вони принесли із собою досягнення античної цивілізації, що справила великий вплив на скіфів і сарматів. А побут, звичаї та культура варварів, як називали греки чужинців, впливали, у свою чергу, на причорноморських греків.

В. Сяров. Крізь сивину віків

Тут, на широких просторах, північніше від Чорного моря утворилася перша українська держава Київська Русь. Про це, на жаль, відомо дуже мало. І скіфи, і сармати не зафіксували писемно своєї історії. Ученим доводиться реставрувати її, спираючись на свідчення* античних авторів та на різні археологічні пам'ятки (За В. Драчуком).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть про роль однорідних членів речення в цьому тексті.
2. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях першого абзацу.
3. Визначте тип зв'язку та смислові відношення між однорідними членами речення в другому абзаці.
4. Знайдіть у третьому абзаці поширені однорідні члени речення, а також неоднорідні означення.
5. Наведіть приклад речення з кількома рядами однорідних членів. Визначте їхню синтаксичну роль і якими частинами мови вони виражені.
6. Знайдіть речення, у якому однорідні члени відповідають такій схемі: О, О і О.

265 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Поміркуйте, чи є однорідні члени в поданому реченні.

Послухаєм, про що шепочуть клени, про що шумить в задумі Стрийський парк (Р. Братунь).

Синтаксичний розбір речення з однорідними членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення ускладнене однорідними членами.
3. Визначити: а) якими членами речення є однорідні члени; б) якими частинами мови вони виражені; в) тип зв'язку між однорідними членами (сполучниковий, безсполучниковий, змішаний); г) смислові відношення

* Свідчення – (рос.) свідчення.

між ними (єднальні, протиставні, розділові); г) якого слова в реченні вони стосуються.

4. Побудувати схему групування однорідних членів речення.

Зразок усного розбору

Прокидається листя зелене, простягає ручата весні (М. Ткач).

Речення розповідне неокличне, просте, поширене, двоскладне, повне, ускладнене однорідними членами речення. Однорідні члени речення *прокидається, простягає* непоширені, присудки, виражені дієсловами, пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком, між ними єднальні відношення, у реченні стосуються слова *листя*.

Зразок письмового розбору

Прокидається листя зелене, простягає ручата весні (М. Ткач).

Речення розп., неокл., просте, пошир., двоскл., повне, ускладн. однор. чл. реч. *прокидається, простягає*, непош., прис., вираж. дієсл., безпол. зв'яз., єднальн. віднош., стосуються сл. *листя*.

266 І. Перекладіть речення українською мовою й запишіть, ставлячи пропущені розділові знаки. Скористайтеся поданим нижче словничком.

1. В человеке всё должно быть прекрасно и лицо и одежда и душа и мысли (*А. Чехов*). 2. Начищенные котелки старые кастрюли и металлические чашки сияли на маленьких полках в полумраке лачуг (*М. Тихонов*). 3. Держась за спинку скамьи склонив голову на руку Ванда не то мечтательным не то безнадежным взглядом глядела на далёкие белые облака (*А. Макаренко*). 4. В траве в кустах кизила и дикого шиповника в виноградниках и на деревьях повсюду заливались цикады (*А. Куприн*). 5. Всё пахло кусты акации листья смородины листья сирени лопухи черныбыльник и цветы и трава и земля (*И. Бунин*).

СЛОВНИЧОК

Лачўга – (укр.) хатїна, халўпа; *цикада* – (укр.) цикада; *чернобыльник* – (укр.) чернобіль; *сирень* – (укр.) бузбк.

II. Виконайте синтаксичний розбір одного речення усно й одного – письмово (на вибір).
III. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

267 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

1. Леся Українка була не лише **геніальною** поетесою але й великим знавцем і невтомним збирачем скарбів народної творчості (*Зі словника*). 2. Від Батьківщини – клич і звага і рання сила й доля пізня (*М. Сингаївський*). 3. Човен то здіймався високо то спускався низько м'яко і лагідно перебираючись з хвили на хвилю (*Леся Українка*). 4. Воно звичайно гостеві негоже в Парижі думати про свої міста, про Лохвицю про Миргород про Сквиру про Голосіївський веселий гай (*М. Рильський*). 5. Спогад про світлий радісний сніг білим серпанком на пам'ять ліг (*Р. Братунь*). 6. Нові винаходи й відкриття нові препарати й поняття усе це породжує і нові слова (*А. Матвієнко*).

II. Запишіть просту і складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння виділеного прикметника.

Восьмикласник Ярослав, відпочиваючи в бабусі, написав батькам:

«У нашому саду стало гарно та затишно. Ми з бабусяю насадили багато квітів: чорно-

бривців, троянд, мальв і маленьку топольку...».

Згодом Ярослав одержав відповідь від батьків: «Скоро приїдемо, бо дуже хочеться побачити ту диво-квітку топольку, яку ви посадили з бабусяю...».

Як ви думаєте, чому сталося непорозуміння між Ярославом та його батьками? Що треба знати, щоб уникнути подібних ситуацій?

268 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» (с. 124).

1. Підприємство запрошує на роботу бухгалтерів, водіїв, жителів міста. 2. Автотранспортне підприємство займається перевезенням пасажирів і школярів. 3. На зустріч із письменником прийшли як його шанувальники, так і люди. 4. У шкільний буфет сьогодні завезли напої, тістечка та кулінарні вироби. 5. Циркачі виступали на маленьких відкритих площадках та великих залах. 6. Усі прагнули і вірили в перемогу українських спортсменів. 7. З дитинства він любив і демонстрував неабиякі здібності у спорті. 8. Батькам забороняється лишати вдома без нагляду маленьких дітей та не дозволяти їм гратися сірниками. 9. На святі вітали людей праці та науковців. 10. Сім'я з трьох чоловік і бабусі шукає тимчасове житло.

269 I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? Чи доводилося вам робити власні «відкриття» у світі природи?

Є в наших лісах водяний звір – видра. І назва його досить цікава, та й сам він володіє кількома таємницями. Шерсть видри не намокає у воді й утримує повітря. Через це під водою звір здається не бурим, а сріблястим. Видра вміє те, чого не вміємо ми. Спробуйте пірнути зовсім безшумно – не вийде, а от у видри виходить. Спробуйте, майже не висовуючи голови з води, бачити, чути, уловлювати запахи – не вийде, а у видри і це виходить. Виявляється*, у неї вуха, очі й ніздрі розміщені на самому верхечку голови. Трошечки висунувши голову з води, вона все помічає навкруги і при цьому залишається непомітною і для ворогів, і для здобичі**.

Простежмо, як називають видру інші народи. Литовці кажуть – удра, греки казали – гюдра, давні індійці – удраг. І все це означає «водяна тварина». З однією такою «водяною твариною», правда казковою, ви вже, мабуть, знайомі – це гідра, багатоголовий водяний змії, з яким бився хоробрий і могутній Геракл. Вода у греків звалася гюдор, звідси водяний змії – гюдра. А видра? Теж гюдра, тобто «водяна» (За А. Коваль).

II. Випишіть із тексту речення з однорідними членами. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі, визначте тип зв'язку між ними.

III. Знайдіть у тексті речення, яке відповідає такій схемі: $O \downarrow i \ O \downarrow i \ O \downarrow i \ O \downarrow i \ O$.

* Виявляється – (рос.) оказывается.

** Здобич – (рос.) добыча.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що першою назвою улюбленої нами картоплі стало італійське «трюфель»? З італійської мови це слово перейшло в німецьку, де набуло форми «картофель» (kartoffel). Від німецької походить польське «kartofla» та українське «картопля»...

Якщо ви хочете дізнатися більше цікавих фактів з історії слів, то зверніться до книжки **Алли Коваль «Слово про слово»**. Розкажіть однокласникам, друзям про те, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

270 Підготуйте усне висловлення (6–8 речень) на одну із запропонованих тем у відповідному стилі. Використайте речення з однорідними членами.

ВАРІАНТ А. У науковому стилі: «Традиційні ремесла й промисли українців», «Корисні копалини України».

ВАРІАНТ Б. У художньому стилі: «А небо засніжене ніжно так ніжиться» (О. Лященко), «Завіяло дороги».

271 САМООЦІНКА. Продовжте усно речення.

1. Вивчаючи тему «Речення з однорідними членами», я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, ...
2. Найважчим під час опрацювання теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Однорідними членами ускладнено речення

- А Будуть дитя колисати соколи, соколи.
- Б А він візьми та й скажи всю правду.
- В Любить він такі ночі місячні й цю тишу.
- Г Про нього останнім часом ні слуху ні духу.

2. Кілька рядів однорідних членів є в реченні

- А Оглянувши Данилка, прослухавши серце та животика прощупавши, лікар узявся рвучко писати (І. Корсак).
- Б Все змішалось в одну мить і злилось докупи: і земля, й море (І. Нечуй-Левицький).
- В Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (В. Скомаровський).
- Г Надворі повсюди лежала роса: на пожовклій траві осінній, на круглій павутині, на капустах у городі (Гр. Тютюнник).

3. Змішаним зв'язком з'єднано однорідні члени в реченні

- А А я стаю багатшим і чистішим, радію сонцю, росам і траві (М. Ткач).
- Б Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець (М. Коцюбинський).
- В Ні твоїх снів, ні твоїх дум нам не забути, рідний краю (Б. Лепкий).
- Г Укрившись тьмою, тротуари і асфальти сплять (О. Довгон'ят).

УЖИВАННЯ ОДНОРІДНИХ
ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
Фірма замовила лампи та різні канцелярські товари : олівці, ручки, скріпки, клей, ножиці.	Фірма замовила різні канцелярські товари : олівці, ручки, скріпки, клей, ножиці, лампи .
1. На зустрічі були відомі письменники . 2. На зустрічі були відомі поети і прозаїки .	На зустрічі були відомі поети і письменники .
Посадили такі дерева: яблуню, грушу, вишню.	Посадили такі дерева: яблуня, груша, вишня.
Ми цінуємо (<i>кого?</i>) наших переможців і пишаємося (<i>ким?</i>) ними.	Ми цінуємо (<i>кого?</i>) і пишаємося (<i>ким?</i>) нашими переможцями.
Дерева висадили на площах і в парках.	Дерева висадили на площах і парках .
1. Дізналися і про моря, і про океани. 2. Дізналися про моря та океани.	Дізналися і про моря, і океани.
Мені подобається відкривати нові сторінки не тільки історії, а й географії.	Мені подобається відкривати не тільки нові сторінки історії, а й географії.

РОЗРІЗНЯЙМО

Листкóвий – який стосується листка, його будови (*листяна поверхня, бруньки*).

Листовíй – який стосується тонкого шару якого-небудь матеріалу: паперу, заліза і т. ін. (*листяне залізо*).

Листяні́й – який стосується рослин, у яких є листя, виготовлений з листя (*листяний ліс, салат*).

* * *

Настíйливий – наполегливий, завзятий, непохитний у прагненні до чогось (*настійлива людина, вимога, бути настійливим*).

Настíйнний – дуже потрібний, невідкладний (*настійна потреба, вимога, необхідність*).

* * *

Визначáльний – який визначає суть чогось; основний, істотний (*визначальний принцип, момент, бій*).

Визначні́й – який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (*визначний діяч, артист, твір, успіх*).

ЯК ЦЕ БУЛО

ТАКА ЛЕГКА ЕСПЕРАНТО

6-те жовтня у світі вважають Днем есперантистів – послідовників ідеї створення міжнародної штучної мови есперанто. Нині цією мовою володіють 20 мільйонів осіб. Нею ведуть радіопрограми, видають понад 150 газет і журналів, поширена есперанто в Інтернеті. Можливість порозумітися без особливих труднощів люди отримали завдяки польському лікарю Людвігові Заменгофу, який ще змалку мріяв дати людям мову, зрозумілу для всіх. І от, 26 липня 1887 року, після десяти років наполегливої праці, у Варшаві з'явилася 40-аркушна книжка, яку Заменгоф підписав псевдонімом «Докторо Есперанто», тобто «той, хто сподівається». Поступово псевдонім став назвою мови. В есперанто лише 16 граматичних правил, які не мають винятків. Засвоївши шість букв, що відрізняють алфавіт есперанто від латинського, можна протягом кількох годин почати читати, писати й перекладати цією мовою (За матеріалами ЗМІ).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Історія фразеологізму *перейти Рубікон* пов'язана з іменем Юлія Цезаря. У середині I століття до нашої ери Цезар вів завойовницькі війни в Галлії. Природним кордоном, що відділяв галльську територію від римської, була ріка Рубікон, яка впадала в Адріатичне море. Коли римський сенат, наляканий швидким зростанням популярності Цезаря в Римі, відмовив йому в продовженні повноважень головнокомандуючого, той перейшов зі своєю армією річку Рубікон. Цією дією він розпочав громадянську війну, з якої вийшов переможцем. З того часу вислів *перейти Рубікон* означає «зробити безповоротний крок» (З посібника).

ПЕРЕЙТИ РУБІКОН

ЧИ ВИ ЧУЛИ ПРО ВАСИЛЬКА?

І ТАКЕ БУВАЄ

Чи ви чули про Василька?
З вами він говорить:
Дайте вислів – одна хвилька –
Рідною відтворить.

В хлопця виразів – запаси;
Хто б подумав навіть.
– От як буде *точить ляси?*
– *Теревені править!*

Або ось таке слівце:
Прочь! Нельзя! – по-руськи.
А Василько наш на це:
– *Геть! Не можна! Дзуськи!*

– Ти в нас – маг, – сказала Ната.
Усміхнувся на те Василь:
– Ні, це мова в нас багата, –
Все в ній знайдеш без зусиль!

Д. Білоус

УСМІХНІМОСЯ

У школі пишуть твір на тему: «Мої батьки». Дев'ятирічний хлопчик написав: «Батьки нам дістаються в такому віці, що від багатьох звичок нам їх уже не відучити».

- Тату, тату, увімкни мені, будь ласка, телевізор.
- Там, синочку, нічого немає, – відповідає батько.
- А я і нічого люблю дивитися...

КРИЛАТІ СЛОВА

Жереб кинуто – слова Юлія Цезаря, мовлені ним при переході річки Рубікон у 49 р. до н. е. Він порушив закон, за яким не мав права очолювати війська в межах Італії, і розпочав громадянську війну. Вислів уживають, коли треба підкреслити безповоротність прийняття важливого рішення.

Вислів **унести свою лепту** походить з євангельського оповідання про пожертви в скарбницю єрусалимського храму. Щедрим внескам багатіїв, які жертвують, не бідніючи, протиставлено скромний внесок бідної вдови, яка віддала все, що мала, – дві лепти. Лепта – дрібна монета в Давній Греції. У сучасній мові вислів *унести свою лепту* вживають у значенні «взяти посильну участь у чомусь».

А. Коваль, В. Коптілов

І ТАКЕ БУВАЄ

ПОРАДА БОГІВ

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили в Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про майбутній похід. Обидва віщуни дали однакову відповідь:

– Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство...

Крез, упевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар знову посилає гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли:

– Крез не зрозумів слів «зруйнує велике царство». Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра. Оскільки Крез не зрозумів віщування оракулів, хай звинувачує в усьому самого себе (*Легенда*).

Поміркуйте, що спричинило загибель великого царства та чого вчить нас ця легенда.

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА «СЛОВОГРА»

(Перевірте себе, скориставшись відповідями в додатку)

1. Що стоїть посередині Полтави?
2. Чим вечір кінчається, а ранок починається?
3. Скільки кроків зробить горобець за сім років?
4. Скільки картоплин у горщик улізе?
5. Скільки буде, якщо від тринадцяти відняти середину?
6. Чи може страус себе птахом назвати?
7. Скільки горіхів у порожній склянці?
8. У назві якої річки є три ноти?
9. Який острів каже, що він одяг?

*Українська мова має свою особливу музикальність.
Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна ріка,
виблискує хвилями народної пісні, переливається в душу нації,
творить почуттєву нерозривність українського серця
й української землі.*

Дмитро Павличко

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)

Ви знатимете:

- що таке звертання, вставні слова (словосполучення, речення);
- групи вставних слів і словосполучень за значенням.

Ви вмітимете:

- правильно вживати розділові знаки при звертаннях, вставних словах (словосполученнях, реченнях);
- правильно будувати й використовувати в мовленні речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями);
- використовувати вставні слова, словосполучення для зв'язку речень і частин тексту.

§ 27. ЗВЕРТАННЯ

Про поширені й непоширені звертання, способи їхнього вираження та про особливості виділення звертань в усному й писемному мовленні

ПРИГАДАЙМО. Для чого використовуємо форму кличного відмінка іменника?

 272 Прочитайте текст, знайдіть звертання. Визначте, якими частинами мови вони виражені, у якому відмінку вжиті, яка їхня будова. Зробіть висновок про особливості звертань та їхню роль у мові.

Ой легіть, **вітри буйні**, зашуміть калиновим гіллям край вікна, розбудіть матір шелестом поривним. І повідайте, **вітри**, про найменшого сина Миколу, що його не обіймала матір, не виряджала на війну, й що йому наказу не давала материнського. Розкажіть ви, **буйні вітри**, що живий син Микола, живий-здоровісінький. Тільки сивина рясно вкрила скроні, як паморозь осіння...

Не забув тебе, **мати**, молодий син...

Мовчи, **серце!** Стань твердим, як кремій! Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить...

– Де ви, **сини мої?** Чи діждуся вас? Чи побачуся з вами?

Б'ється калинове гілля, стукає, наче повідати хоче про добру вість, що її принесли швидкі вітри... (А. Шиян).

Звертання

Звертання (рос. обращение) – це слово або група слів, що називають особу, а іноді – неживий предмет, до якого звертається мовець. **НАПРИКЛАД:** 1. *Любов до тебе, Україно, найкращий в світі оберіг* (В. Черепков). 2. *Люблю тебе, моя ти пісне, тобі я дякую за все* (В. Сосюра).

Спосіб вираження

Найчастіше звертання виражаємо іменником у кличному відмінку. Інколи в ролі звертання виступають слова інших частин мови, ужиті в значенні іменника. **НАПРИКЛАД:** *Будь щаслива та здорова, чорноброва!* (М. Вороний) Звертання не виступають членами речення та не утворюють з іншими членами речення словосполучень.

Види звертань за будовою

Непоширені (виражені одним словом)	Поширені (виражені кількома словами)
<i>І шлях святинь твоїх, Славуте, тернами весь позаростав!</i> (М. Філянський).	<i>Запалай, мій вогнику крилатий, полум'ям привітним і незлим</i> (А. Малишко).

У групі поширеного звертання можуть бути відокремлені означення, однорідні члени речення. У такому звертанні ставимо розділові знаки відповідно до загальних правил. **НАПРИКЛАД:** *Прощайте, росяні долини і села, сповнені краси* (О. Підсуха).

Інтонація

Звертання вимовляємо з окличною інтонацією, високим тоном, особливо на початку речення. У вимові перед звертанням паузи звичайно немає, є пауза, як правило, після нього.

Розділові
знаки

На письмі звертання виділяємо **комами**.

Проте якщо звертання стоїть на початку речення і його вимовляємо з окличною інтонацією, то після нього ставимо **знак оклику**, а наступне слово в такому разі пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Життя моє! Дозволь тебе любити. Зашити щастям зроблені дірки* (А. Стеценко). Слова **о, ой**, коли вони інтонаційно тісно зв'язані з дальшим звертанням (тобто після них немає паузи), комою **не відокремлюємо**. **НАПРИКЛАД:** *Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий* (Т. Шевченко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У російській мові форма слова-звертання збігається з називним відмінком, а в українській – найчастіше з **кличним** відмінком. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Люблю тебя, моя Одесса!	Люблю тебе, моя Одесо!

273 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, які з виділених слів є звертаннями. Обґрунтуйте свою думку.

1. Хай, **милі друзі**, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирній (*М. Рильський*). 2. Я люблю **тебе**, **поле**, простір **твій**, широчінь, твої пахощі й цвіт (*П. Дорошко*). 3. Спасибі **вам**, **добрі люди!** За щедрість хочемо віддячити, відкривши вам одну таємницю (*М. Павленко*). 4. Не стелись, **тумане**, не шуміть, **тополі**, не печальте очі **ви**, **берізки голі!** (*В. Сосюра*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При звертанні можуть бути займенники **ти, ви** в будь-якому відмінку. Ці займенники до групи звертання не входять. **НАПРИКЛАД:** *Ой ти, дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко)

274 1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки при звертаннях. Назвіть звертання, визначте, які з них поширені та чим вони виражені.

1. Високі сосни вам кладу уклін (*М. Рильський*). 2. Через тумани лихі, через велике горе ти світиш мені моя зоре (*Леся Українка*). 3. Припливайте до колиски лебеді як мрії, опустіться тихі зорі синові під виї (*В. Симоненко*). 4. Шуми вітре шуми буйний на ліси, на гори... (*М. Шашкевич*). 5. Спи мій малесенький поки є час (*Леся Українка*). 6. Скажи Україно скажи моя мила

ФОРМИ ЗВЕРТАНЬ

друзе, друзі
пане, пані
панове
громадянине
громадяни
добродію
господарю
господине
шановне товариство

звідки могутність незламна твоя? (*М. Нагнибіда*). 7. Кораблі Шикуйтеся* до походу! Мрійництво Жаго** моя Живи! В океані рідного народу відкривай духовні острови (*В. Симоненко*). 8. Ти чого це дівко на вулицю носа не показуєш? (*М. Стельмах*).

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією.

III. Доберіть до звертань у поданих реченнях російські відповідники. Порівняйте, як виражаємо звертання в українській і російській мовах.

275 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно того, як потрібно звертатися до людей. Яке означення ви використали б біля звертання, починаючи лист до мами (тата, бабусі, дідуся, ровесника, редактора газети, директора підприємства)? Які слова найкраще вживати під час звертання до незнайомої людини?

276 Об'єднайтеся в групи (3–4 учні) й проведіть конкурс на знання українських пісень, у текстах яких є речення зі звертаннями.

277 Складіть і запишіть речення, у яких наведені слова були б то підметами, то звертаннями.

Дніпро, однокласники, Галина Іванівна.

278 Поширте речення «Коли ти прийдеш?» звертанням. Поставте звертання на початку, у середині, у кінці речення. Простежте, як змінюється відтінок запитання залежно від місця звертання в реченні. Опишіть ситуацію, у якій могло б прозвучати кожне з утворених речень.

279 I. Спишіть речення, утворивши від поданих у дужках іменників звертання. Поставте й обґрунтуйте розділові знаки.

1. Добридень (квітець) повелитель квіту. Заходь в мій сад, – він жде тебе завжди (*М. Боровко*). 2. Здрастуй (пташечка маленька) звідкіля ти, звідкіля? (*П. Усенко*). 3. Понеси мене на крилах (радість моя) де на пагорбах і схилах*** сонця течія (*В. Симоненко*). 4. Скажи (брат) кобзареві: хай собі співає! Бо кобзаря на Україні народ поважає (*О. Корсун*). 5. Молодієш (Київ) хоч старий літами (*Д. Луценко*). 6. Нехай живе поезія (мій друг)! (*М. Рильський*). 7. Не шуми ти (луг) і не гасніть, далі! (*В. Сосюра*). 8. Ти припав (мій син) до лица мудрої кринички польової (*П. Перебийніс*).

добрідень
завжди

II. Визначте, у яких словах-звертаннях простежується чергування звуків. Запишіть і схарактеризуйте звуки, що чергуються.

280 Хто зможе правильно розставити сім ком у поданому реченні?

Зеленіть доли і лужечки і орли здіймайтесь ув імлі розливайтесь круті бережечки по українській молодій землі! (*А. Малишко*).

281 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі подане речення кілька разів, передаючи інтонацією різні почуття (радість, переляк, сум, тривогу тощо).

«Іване, Іване!» – промовила тихо мати.

* *Шикувáтися* – (рос.) стрбється.

** *Жагá* – велике нестримне бажання чого-небудь.

*** *Схил* – (рос.) склон.

282 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Знайдіть поширені звертання.

1. Прощай синє море моє безкрає просторе (*Леся Українка*). 2. Прощай мій зошите Спасибі тобі друже що ти думок моїх не відцуравсь (*В. Симоненко*). 3. Тобі кохана й пролісків не треба. Вони цвітуть під віями у тебе (*К. Дрок*). 4. Краю мій колиско пісні й танцю На колись згорьованій землі вже гуцули, бойки, наддністрянці – свого щастя вдатні ковалі (*С. Пушик*). 5. Журавлина пісне кетяже калини пломенить вам вічно в серці України (*О. Підсуха*). 6. Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбалю (*Леся Українка*).

II. Схарактеризуйте усно речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією.

283 Виконайте завдання одного з варіантів. Використайте щонайменше два звертання.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) на одну з тем: «Як я провів (провела) день», «Мої захоплення», «Улюблена телевізійна передача».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий твір (6–8 речень) на одну з тем: «Мамо, як добре з тобою», «Моя мила Україно, розвивайся і зростай».

§ 28. ВСТАВНІ СЛОВА (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, РЕЧЕННЯ)

Про те, що таке вставні слова (словосполучення, речення), їхні групи за значенням та особливості виділення їх

284 Зіставте речення в кожній групі. Яке уточнення в основне повідомлення вносить виділене вставне слово чи словосполучення?

1. Я був щасливий. – Я, *мабуть*, був щасливий. – Я, *безумовно*, був щасливий.

2. Линув дощ. – *На радість*, линув дощ. – *Як на біду*, линув дощ.

3. За вікном плакав вітер. – *Бувало*, за вікном плакав вітер. – *Як завжди*, за вікном плакав вітер.

4. Дівчата купили книжку. – *По-перше*, дівчата купили книжку. – *Отже*, дівчата купили книжку. – *Таким чином*, дівчата купили книжку.

5. Квіти були красиві. – *По-моєму*, квіти були красиві. – *На думку відвідувачів*, квіти були красиві.

Вставні слова

Вставними (рос. вводними) є слова (словосполучення, речення), які граматично не пов'язані із членами речення і виражають ставлення мовця до висловленого, його оцінку, характеризують спосіб оформлення думки тощо.

Вставні слова не несуть нової інформації, а лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення.

НАПРИКЛАД: 1. *Ти на мене пилинці не дозволила б, мабуть, упасти* (Є. Летюк). 2. *Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав...* (О. Делеменчук). Вставні слова (словосполучення, речення) не є членами речення.

Інтонація

Вставні слова (словосполучення, речення) вимовляємо зниженим тоном, у прискореному темпі. Перед ними й після них робимо паузу.

Розділові знаки

На письмі вставні слова (словосполучення, речення) виділяємо **комами**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сьогодні, на щастя, буде сонячно.* 2. *За даними синоптиків, завтра буде дощ.* 3. *Здається, скоро будуть сильні снігопади.*

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Групи	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість, сумнів	безумовно, безперечно, без сумніву, певна річ, правда, здається, видно, мабуть, може, очевидно, може бути, либонь, а може, правду кажучи, щоправда, сподіваюся
Виражають задоволення, незадоволення, радість, жаль, здивування	на щастя, на диво, слава Богу, на жаль, як на зло, на сором, чого доброго, як навмисне, як на біду, дивна річ
Указують на джерело повідомлення	по-моєму, по-твоєму, кажуть, як кажуть, мовляв, на мою думку, бачу, по-вашому, як відомо, на думку..., за словами...
Указують на зв'язок думок, послідовність викладу	по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, наприклад, інакше кажучи, таким чином, значить, виходить, однак, проте
Привертають увагу співрозмовника	чуєте, бачиш, уяви, зверніть увагу, майте на увазі, між нами кажучи, зрозумійте, даруйте

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не є вставними такі слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, все ж таки, мовби, наче, неначе, немов, ніби, нібито, адже.*

Вставні речення

Значення, властиві вставним словам, можуть виражатися й цілими реченнями, які зберігають інтонаційні особливості вставних конструкцій. **НАПРИКЛАД:** 1. *Як ми вже знаємо, по дорозі з Харкова Гребінка зупинився в Кременчуці* (П. Жур). 2. *Ну а ви, я бачу, здружилися* (М. Грубляні).

До основного речення вставне речення приєднуємо за допомогою сполучника або без нього.

285 I. Прочитайте вголос текст, виділяючи інтонацією вставні слова. Визначте стиль і тип мовлення. Що нового ви дізналися з прочитаного?

ПІДКОВА НА ЩАСТЯ

Кожен із вас, **сподіваюся**, знає вислів «підкова на щастя». Та не всім, **далебі***, відоме його походження. Історія цього афоризму сягає глибокої давнини. Ще в Стародавньому Римі та Греції був звичай підковувати коней і волів. Якщо, **скажімо**, ратаї** чи воїни робили це з практичних міркувань, то для заможної верхівки таке оздоблення тварини мало суто обрядовий характер. Кожен по-своєму намагався продемонструвати статки: власники коней чи волів узували їх у срібні, а то й золоті підківки, намагаючись цим підкреслити своє соціальне становище. Траплялися, **однак**, випадки, коли дорогоцінні вироби непомітно губилися, і той, кому щастило знайти з благородного металу підківку, неабияк дякував долі. Звідси, отже, й похідний вислів – «підкова на щастя».

звичай
по-своєму
випадки

П. Шакало. Коні, що біжать

Коли і де з'явилася підкова, хто той винахідник, що, розірвавши в горні шмат заліза, викував напівовальний каблучок і припасував його до копита коневі? **На жаль**, історія не зберегла імені далекого майстра (За В. Скуратівським).

II. Випишіть вставні слова, визначте їхню групу за значенням. Поясніть роль вставних слів для зв'язку думок у тексті та вираження авторського ставлення до висловленого. Зверніть увагу на розділові знаки при вставних словах.

III. Перекажіть стисло прочитане, використавши вписані вставні слова (усно).

286 *ПОСТІЛКУЙМОСЯ.* Чи згодні ви з таким висловом Платона: «Піклуючись про щастя інших, ми знаходимо своє щастя»? Свою відповідь поясніть.

287 *КОЛО ДУМОК.* Поміркуйте, чому вставні конструкції не є членами речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі дієслова (*здається, кажуть, думаю*), прислівники (*звичайно, видно, можливо*), іменники (*правда, на жаль, на щастя*) тощо в реченні можуть виконувати різні функції – бути членами речення або вставними словами. Якщо до цього слова в реченні можна поставити питання від інших слів, то воно не вставне і виділяти його комами не потрібно. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Там <u>кажуть</u> усю правду.	1. Там, кажуть , сонце спати лягає.
2. Максим <u>може</u> вам заспівати.	2. Я, може , вам заспіваю?
3. Здалеку <u>видно</u> плесо річки.	3. Будинок тут, видно , недавно збудовано.

* *Далебі* – (розм.) уживається в значенні вставних слів: *правду кажучи, справді (ж, бо), дійсно* та ін.

** *Ратаї* – (заст.) плугатар, орач.

288 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, у яких двох із поданих речень є вставні слова. Доведіть свою думку.

1. Може, я міг би вам допомогти? – довірливо запитав незнайомий (*О. Гончар*). 2. Ніхто не може світа пережити (*Нар. творчість*). 3. Генерал, видно, був чимось невдоволений (*О. Гончар*). 4. Видно місто, далі поле у моєму вікні (*М. Рильський*).

289 Складіть і запишіть з кожним словом по два речення так, щоб в одному випадку подане слово було вставним, а в іншому – членом речення.

Може, видно, правда, на щастя.

290 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Над вставними словами скорочено надпишіть, що вони виражають чи на що вказують.

1. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 2. До речі можу підказати, де зараз дістати прекрасних стиглих черешень (*М. Павленко*). 3. І я виходжу в гомін трав і припадаю до сліда, бо значить хтось мене чекав, а може й зараз вигляда (*А. Малишко*). 4. За східним звичаєм гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа (*Леся Українка*). 5. Їй-богу ніби вперше Київ побачила (*М. Павленко*). 6. Пізнати й оцінити Довженка один чоловік мабуть не в змозі (*Д. Павличко*). 7. Нащо бачте згадувать, що давно минуло (*Т. Шевченко*). 8. Полювання як ви потім побачите потребує багато часу (*Остан Вишня*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

 291 Чи згодні ви з таким висловлюванням Б. Френсіса: «Дружба подвоює радощі й наполовину скорочує прикрості»? Обґрунтуйте відповідь. Відповідаючи, використуйте вставні слова (словосполучення), які вказують на джерело повідомлення, привертають увагу співрозмовника, вказують на послідовність викладу думки.

292 Прочитайте речення. Доповніть їх вставними словами (словосполученнями) тієї групи за значенням, яка вказана в дужках. За потреби скористайтеся довідкою. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки.

1. Гори [невпевненість] стояли тут поруч (*О. Гончар*). 2. Перебування в Києві [привертає увагу співрозмовника] багато дало мені для п'єси (*О. Довженко*). 3. Чим більше темніло, тим вітер [невпевненість] дужчав (*М. Коцюбинський*). 4. [Задоволення] її запросила до себе на село наша старша тітка (*Леся Українка*). 5. Звикне [джерело повідомлення] собака за возом бігти, то й за саньми побіжить (*Панас Мирний*). 6. Відступати нам [послідовність викладу] пізно, і [послідовність викладу] немає підстав (*В. Собко*). 7. [Джерело повідомлення] люди жили табунами, спали покотом в млі печер... (*В. Симоненко*). 8. Старенька груша дихає на пальці, їй [невпевненість] сняться повні жмені груш (*Л. Костенко*).

ДОВІДКА. *Здавалосьь, на щастя, по-перше, здавалося, кажуть, по-друге, кажуть, уяви собі, певно.*

293 I. Прочитайте текст (окремі розділові знаки пропущено). Визначте мікротеми, доберіть до них заголовки. Запишіть заголовки у формі плану.

УКРАЇНЕЦЬ, ЯКИЙ ЗДИВУВАВ СВІТ

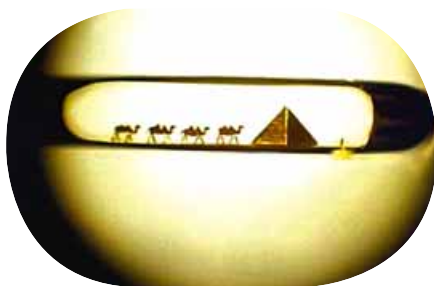
У когорті відомих українців чільне місце безперечно посідає Микола Сядристий, роботи якого об'їхали весь світ.

Майстра здебільшого цікавлять природні матеріали: метали, мінерали, насіння трав і дерев. За словами умільця будь-яка насінина по-перше є дуже гарною від природи по-друге довговічною.

З половини макової зернини як це не дивно маестро примудрився зробити чудове гніздечко для трьох золотих пташенят, а зі шматочка вишневої кісточки – портрет-барельєф Соломії Крушельницької.

Деякі його твори такі дрібні, що можуть загубитися серед порошинок. Наприклад найменший у світі годинник, якого Сядристий поставив замість ока золотій бабці. Складається цей годинник уявіть собі зі ста тридцяти деталей. А золотий сервіз на цукровій піщинці навіть не можна покласти на хустинку, бо кавничок і бокальчики проваляться крізь волокна тканини (За *О. Лань*).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вставні слова (словосполучення).

Робота-мініатюра М. Сядристого

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

У російській мові в деяких синтаксичних конструкціях використовуємо частку *небось*. В українській мові її замінюємо прислівниками *мабуть*, *певно*, які виступають вставними словами. **ПОРІВНЯЙМО:**

Російською

Небось сорвал все яблоки.
Небось уже замёрз?

Українською

Мабуть, зірвав усі яблука.
Певно, уже замерз?

294 Прочитайте речення. Перекладіть їх українською мовою і запишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Я к сожалению ничего не успела сделать. 2. Через час к счастью показала- лась деревня. 3. Уверяю вас я всё сделаю, как договаривались. 3. Сегодня поймите я не смогу к вам приехать. 4. Кажется природа уснула. 5. По словам младшего брата завтра в город приедет цирк. 6. Артисты несомненно имели огромный успех у зрителей. 7. Вероятно Сергей забыл о договорённости.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
к сожалению	на жаль
во-первых	по-перше
по словам	за словами
конечно	звичайно
итак	отже
безусловно	безумовно
вероятно	певно, певне, мабуть
к счастью	на щастя
несомненно	безперечно, певна річ, безсумнівно

295 Напишіть твір-мініатюру (6–8 речень) на одну з тем: «Тополя в небо руки підійма», «Затьохкали травневі солов'ї», «Сиплються сутінки в тишу села». Використайте слова в переносному значенні та щонайменше два речення зі вставними словами (словосполученнями, реченнями).

§ 29. ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ*

Про те, чим вставлені конструкції відрізняються від вставних, та про особливості виділення їх на письмі та в усному мовленні

296 Прочитайте речення. З'ясуйте, яку роль виконують виділені в них вставлені конструкції. Чи вносять вони додаткові відомості, уточнення, пояснення? Чи пов'язані безпосередньо зі змістом речення? Зробіть висновок про роль у мовленні вставлених конструкцій.

1. Діти щойно – **вона це добре пам'ятала!** – були тут поруч (Ю. Збанацький). 2. Перед очима поета на зелених горах поставало «велике місто Київ», **як називав його Шевченко** (П. Жур). 3. Вишневий сад (**він тільки-но зацвів, данину першу виплативши бджолам**), дрімав і снів... (М. Рильський).

Вставлені речення

Від вставних слів (словосполучень, речень) потрібно виділити **вставлені слова (словосполучення, речення)**, які не виражають ставлення мовця до висловленого в тексті, не містять оцінки повідомлення, вказівки на його джерело. Вони **пояснюють, уточнюють** сказане в основному реченні або ж містять **додаткові зауваження** до нього.

Вставлені конструкції не мають безпосереднього зв'язку зі змістом речення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Петро Йосипович Панч (справжнє прізвище Панченко) народився 4 липня 1891 року в містечку Валки на Харківщині* (П. Загребельний). 2. *Ще малим – і шести не минуло мені – на майдан повела мене мати за руку* (О. Підсуха).

Розділові знаки

Залежно від вимови вставлені конструкції виділяємо за допомогою ком, тире або дужок. **ПОРІВНЯЙМО:**

Розділові знаки	Як вимовляємо	Приклади
Коми	майже таким самим тоном, як і основне речення	<i>Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном</i> (О. Довженко).
Тире	підвищеним тоном	<i>Є ж люди на Землі, – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать...</i> (М. Рильський).
Дужки	зниженим тоном	<i>З-за погрібника пахло м'ятою (росло її там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли</i> (Є. Гуцало).

* Тема для поглибленого вивчення.

297 I. Прочитайте речення, виділяючи відповідною інтонацією вставлені конструкції. Поясніть роль вставлених конструкцій у реченнях. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Він був маленький, незavidний, але з густою гривною і – як пізніше виявилось – разучо невтомний (*Олесь Гончар*). 2. Раптом – як же невчасно! – зарипили двері, й до кімнати зайшов Вадим (*М. Павленко*). 3. Це ж – справа твого серця, як ти сама колись говорила! (*О. Донченко*). 4. Максим так стоїть годину, другу (в котрій уже раз), розглядаючи мистецькі архітвори (*Іван Багряний*). 5. Не ради сліз, і розпачу, й скорботи, і не в ознаку гіркового прокляття – фашизм і так уже проклятий усім світом, – а задля слави нашого роду написано, і во ім'я любові, про цю високу смерть (*О. Довженко*). 6. Завжди у своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек (*Є. Гуцало*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

298 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки при вставлених конструкціях.

1. Прийде, може, Денис хоч би він зостався живий та й розкаже вдома про Романа (*Олесь Гончар*). 2. Це не тому, що він не надіявся на своїх хлопців він знав їх давно і вірив їм, як самому собі (*Олесь Гончар*). 3. Він ще довго не міг заспокоїтися, нарешті вирішив іти шукати Корнійчука з Василевською вони в цей час теж були в Харкові (*Із журналу*). 4. Стара княгиня Варвара **Олексіївна** їй було тоді вже 65 років майже зовсім осліпла і рідко з'являлася в салоні (*П. Жур*). 5. Опуюкою згори аж вітром зашуміло орел ушкварив на ягня (*Є. Гребінка*). 6. До речі, наш мовник дав мені й чисто українське ім'я «Олесь» доти я звався просто Сашком (*Олесь Гончар*).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

 299 З кожної пари поданих речень утворіть одне речення із вставленою конструкцією. Утворені речення запишіть, розставте та обґрунтуйте розділові знаки.

1. У затінках попід гінкою ліщиною прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться. Попід гінкою ліщиною рибалки цоосені вудлища ріжуть (*За Г. Тютюнником*). 2. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові, зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур. Маки польові рано зацвітають і швидко гаснуть (*За Олесем Гончаром*). 3. Макар Семенович був у піднесеному настрої. Діда звали Макаром Семеновичем (*За В. Козаченком*). 4. Вутанька цієї ночі була біля моря і про те, що скоїлося, нічого не знала. Вутанька працювала в риболовецькій бригаді (*За Олесем Гончаром*). 5. Свято садіння столітнього дерева у школі стало традицією. Столітнім деревом учні називають дуб (*За В. Сухомлинським*).

300 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть 3–4 речення зі вставленими конструкціями таким способом: один учень (учениця) складає основне речення, а інший (інша) ускладнює це речення вставленим реченням.

 301 Складіть твір-роздум у науковому стилі на тему «Ліс у житті людини», використавши як засіб зв'язку речень вставні слова (по-перше, по-друге, отже, наприклад, таким чином).

Проект

Об'єднайтеся в групи й оберіть для виконання одне із запропонованих завдань. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед аудиторією.

1. Дослідіть, які форми звертань і з якою метою використано в поезіях Т. Шевченка, І. Франка чи Лесі Українки.
2. Підготуйте ескізи вітальних листівок з різноманітними формами звертань.
3. Доберіть форми звертань до осіб, у яких беруть інтерв'ю, зважаючи на їхній вік та професію. Інсценізуйте фрагменти кількох інтерв'ю з особами різного віку та професій.

§ 30. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)»

302 Прочитайте текст. Випишіть вставні слова та доберіть до них відповідники українською мовою. Перекажіть усно прочитане українською мовою, використавши всі вписані вставні слова.

ГЕОЛОГИЯ

Что же означает геология? Слово «геология», безусловно, не русское. Оно греческого происхождения. «Гео» – значит «Земля». Так называется наша планета. А «логия» по-гречески – «наука». Догадались, конечно, теперь, что значит геология? Верно. Это наука о Земле.

Геология – одна из древнейших наук. Вначале люди пользовались только тем, что находили на поверхности Земли. Затем научились использовать богатства, которые прячутся под землёй. Их находили люди, которые назывались геологами. Профессия геолога очень важная. Во-первых, они находят полезные ископаемые, во-вторых, без геологов нельзя начать стройку, построить железную дорогу, прорыть канал, так как они определяют место для строительства.

Вот она, оказывается, какая наука – геология (За О. Членовим).

Мила серцю
Україна. Малюнок
Катерини Катеринчук
(12 років)

СЛОВНИЧОК

Полезные ископаемые – (укр.) корисні копалини. Происхождение – (укр.) походження. Стройка – (укр.) будівництво.

303 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, чим ускладнене кожне речення.

1. Повій вітрець грайливий розваж мене сумну від серця і до серця напни оцю струну (*В. Ковалівська*). 2. Обоженювання дуба очевидно зумовлено його довговічністю надзвичайною міцністю деревини (*О. Потапенко*). 3. Це мабуть очікуючи весну гомонить душа лісу (*М. Стельмах*). 4. Я прощаюся нині з тобою рідна хато моя назавжди (*В. Симоненко*). 5. І в свята гомінкі і в дні робочі ми думаємо правнуки про вас (*В. Симоненко*). 6. Скажи мені порадице-сопілко: «Чи тругні ми, а чи сліпі орли?!» (*М. Боровко*). 7. В поле виходжу і здається бачу і цвіт очей і посмішку гарячу (*А. Малишко*).

II. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Укажіть односкладні речення, визначте їхній вид.

304 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть лист другові (подрузі), використовуючи вставні слова *на жаль, на думку (когось), до речі, звичайно, мабуть* та ін.

ВАРІАНТ Б. Напишіть доповідь на довільну тему, використовуючи вставні слова *по-перше, по-друге, наприклад, в усякому разі, таким чином* та ін.

305 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно вислови, використовуючи вставні слова (спловополучення).

1. Вивчивши тему, я, зокрема, зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Найважчим під час опрацювання теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Поширене звертання є в реченні (розділові знаки пропущено)

- А** Привіт тобі зеленокудра Сквиро поет сивоголовий посила (*М. Рильський*).
- Б** Чи знаєш ти хлопче якого коня тобі серед поля вготовила доля? (*Б. Олійник*).
- В** Спасибі Вам мамо за вічну любов і за всю неоплачену ласку (*Д. Луценко*).
- Г** Не плачте мамо не треба, і ви не журіться тату (*А. Малишко*).

2. Комами з обох боків треба відокремити звертання в реченні (розділові знаки пропущено)

- А** Рідна мово без тебе ніхто я мов підрізаний вітром листок (*П. Перембійніс*).
- Б** Понеси мене на крилах радосте моя (*В. Симоненко*).
- В** Старі дуби спасибі вам за осінь (*Л. Костенко*).
- Г** Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*Д. Луценко*).

3. Вставними можуть бути всі слова (словосполучення) в рядку

- А нібито, по-перше, на радість
- Б як-не-як, наприклад, уявіть собі
- В до речі, без сумніву, на мій погляд
- Г навіть, на жаль, між нами кажучи

4. Вставне слово є в реченні (окремі розділові знаки пропущено)

- А Хоч на чверть кроку проте попереду (*С. Журахович*).
- Б Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря на морі (*В. Сабунаєв*).
- В Звичайно дорога нам теж не килимами була вистелена (*Олесь Гончар*).
- Г – Ти вислухаєш мене? – Звичайно (*О. Квітневий*).

5. Правильно розставлено всі розділові знаки в реченні

- А Того можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*).
- Б Пам'ятки української вишивки, на жаль збереглися лише за кілька останніх століть (*О. Гасюк*).
- В Газик рвонувся вперед, замолов колесами, пішов, пішов і, нарешті, вибрався на рівне (*Олесь Гончар*).
- Г Місяць хоче мабуть погрітись, суне в шибку свій блідий диск (*В. Симоненко*).

6. Складіть одне речення з поширеним звертанням.**7. Складіть два речення зі словом *звичайно* так, щоб у першому реченні це слово було вставним, а в другому – ні.****ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Назвіть синтаксичні конструкції, якими може бути ускладнене просте речення. Наведіть приклади.
2. Що таке звертання? Чим його виражаємо?
3. Розкажіть про використання розділових знаків при звертанні та про особливості виділення звертання в усному мовленні.
4. Наведіть приклади двох речень з поширеними звертаннями.
5. Що таке вставні слова (словосполучення, речення)?
6. На які групи за значенням поділяємо вставні слова? Наведіть приклади.
7. Чим відрізняються вставні конструкції від вставлених? Наведіть приклади речень із вставленими реченнями.
8. Розкажіть про особливості виділення на письмі вставлених конструкцій. Наведіть приклади.
9. Поясніть роль звертань і вставних слів (словосполучень, речень) у мовленні.
10. Чи можуть звертання й вставні слова бути членами речення?

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

У різних державах користуються різними звертаннями: в Англії до нетитулованого чоловіка звертаються зі словами «сер», «містер», а до одруженої нетитулованої жінки – «місіс», хоча до жінки з аристократичних кіл звертаються «леді» чи «міледі», а до її чоловіка – «мілорд». До дівчат в англомовних країнах звертаються «міс», у Скандинавії – «фрекен», у Німеччині – «фрейлен». А ось ввічливе згадування про заміжню жінку в німців – «фрау», про чоловіків – «гер».

В Іспанії та Італії чоловік – «дон», жінка – «донья» чи «дона». У Стародавньому Римі до вільно народженої жінки казали «матрона», що в широкому розумінні означає «мати сімейства». У середньовічних італійців звертання до заміжньої жінки було «мадонна». У Франції жінкам кажуть «мадам», чоловікам – «місьє», дівчатам – «мадемуазель» (З посібника).

ЗВЕРТАННЯ У СВІТІ

І ТАКЕ БУВАЄ

1. Воратар відбив м'яч кулаком, який відлетів убік.
2. Водій попросив, щоб його заправили бензином.
3. Вона говорила нерозбірливо, бо в неї запліталися губи.
4. Куці з голови до ніг були вкриті ягодами.
5. Заєць солодко спав, але мене він не бачив.
6. Громадяни, корови, телята й інша худоба можуть випасатися тільки на спеціально відведених місцях.

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччині
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звучать турки
Свиню і корову,
Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,
Де купити мило й пасту,
Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...
Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.
Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,
Хоча мову українську
Знає гірше турка.

П. Глазовий

ДАВАТИ ДОБРО

Часто доводиться чути вислови *давати добро*, *одержати добро*, що означають «дати або одержати дозвіл щось робити». До речі, слово «добро» зовсім не пов'язане зі словом «добрий».

Добро – це стара назва букви *Д*. Спочатку слово «добро» помандрувало до моряків. Так називали жовтий прапор у флотській сигналізації. Його підняття означало: «*Так, згоден, дозволяю*» (тобто *даю добро*). А вже з палуби вислів «*давати добро*» як сигнал пішов і на берег у значенні «*дозволяти*» (За В. Ужченком).

АСОЦІАЦІЇ

Між окремими думками, уявленнями існує психологічний зв'язок (асоціація), унаслідок якого одне почуття, уявлення спричинює інше.

Спробуйте за допомогою трьох-чотирьох асоціацій встановити зв'язок між такими поняттями, як «*деревина*» і «*м'яч*»; «*небо*» і «*чай*»; «*ведмідь*» і «*ракета*». Наприклад: *деревина* – *ліс*, *ліс* – *поле*, *поле* – *футбольне*, *футбольний* – *м'яч* (За О. Потапенком).

ЯК ЦЕ БУЛО

ВИБАЧТЕ ЧИ ВИБАЧАЮСЯ

Часто помилково кажуть «*Я вибачаюся*». Так казати не можна, бо виходить, що людина вибачає саму себе. Треба казати: *вибачте, пробачте, я перепрошую*.

Так само не можна казати: «*За ці слова треба вибачатися*». Правильно: «*За ці слова треба просити вибачення*».

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
працюємо за графіком численні прохання не заважай працювати ми завантажені роботою погодинна оплата поговорили щиро зателефонуйте о сьомій викликає директор влаштувався на роботу скажу кілька слів довелося писати резюме принесіть такі документи найкращий результат вибачте, перепрошую	працюємо по графіку багаточисленні прохання не мішай працювати ми загружені роботою почасова оплата поговорили по душам зателефонуйте в сім визиває директор устроївся на роботу скажу пару слів прийшлося писати резюме принесіть слідуєчі документи самий кращий результат вибачаюся

РОЗРІЗНЯЙМО

Попутати – зв'язати путом ноги коня або іншої тварини. *Попутати коней*.

Поплутати – безладно переплести що-небудь; позбавити логічної стрункості. *Поплутати нитки, поплутати плани*.

СКОРОМОВКИ

У шоколаду шок –
Зашили в мішок.

* * *

Як місили тісто в місті,
Усе місто стало в тісті.

На полиці цукор
Відцурався від цукерок.

* * *

Червона перчина
Борщ переперчила.

Ігор Січовик

Кожна мова по-своєму прекрасна. Вона, мов неповторний самоцвіт, виграє всіма барвами веселки, має своє звучання, свою вагомість, власну неповторність і красу.

Василь Сухомлинський

Речення з відокремленими членами

Ви знаймете:

- особливості відокремлених членів речення (у тому числі уточнювальних);
- умови, за яких відокремлюємо члени речення.

Ви вмієте:

- знаходити відокремлені члени речення;
- правильно будувати й використовувати речення з відокремленими членами;
- правильно інтонувати речення з відокремленими членами;
- правильно ставити розділові знаки при відокремлених членах речення.

§ 31. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ

Про те, як посилити значення другорядних членів речення, та про особливості речень з відокремленими членами

ПРИГАДАЙМО. Які є другорядні члени речення? Що таке дієприкметниковий і дієприслівниковий зворот?

306 Прочитайте речення. Поміркуйте, чи характерна для виділених конструкцій певна самостійність у реченні й велике змістове навантаження. Чому, на вашу думку, їх називають відокремленими? Зробіть висновок про особливості відокремлених членів речення.

1. Вогненна зірка в небі пролітала, сичі кричали, **вісники біди** (Л. Костенко). 2. Нечутно ступають козацькі коні, **спускаючись униз до Бугу** (Я. Качура). 3. В автобусі, **заповненім людьми**, ваш теплий погляд мій зупинить будень (Н. Баклай). 4. А він іде, **високий, посивілий**, на схід, на захід, поле оглядає (А. Малишко).

Відокремлення

Відокремлення (рос. обособление) – це смислове та інтонаційне виділення членів речення для посилення їхнього значення.

Відокремленими можуть бути **другорядні члени речення** – означення, додатки, обставини. **НАПРИКЛАД:**

1. *Швидко надходив вечір, морозний, зоряний* (М. Стельмах).
2. *Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану* (Л. Костенко). 3. *Крім цих прапорів, на довгому держалі маяв ще білий прапор* (С. Склярєнко).

В усному мовленні відокремлені члени речення виділяємо **інтонацією**, а на письмі – **комами** (деколи – тире).

Інтонація

Відокремлені члени речення відділяємо **паузами** та вимовляємо повільніше від основного тексту. **НАПРИКЛАД:**

Розгойдане море, / уже брудне й темне, / наскакувало на берег (М. Коцюбинський).

Стилістичні особливості

Відокремлені члени речення характерні для всіх стилів мовлення. Для **наукового, публіцистичного та офіційно-ділового** стилів відокремлення – це засіб виявлення основного й другорядного в реченні, оформлення довідкових повідомлень, установлення логіки. У **художньому** стилі відокремлення допомагає створити художній образ, подати лаконічну, виразну характеристику описуваного явища тощо.

307 І. Прочитайте тексти й визначте стилі мовлення. Поміркуйте, у якому тексті за допомогою виділених відокремлених членів речення створюється художній образ. А в якому такі члени речення слугують для тлумачення термінів?

1. Море спить. Точнісінько, як людина. **Високо здіймаючи груди**, схропує сонно, ліниво. Так, здається: тільки стань біля нього, крикни на всю

горлянку, і воно в одну мить прокинеться. Але то тільки так здається... Коли море, **заколісане невимовною красою**, спить – уже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвилями, полощеться, **тихе, сонне, розніжене*** (За Ю. Збанацьким).

2. Море – частина океану, **відділена від нього півостровами, островами чи іншими природними утвореннями**. Воно відрізняється від океану особливостями води, течіями, організмами. Залежно від положення відносно материка моря бувають внутрішніми й окраїнними. Внутрішніми називають моря, які заглиблені в материк. Моря, **розміщені на окраїнах материків**, називають окраїнними (З підручника).

II. Визначте синтаксичну роль виділених відокремлених членів речення та якими частинами мови вони виражені.

III. Поясніть стилістичну роль виділених відокремлених членів речення.

Звороти

Відокремленими можуть бути дієприкметникові й дієприслівникові звороти. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприкметниковий зворот (який? яка? яке? які?)	Дієприслівниковий зворот (що роблячи? що зробивши?)
Надію, <u>ніжністю зігріту</u> , в пучечки зв'язую малі (М. Боровко).	Засумував на рушникові лебідь, <u>почувши тупіт вороних підков</u> (М. Боровко).

308 I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Зіставте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

1. Тополи, покрытые росой, наполняли воздух нежным ароматом (А. Чехов). 2. Деревянный мост, перекинутый через узкую речушку, кряхтит, вздрагивая под колёсами, и шатается (В. Короленко). 3. По ясному небу плавно неслись, не закрывая солнца, низкие, дымчатые тучи (И. Тургенев). 4. Выйдя за ворота, мы свернули вправо и побрели по мягкой, пыльной дороге (А. Чехов). 5. Трава, ещё недавно взволнованная ветром, не шевелилась, жадно поглощая влагу (И. Тургенев).

II. Підкресліть відокремлені дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

СЛОВНИЧОК

Вздра́гивая – (укр.) здрига́ючись.

Крехта́ть (крехти́т) – (укр.) крехта́ти (крехче).

Поглоща́я – (укр.) поглина́ючи, вбира́ючи.

Речу́шка – (укр.) рі́чечка, рі́ченька.

* *Розніжене* – (рос.) разне́женное.

309 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, персонажі, характери персонажів, відчуття й настрої персонажів тощо).

II. Складіть усно на основі коміксу невелику розповідь (5–8 речень), використавши відокремлені члени речення (дієприкметниковий зворот, дієприслівниковий зворот, одиничний дієприслівник).

310 Відредагуйте речення й запишіть. Поясніть суть допущених помилок.

1. Піднявшись у гори, раптово пішов сніг.
2. Сидячи в парку, до Олени підійшла подруга із собакою.
3. Нам потрібна людина, знаюча проблеми всієї галузі.
4. З вишки можуть стрибати початкуючі спортсмени.

311 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть із творів художньої літератури п'ять речень з відокремленими дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення. Поясніть роль цих відокремлених членів у текстах художнього стилю.

ВАРІАНТ Б. Випишіть з підручника історії або географії п'ять речень з відокремленими дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення. Поясніть роль цих відокремлених членів у текстах наукового стилю.

§ 32. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Про те, за яких умов відокремлюємо поширені й непоширені означення, про їхнє інтонаційне оформлення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке означення? 2. За яких умов відокремлюємо дієприкметникові звороти? 3. Який порядок слів у реченні вважають прямим, а який – непрямым?

312 Знайдіть означення та зазначте, які з них відокремлено комами. У якому реченні означення відділено від означуваного іменника іншим словом? У якому одне з означень стоїть перед означуваним словом, а інші – після? Зробіть висновок, коли відокремлюємо одиничні означення.

1. Дощ шумить, молодий і веселий.
2. Шумить весняний дощ, молодий і веселий.

1. Шумить дощ молодий і веселий.

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОЗНАЧЕНЬ

Означення відокремлюємо (виділяємо інтонацією, ставимо ко́му), якщо:	Приклади
означення стосуються особового займенника	<i>Як я, <u>бідна</u>, тут горюю, прийди, подивися (І. Котляревський).</i>
означення відділені від означуваного слова іншими членами речення	<i><u>Срібним маревом повиті</u>, коло сіл стоять <u>тополі</u> (Леся Українка).</i>
поширені означення (дієприкметникові й прикметникові звороти) стоять після означуваного слова	<i>У лісі бродив туман, <u>підзолочений сонячним промінням</u> (Гр. Тютюник).</i>
означення мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.)	<i><u>Наляканий грозовицею</u>, кінь тишенько заіржав (М. Стельмах).</i>
два і більше одиничних означень стоять після означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення	<i>Стояла темна ніч, <u>холодна</u>, <u>вітряна</u>... (Є. Гуцало).</i>

Розділові
знаки

На письмі відокремлені означення переважно виділяємо **комами**. Якщо відокремлене означення має виразне експресивне значення, то його можемо виділяти за допомогою **тире**. **НАПРИКЛАД:** *На місто насувалася **хмара** – важка, чорна, схожа на велетня.*

Інтоніяція

В усному мовленні відокремлені означення виділяємо паузами. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Спочивав степ, / залитий сонцем.

2. Залитий сонцем, / спочивав степ.

3. Степ, / залитий сонцем, / спочивав.

Примітка. / – пауза; ↗ – підвищення голосу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

- Відокремлені означення переважно виражаємо прикметниками, дієприкметниками, дієприкметниковими та прикметниковими зворотами.
- Між двома однорідними означеннями, які зв'язані одиничним сполучником *і (ї), та, чи, або, кому не ставимо*. **НАПРИКЛАД:** *Спить сад, умитий дощем і зігрітий сонцем.*

313 I. Прочитайте вголос текст, відповідно інтонуючи виділені відокремлені означення. Простежте, як з їхньою допомогою автор створює художній образ та досягає лаконізму й виразності опису.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, укрите жовтим пилом, проросле пелюстками, світить і золотіє... Усі соняшники сміються, веселі, але по-доброму замислені*, кожен щось хоче сказати тобі. Тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього, уважного й доброзичливого... Так можна довго дивитися одне одному в очі, і коли ви розлучитесь, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був (За Є. Гуцалом).

II. Визначте, які з відокремлених означень виражені прикметниками, а які – дієприкметниковими зворотами. Від яких членів речення вони залежать?

314 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в перших двох реченнях виділені означення відокремлюємо комами, а в третьому – не відокремлюємо.

- А він, **самотний**, уночі ще довго на вогонь дивився (А. Малишко).
- Усі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, **людяну, дорогоцінну** (О. Довженко).
- Новий рік стоїть на порозі у **засніженім білім** кожусі (О. Довгоп'ят).

315 I. Прочитайте виразно речення. Визначте, чим виражені відокремлені означення, та вкажіть означувані ними слова. Поясніть, чому ці означення відокремлені.

1. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко). 2. Мокрі, стомлені, але радісно усміхнені, ми входимо в

* *Замислений* – (рос.) задумавшийся, задумчивый.

ліс (*М. Стельмах*). 3. Мотря помітила на кущі калини червоний кетяг*, не скльований горобцями, простягнула руку, щоб зірвати (*Є. Гуцало*). 4. Абрикоса цвіте, промениста, натхненна, крислата... (*О. Головка*). 5. Скроплений живлющою росою, паросток пробився на світ (*О. Квітневий*). 6. Міська публіка стіною стояла на тротуарах і, приголомшена, дивилась, як з гуркотом проносились вулицею незнайомі війська – шумливі, нестримні, повні енергії (*О. Гончар*).

II. Укажіть речення, у яких відокремлені означення є однорідними. Обґрунтуйте свою думку.

316 I. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Підкресліть означення як члени речення.

1. Вона прийшла завітчана і мила і руки лагідно до мене простягла (*В. Симоненко*). 2. На сто думок замислена Полтава вербові гриви хилить до води (*Л. Костенко*). 3. Сади омиті музикою згадок ковтають пил міжселищних доріг (*Л. Костенко*). 4. Тут ніжна осінь мрійна та м'яка на кольори багата розмаїта (*О. Ющенко*). 5. Веде нас мрія ніжна й строга і підросли малі сини (*А. Малишко*). 6. Широкою вкритою туманом долиною верталися додому (*У. Самчук*). 7. Зморений страхом безсонням і холодом Олег заснув (*Ю. Мушкетик*). 8. Ті слова сміливі й пекучі здіймали в голові рої думок (*А. Шиян*).

II. Випишіть усі слова, у коренях яких чергуються голосні звуки. Запишіть звуки, які чергуються.

317 Перебудуйте речення так, щоб означення відокремлювалися. Перебудовані речення запишіть, підкресліть означення як члени речення. Скористайтеся поданими нижче зразками.

1. У головній залі на Софійку хлюпнула хвилююча легка мелодія (*М. Павленко*). 2. Славко лежав на вигрітій сонцем траві (*В. Кучер*). 3. Сивий, статечний**, найшановніший у громаді чоловік благословляв чумаків перед нелегкою дорогою (*М. Слабошпицький*). 4. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю (*О. Гончар*). 5. Вузькі, низенькі трамвайні вагончики скригикають, похитують нас, колесують ранковою вулицею (*О. Гученко*).

ПОРІВНЯЙМО:

Речення без відокремлених означень	Речення з відокремленими означеннями
Машина мчить по відкритому лише вчора шосе.	Машина мчить по шосе, відкритому лише вчора.
Самітна тополя стоїть у чужій височині.	Самітна, стоїть тополя в чужій височині.
Це наша рідна українська пісня.	Це наша пісня, рідна, українська.

318 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Поміркуйте, чи правильне твердження, що дієприкметниковий зворот відокремлюється лише тоді, коли стоїть після означуваного слова. Відповідь обґрунтуйте.

* Кетяг – (рос.) кисть, гроздь.

** Статечний – (рос.) степённый; чинный, ва́жный.

319 Доповніть речення поширеними або непоширеними відокремленими означеннями. Утворені речення запишіть.

1. Сонце зійшло над лісом. 2. Їй подобалося працювати в саду. 3. Лист надіслали електронною поштою. 4. Літак зробив останнє коло й пішов на посадку.

320 Запишіть речення групами залежно від умови відокремлення означень: 1) означуваним словом є особовий займенник; 2) відділені від означуваного слова іншими членами речення; 3) зворот стоїть після означуваного слова. Розставте пропущені розділові знаки, підкресліть означуване слово як член речення.

1. Все місто спить суворе й мовчазне (*Л. Костенко*). 2. Ген килим вишканий із птиць летить над морем (*Л. Костенко*). 3. Сам лагідний сумирний він давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе (*С. Черкасенко*). 4. Наснилися сині проліски мені, і я щаслива плакала вві сні (*І. Христенко*). 5. Оточена зеленим шумовинням в кущах розлогих дикої тернини стоїть похила хата лісника (*А. Малишко*). 6. Стоїть старе гетьманське місто Глухів позбавлене і слави і краси (*Ю. Мушкетик*).

321 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. У якій ситуації спілкування можливе це висловлення?

ВОДОСХОВИЩА УКРАЇНИ

Водосховища – це великі штучні водойми, створені для нагромадження води й подальшого її використання протягом року. В Україні найбільші з них споруджено на Дніпрі, а саме: Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське. Вони утворюють групу, розміщену уступами за течією річки. Таку групу називають каскадом. Дніпровський каскад створювався майже півстоліття з метою використання води Дніпра для виробництва електроенергії. На Сіверському Дінці є велике Печенізьке водосховище, а на Південному Бузі – Ладиженське (*З підручника*).

II. Знайдіть у тексті відокремлені означення. Зверніть увагу на орфограми та пунктограми. Запишіть текст під диктовку, а потім уважно звірте написане з надрукованим.

322 Перебудуйте (де можливо) складні речення на прості з відокремленими означеннями. Перебудовані речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки. Чому останнє речення неможливо перебудувати?

1. Унікальну історію має місто Львів, яке в середині XIII ст. заснував король Данило Галицький. 2. Тепер мешканці села очікують автобус на зупинці, яку збудували на кошти громади. 3. Трави, які вмив рясний дощ, заясніли на галявині. 4. Яблуна, яку посадили біля городу, зацвіла і цієї весни. 5. Діти, які відпочивали біля моря, щодня грали у волейбол.

Культура мовлення

В українській мові не вживаємо активні дієприкметники минулого часу із суфіксом *-ш-* (*-вш-*). Замість них використовуємо описові форми або дієприкметники із суфіксом *-л-*. **НАПРИКЛАД:** який закінчив школу (а не закінчивший); наболіле питання (а не наболівше).

На відміну від російської мови, в українській також обмежено вживаємо дієприкметники теперішнього часу. Замість них здебільшого використовуємо описові форми.

ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
святи́щийся	той, що світи́ться
иду́щий	той, що йде
бегу́щий руче́й	струмок, який біжить
расту́щий на улице́	який росте на вулиці
приво́зимый	якого привозять
разы́скиваемы́й	якого розшукують
постаре́вший	постарілий
опа́вший	опалий

323 I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи в усіх реченнях під час перекладу можна зберегти відокремлене означення?

1. Река залитая солнечными лучами сверкала и казалась расплавленным металлом (В. Короленко). 2. На вершине пологого холма **сверху** донизу покрытого рожью виднелась небольшая деревенька (И. Тургенев). 3. Одарённый необычной силой он работал за четверых (И. Тургенев). 4. Дорога **вьётся** между полями. Широкая вначале она уходит вдаль, где узкой лентой вьётся во ржи (О. Туберовская). 5. Покрытая росой листва шуршала под ногами (В. Бочарников). 6. Неожиданно мой слух уловил тихий и мелодичный **звон** шедший **из-под** низко опущенных веток ели (Л. Фёдоров). 7. С деревьев окутанных **лёгким** туманом и папоротников сыпались лёгкие капли (А. Чехов).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

СЛОВНИЧОК

Поло́гий – (укр.) поло́гий, розло́гий, похі́лий.

Неожи́данно – (укр.) несподівано, знена́цька.

Одарё́нный – (укр.) обдаро́ваний; наді́лений.

Рожь – (укр.) жі́то.

Сверка́ть – (укр.) бли́скати, блиско́тіти.

Казáться – (укр.) здава́тися.

Верши́на – (укр.) верші́на, верхі́вка.

Ві́ться – (укр.) ві́тися, звива́тися.

В. Рекуненко. Морська царівна

324 I. Розгляньте репродукцію картини. Доберіть означення, за допомогою яких можна описати змальовану художником морську стихію та царівну.

II. Складіть і запишіть за картиною три речення з відокремленими означеннями.

325 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть означення як члени речення.

1. У глибоких долинах зелених від винограду і повних сизої мли тіснились кам'яні громади рожеві од вечірнього сонця (М. Коцюбинський).
2. Ти як земля напоена дощем де грають зблиски сонця мов намисто (М. Ткач). 3. Незвична музика біла безголоса живе тремтить біліє на одній ноті (Є. Гуцало). 4. Олеся йде сама дорогою легка витончена пручка (О. Довженко). 5. І всі хати білі чисті святкові для щасливого літа вони білились і зараз змагалися в красі (Олеся Гончар).

II. Визначте частини мови в першому реченні.

326 Виконайте завдання одного з варіантів. Використайте щонайменше два речення з відокремленими означеннями.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть висловлення (5–8 речень) у публіцистичному стилі на одну з таких тем: «Слово про Великого Кобзаря», «Наше місто – наш дім», «Обираємо здоровий спосіб життя».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть висловлення (5–8 речень) у науковому стилі на тему, яку ви вивчали у 8 класі на уроці біології, географії або історії.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть опис (5–8 речень) у художньому стилі на тему «Біля синього моря».

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

У художніх творах за бажання автора одиничні означення після означуваного слова можуть відокремлюватися й за умов, не вказаних вище. **НАПРИКЛАД:** 1. Сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо (М. Рильський). 2. Якись он квіти, сині-сині, на голу цеглу повились (Л. Костенко).

Також можемо відокремлювати означення, виражені **іменниками** в непрямих відмінках або **інфінітивом**, щоб надати цим означенням більшої ваги порівняно з іншими членами речення. **НАПРИКЛАД:** 1. Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі, прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі (Л. Костенко). 2. Одне лиш мав бажання – допомогти.

§ 33. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

*Про те, за яких умов відокремлюємо прикладки,
та про їхню роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прикладки? Як пишемо їх з означуваним словом?

327 Прочитайте речення. Знайдіть прикладки, визначте їхню позицію щодо означуваного слова та чим виражене це слово. Зробіть висновок про те, за яких умов відокремлюємо прикладки.

1. Зупини її, мить високу, для моїх молитовних долонь (В. Стус). 2. Я, зима, не сива, я, зима, красива (В. Василяшко). 3. Байраками їхав до війська Григорій Триволя, козак молодий (М. Стельмах). 4. Отакий-то наш отаман – орес сизокрилий (Т. Шевченко).

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДОК

Прикладки відокремлюємо (виділяємо інтонацією, ставимо ко́му чи тире), якщо:	Приклади
прикладка стосується особового займенника	<i>І ось він, <u>Київ</u>, за валами він!..</i> (Л. Костенко).
прикладка поширена і стоїть після означуваного іменника (часто власної назви)	<i>Завершенням їхньої подорожі була <u>Нова Каховка – славетне молоде місто</u></i> (О. Гончар).
одиночна прикладка стоїть після означуваного слова і має додаткове самостійне значення	<i>Золотими куполами ще здалеку вітає нас славетна <u>столиця – Київ</u></i> (О. Довгий).
прикладка приєднується до означуваного іменника словами тобто, або (=тобто), наприклад, чи (=тобто), навіть, зокрема, як-от, а саме, на ім'я, так званий та ін.	<i>У Сквирі лікар був, <u>на прізвище Рушилов</u></i> (М. Рильський).
прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника як і має додатковий відтінок причини	<i><u>Івась, як менший</u>, завжди терпів від Карпа</i> (Панас Мирний). (Терпів, бо був меншим)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не відокремлюємо прикладки, які разом зі словом **як** мають значення «у ролі кого (чого) виступає предмет чи особа». **НАПРИКЛАД:** *Ліс зустрів мене як друга...* (М. Рильський).

Розділові знаки

На письмі відокремлені прикладки виділяємо **комами**, рідше – тире.

Тире ставимо, якщо:

- прикладка стоїть у кінці речення (щоб відрізнити прикладку від однорідних членів речення);
- автор хоче підкреслити значення прикладки.

НАПРИКЛАД: *Урочисто вишикувалася проспектами зелена вартка каштанів – почесна вартка весни* (О. Гончар).

В інших випадках прикладку відокремлюємо **комою**.

328 1. Прочитайте речення, виділяючи інтонацією відокремлені прикладки. Поясність умови відокремлення прикладок, обґрунтуйте використання тире або коми.

1. А он уже видніє з далини столиця Вишневецького – Лубни (Л. Костенко). 2. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя – золоті сльози осені (М. Стельмах). 3. А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т. Шевченко). 4. Із тебе, першої моєї вулиці, почав я відкривати білий світ (В. Тарасенко). 5. А рідна

сестра його – мла волохата – заводить на ніч солов'їв голосних (Д. Іванов). 6. Як рибалка, я повинен бути людиною поважною* і розсудливою (Ю. Збанацький). 7. Їдете ви компанією, тобто колективом, так чоловік з п'ять, бо дика качка любить іти в каструлю з-під колективної праці (Остап Вишня). 8. Серед пам'яток архітектури Подолу привертає увагу будинок Києво-Могилянської академії – взірець** українського бароко XVIII століття (Д. Степовик).

II. Визначте усно частини мови та члени речення в останньому реченні. Зіставте написання слова *бароко* в українській і російській мовах.

329 КОЛО ДУМОК. Що є спільного та відмінного в умовах відокремлення прикладок і означень? Чим це можна пояснити?

330 I. Послухайте текст, визначте його тему й основну думку. Розкажіть, чим для українців близький Арал.

МОРЕ, ЯКЕ ЗНИКАЄ

Із травня 1848-го до вересня 1849-го року Тарас Шевченко брав участь у першій великій експедиції з дослідження майже не відомого тоді європейцям Аральського моря. Як художник він змалював щойно відкриті острови, щойно описані береги. Під десятками Шевченкових акварелей та віршів того періоду стоїть назва «Кос-Арал». На жаль, цей острів зник, злившись із суходолом, уже півстоліття тому. А сьогодні зникає й саме Аральське море.

За часів Шевченка Арал був четвертою за розміром замкненою водою планети. Завдяки Амудар'ї і Сирдар'ї, потужним, повноводним річкам, ця вода була майже прісною. Тому в морі й навколо нього створилася унікальна екологічна система – чиста місцевість з безліччю риби, численним птаством, галями й фруктовими садками в гирлах рік...

Проте все почало мінятися з початку 1960-х. Люди вирішили забрати воду з річок, які живили море, і спрямувати її на бавовняні плантації. Сьогодні до моря доходить вода лише із Сирдар'ї. Амудар'я, друга живильна артерія моря, уже давно губиться в пісках і болотах, не даючи Аралові жодної краплі. Як наслідок, море почало стрімко всихати й тікати від берега. Колишні порти Аральськ і Муйнак перетворилися на напівживі поселення серед пустелі. На місці моря лишилися три майже відокремлені одна від одної водойми загальною поверхнею приблизно на одну десяту частину його колишнього об'єму. З них більш-менш живою залишається лише «казахстанська» водойма, так званий Малий Арал. В «узбецькому» Аралі, на ймення Великий, солоність води вже

Т. Шевченко. Шхуни біля форту
Кос-Арал

* *Пова́жний* – (рос.) почтѣнный; серьёзный.

** *Взіре́ць* – (рос.) приме́р; образе́ц.

втричі перевищує океанічну. Тому ймовірно, що скоро тут не житиме ніщо, крім надзвичайно стійкої до солі морської креветки – артемії.

Планетарний характер катастрофи Аралу вартий співчуття і співпереживання всіх людей планети. І нас, українців, насамперед. Адже з вини людей гине не просто море. Гине море, яке першим з європейців намалював художник Тарас Шевченко (За *М. Стріхою*).

II. Знайдіть приклади, з'ясуйте умови їх відокремлення чи невідокремлення. Поясніть роль відокремлених прикладок у тексті.

III. Доберіть 3–5 запитань за текстом. На основі дібраних запитань складіть і розіграйте за особами діалог.

331 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи відомі вам факти недбалого ставлення людини до природи, зокрема у вашій місцевості? Хто і як, на вашу думку, мусить займатися екологічними питаннями в державі?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про життя і творчість Тараса Шевченка, завітайте на сайт www.kobzar.univ.kiev.ua в мережі Інтернет. Тут ви знайдете й велику добірку картин митця з відомостями щодо їх написання, художніх особливостей тощо. Крім того, цікаву інформацію можна знайти в книжці Дмитра Чуба «Живий Шевченко: невисгадані оповіді». Про те, що вам найбільше сподобається, розкажіть однокласникам.

332 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть відокремлені приклади як члени речення.

1. Тут я щастя своє (не)розумна зозуля у гніздечко поклала чуже (*Н. Баклай*). 2. Троє їх пастушків (*Л. Костенко*). 3. У літописців є **найстрашніша** зброя замовчуван(н)я (*П. Загребельний*). 4. У X–XI ст. для Русі особливу (не)безпеку становили ст(и,е)пові кочівники печеніги й половці (*В. Попович*). 5. Гей, був на Січі старий козак на прізвище Чалий (*Нар. творчість*). 6. А он старе Монастирище колись козацьке село (*Т. Шевченко*). 7. І знову степ як щедрий вулик і сяє золото хлібів (*Л. Рубан*). 8. Дюймовочка в листочку капустиному я у житті із вічності пливу (*Л. Костенко*).

II. Розберіть за будовою виділене слово, визначте спосіб його творення.

333 I. Складіть із речень кожної пари одне речення з відокремленою прикладкою. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки, підкресліть граматичні основи та приклади.

1. Перлиною природного фонду Харківщини є ріка Сіверський Донець. Сіверський Донець – найбільша правобережна притока Дону. 2. На Приморському бульварі гості Одеси фотографуються біля пам'ятника Дюку де Рішельє. Дюк де Рішельє – людина, яка збудувала Одесу. 3. Історія міста Коломиї, сягає* глибини тисячоліть. Коломия – культурний осередок** Прикарпаття. 4. Північно-західну частину Волині прикрашає озеро Сві-

* Сяга́ти – (рос.) достигать.

** Осере́док – (рос.) центр; оча́г; яче́йка.

тязь. Світязь – найглибше й найбільше озеро в Україні. 5. У Коломиї можна відвідати Музей писанкового розпису. Музей писанкового розпису – один із найоригінальніших етнографічних центрів України. 6. Хрещатик зустрів гостей цвітом каштанів. Каштани – гордість київських весен.

II. Складіть одне речення про природну чи культурну окрасу вашого краю, використавши прикладку.

334 Випишіть речення, у яких прикладку зі сполучником як треба відокремити. Розставте пропущені розділові знаки. У якому реченні взагалі немає прикладки?

1. Як бригадир він розпочав роботу першим. 2. Пам'ять про Лесю Українку як геніальну поетесу житиме у віках. 3. Плоди калини й кору верб, бруньки та листя берези застосовували як протизапальні засоби. 4. Усе своє свідоме життя Іван Сірко провів на війні і як справжній патріот присвятив його боротьбі з ворогами своєї вітчизни (*І. Шаповал*). 5. Ім'я Івана Сірка як ватажка оточене було ореолом нездоланності, і тому вороги боялися його більше вогню (*І. Шаповал*). 6. Про хист Довженка як письменника заговорили на повен голос тільки в роки Другої світової війни (*М. Рильський*). 7. Усе як цвіт осипалось безслідно, і час його давно позамітав... (*І. Гнатюк*)

335 Складіть і запишіть речення, використавши підмет у поданих визначеннях як означуване слово, а присудок – як прикладку. Прикладку приєднайте за допомогою слів *тобто*, або (*тобто*), чи (*тобто*).

БРАЗОК. *Астрономія – наука про небесні тіла. – Астрономією, тобто наукою про небесні тіла, він цікавився ще з юних літ.*

1. Фонетика – учення про звуки мови. 2. Ягуар – американський тигр. 3. Острів – частина суші, оточена водою. 4. Вальдшнеп – лісовий кулик. 5. Міфологія – фантастичне уявлення про світ.

336 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть кожен прикладку й означуваний іменник (можна скористатися прикладами із цього параграфа). Запропонуйте однокласнику (одно-класниці) скласти й записати речення з вашими словами.

337 Укажіть речення з відокремленими прикладками. Відповідь обґрунтуйте.

1. Усе це, тобто новини, він прочитав у газеті. 2. Гризуни, наприклад ховрахи, завдають багато шкоди полям. 3. Осінні квіти, особливо айстри, тішать нас своєю красою. 4. До порад батьків потрібно дослухатися особливо уважно. 5. Песців, або полярних лисиць, розводять у розплідниках. 6. Ми поїдемо до Києва або залишимося відпочивати вдома.

338 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, поставивши на місці крапок прикладки, виражені іменниками чи сполученнями слів інших частин мови.

1. Україна, ..., в 2012 году принимала чемпионат Европы по футболу*. 2. Она, ..., всегда говорит только правду. 3. Слоны, ..., – национальный символ Королевства Таиланд. 4. С седой древности Днепр, ..., катит свои волны, объединяя прошлое с современным. 5. Тихими вечерами люблю смотреть на звёзды –

* По футболу – (укр.) з футболу.

339 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. У південних степах утворилися солончаки неродючі солоні ґрунти.
2. Подільську височину перетинають Товтри лінійно витягнуті пасма з плоскими вершинами.
3. Більшість родовищ корисних копалин нашої держави пов'язана з унікальною за формуванням структурою Українським щитом (*З підручника*).

II. Підкресліть словосполучення з прикметниками. Від яких із цих прикметників можна утворити ступені порівняння?

340 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Які речення ускладнено відокремленими прикладками?

1. **Спитають** вони що ви думали вчора батьки? (*О. Головка*).
2. Для мене особисто Житомир місто моєї душі (*В. Шевчук*).
3. Благословенні ви вітрила лазурові життя і юності жадоби і любові (*М. Рильський*).
4. Іван Дробот молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем хвилювався (*О. Довженко*).
5. **Найменша** дочка його Соломія студентка сільськогосподарського інституту підвівши голову пильно оглядала обсіпану плодами яблуню (*М. Стельмах*).

II. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їхнього творення.

341 Складіть і запишіть три речення з відокремленими прикладками так, щоб у першому реченні прикладка стосувалася власної назви, у другому – займенника, а в третьому – загального іменника.

§ 34. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Про те, за яких умов відокремлюємо додатки, про їхнє інтонаційне оформлення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Які члени речення називають додатками? Словами яких частин мови можемо виразити додатки?

342 Зіставте речення, записані у двох колонках. Визначте синтаксичну роль, морфологічне вираження та значення виділених конструкцій. Зробіть висновок про роль цих конструкцій у мовленні.

Не скажу нічого.

Люблю всі пори року.

Максим був жадібний.

Не скажу нічого, **крім правди**.

Люблю всі пори року, **особливо літо**.

На відміну від брата, Максим був жадібний.

Умови відокремлення

Відокремлюємо додатки, виражені іменниками з прийменниками **крім, окрім, oprіч, замість, за винятком, зокрема, особливо, на відміну від** та ін. Такі синтаксичні конструкції мають значення виключення, включення або заміщення одного предмета іншим. **НАПРИКЛАД:** 1. *На світі все знайдеш, **крім рідної матері*** (Нар. творчість). 2. ***На відміну від безплідних кучугур**, земля тут така, що могла б усе родити* (О. Гончар).

Розділові
знаки

На письмі відокремлені додатки виділяємо **комами**. Додаток не відокремлюємо, якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за* (*взамін*). **НАПРИКЛАД:** *Я це зроблю замість тебе.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На початку відокремлених додатків завжди виступає прийменник.

343 Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені конструкції є відокремленими додатками, вказавши при цьому їхнє значення та прийменники, за допомогою яких вони приєднуються.

1. Кожній людині властиво* помилятися, але нікому, **крім дурнів**, не властиво бути впертим у помилці (*Арістотель*). 2. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився мимо хат, садків, городів, **навіть мимо самого себе** (*Гр. Тютюник*). 3. Здавна мешканці села, **крім лісових промислів**, займалися землеробством і тваринництвом (*В. Скуратівський*). 4. **Опріч усього**, Сократ не вельми шанує самого себе (*Ю. Мушкетик*). 5. Всі, **за винятком Бойчука**, здивовано дивилися на свого шкіпера (*М. Трублаїні*).

ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
кроме	крім, окрім, опріч
вместо	замість
помимо	крім, окрім, опріч
наряду с	поряд з, поруч із
за исключением	за винятком
исключая	за винятком

344 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки як члени речення.

1. В Мещерском крае нет никаких особенных красот и богатств **кроме лесов лугов и прозрачного воздуха** (*К. Паустовский*). 2. **Наряду с другими** я оказался в колонне демонстрантов (*С газеты*). 3. **Вместо ответа** Кирилу Петровичу подали письмо (*А. Пушкин*). 4. Сергей написал контрольную **вместо товарища**. 5. **Помимо своей работы** я теперь тружусь ещё и в Радиокomiteте (*П. Павленко*). 6. **Все за исключением** Вари громко аплодировали певцам (*А. Степанов*).

345 Складіть з кожної пари речень одне з відокремленим додатком. Запишіть утворені речення. Відокремлені додатки підкресліть, поясніть їхню роль у реченнях.

БРАЗОК. *У хаті нікого не було. У хаті була лише господиня. – У хаті нікого не було, крім господині.*

1. За своє військове життя Іван Сірко брав участь у п'ятдесяти п'яти битвах. Лише в одній битві Іван Сірко зазнав поразки**. 2. Учні дев'ятих

* *Властиво* – (рос.) свійственно.

** *Зазнавати поразки* – (рос.) потерпеть поражение.

класів склали успішно екзамен з української мови. Учні одинадцятих класів погано склали іспит з української мови. 3. Цього року рясно вродили всі плодови дерева. Найкращий урожай цього року дали вишні.

346 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки разом зі словами, за допомогою яких вони приєднуються.

1. Хто окрім тебе, любий, допоможе схололу душу нині пробудить? (*М. Воробей*). 2. А я не знаю **нічого** ніжнішого окрім берези (*Леся Українка*). 3. Ця **несподівана** зустріч зворушила всіх особливо дітей (*В. Минько*). 4. Там замість житечка в теплеє літечко терен зацвів (*Г. Чупринка*). 5. У хліві крім ластів'ячого гнізда під кроквою нічого не було (*Г. Тютюнник*). 6. А тепер замість крила парусника Тоня й Віталій бачать вдаліні **посеред** затоки темну непорушну гору якусь (*О. Гончар*). 7. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (*Панас Мирний*).

II. Визначте частину мови виділених слів, поясніть написання.

347 Складіть і запишіть речення, увівши до них подані відокремлені додатки. З'ясуйте значення цих додатків та чим вони виражені. Підкресліть усі члени речення.

Крім мене, замість троянд, за винятком журналістів.

348 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть 3–4 запитання, на які можна було б дати відповідь реченнями з відокремленими додатками. Поставте свої запитання однокласнику (однокласниці) та дайте повні відповіді на його (її) запитання за допомогою речень з відокремленими додатками.

БРАЗОК. Які книжки ти любиш читати? – Я люблю читати пригодницьку літературу, особливо твори Всеволода Нестайка.

349 Перебудуйте усно речення на синонімічні з відокремленим додатком, використавши вказаний у дужках прийменник.

1. Усі діти прийшли на суботник, а Марійка Богуславська захворіла й залишилася вдома (за винятком). 2. День виявився дощовим, а Інтернет обіцяв інше (всупереч). 3. На планшет вдалося завантажити багато файлів, але один файл виявився пошкодженим і не завантажився (крім). 4. Чоловік минув чагарник і побачив глибокий яр, а не очікувану знайому рівнину (замість).

350 Розгляньте ілюстрацію. Висловіть свою думку про неї. Доберіть ключові словосполучення для опису зображеного. Складіть із цими словосполученнями невеликий текст, увівши до нього відокремлені додатки.

351 Уявіть, що ви журналіст, який отримав завдання взяти інтерв'ю у відомої особи (на ваш вибір). У кого ви взяли б інтерв'ю? Складіть і запишіть вашу розмову у формі діалогу (6–8 реплік), використавши: а) звертання; б) вставні слова чи словосполучення; в) речення з відокремленим додатком. Відокремлений додаток підкресліть.

Н. Курій-Максимів. Пасхальні дні (малярство на склі)

Крім обов'язкових відокремлень, зумовлених особливостями речення, є відокремлення, які залежать від бажання автора. Такі відокремлення широко представлено в художніх текстах, де вони іноді трапляються в несподіваних варіантах, які не можна пояснити загальноприйнятими правилами. **НАПРИКЛАД:** *І таки, на його гроші, купив сиву кобилу* (М. Стельмах).

§ 35. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Про те, за яких умов відокремлюємо поширені й непоширені обставини, про їх інтонаційне оформлення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Який другорядний член речення називають обставиною? За яких умов відокремлюємо дієприслівникові звороти?

352 Прочитайте речення. Знайдіть обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками. Чи залежить відокремлення обставини від позиції її стосовно означуваного слова? Зробіть висновок, за яких умов відокремлюємо обставини.

1. Нечутно ступають козацькі коні, **спускаючись униз до Бугу** (Я. Качура). 2. **Почувши кроки**, пташина повернула голівку до нас, вчайлася (М. Стельмах). 3. І тільки я, **обдираючи ноги**, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива (М. Стельмах).

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОБСТАВИН

Обставину відокремлюємо (виділяємо інтонацією, ставимо ко́му), якщо:	Приклади
обставина виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом (крім випадків, зазначених нижче)	1. Блакитний час, прикинувшись водою , тече в піщаних, чистих берегах (Є. Гуцало). 2. І я, заплакавши , назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).
обставина виражена іменником з прийменниками незважаючи на, закінчуючи, починаючи з	Незважаючи на погану погоду , біля освітленого під'їзду театру панувало пошвавлення (В. Собко).

За бажання автора може також відокремлюватися обставина, виражена іменником з **прийменниками всупереч, наперекір, попри, на випадок, на відміну від, у зв'язку з, внаслідок, завдяки, згідно з, відповідно до, подібно до** тощо.

Спосіб відокремлення

Відокремлені обставини на письмі виділяємо **комами**, а в усному мовленні – **інтонацією**:

[... , / _____ /, ...] .

Обставину НЕ відокремлюємо, якщо:	Приклади
обставина виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії	<i>Підеш собі <u>зажурившись</u> гаєм по долині (Т. Шевченко).</i>
обставина виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу	<i>Годі вже сидіти <u>склавши руки</u>.</i>
обставина виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка і (ї)	<i>Можна робити добрі справи і <u>не чекаючи похвали</u>.</i>
обставина, виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, поєднується з іншою однорідною невідокремленою обставиною єднальним сполучником	<i>Автобус їхав <u>швидко й не зупиняючись на зупинках</u>.</i>
обставина виражена дієприслівником зі словом який у складі частини складного речення	<i>Намхнення – це музика, <u>почувши яку</u> людина здобуває крила.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У виділений комами дієприслівник або дієприслівниковий зворот не повинні включатися сполучники, які їх не стосуються. **НАПРИКЛАД:** *Він підвіся і, не прощаючись, вийшов з хати.* У цьому реченні сполучник *і* не стосується дієприслівника, а з'єднує однорідні присудки (*підвіся і вийшов*), тому кому треба ставити після сполучника *і*.

353 I. Прочитайте мовчки речення. З'ясуйте, чим виражені підкреслені обставини, до яких слів вони стосуються. Поясніть умови їхнього відокремлення або невідокремлення.

1. Василько розчепірів руки і, падаючи грудьми на воду, швиденько звів їх до купи (*Гр. Тютюнник*). 2. Човен пливе та хвилі здіймає, б'ючи вітрила в задумливу ніч (*С. Фоменко*). 3. Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи (*Гр. Тютюнник*). 4. Бійці йшли похмуро, задумавшись, спідлоба поглядаючи на загадкові краї (*Олесь Гончар*). 5. Вона сиділа замислившись (*Ю. Яновський*). 6. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (*І. Цюпа*). 7. З переляку хлопці бігли не чуючи під собою ніг (*О. Квітневий*).

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією відокремлені обставини.

III. Доведіть, що в першому реченні кому треба ставити після сполучника *і*, а не перед ним.

354 I. Прочитайте мовчки текст. З'ясуйте, що передає його заголовок – тему чи основну думку.

МЕТЕЛИКИ

Надзвичайно цікаво спостерігати за польотом метеликів. Пропливаючи повітряними «коридорами», вони дуже часто махають крилами. Так час-

В. Вукулов. Літо

то, що окремі помахи крил людське око побачити не спроможне*. Наприклад, совки і павичеве око роблять до п'ятдесяти помахів на секунду. На відстані півметра політ метелика здається зовсім беззвучним, та коли він пролетить біля самого вуха, то, прислухавшись, можна почути звук дуже низького тону, що утворюється від руху його крил.

На відміну від інших комах, у метеликів права і ліва пари крил під час помахів зближуються над тулубом і під ним. Над тулубом крила часто суміщаються одне з одним, іноді видаючи при цьому звуки. Передні й задні крила

змахують одночасно, бо з'єднані спеціальною зачіпкою. Зближуючись, вони спочатку стикаються передніми краями, а потім усією площиною, ніби видавлюючи наявне між ними повітря. Здається, що метелики плавають, повільно вигинаючи крила (За Я. Цінгер).

II. Випишіть із тексту відокремлені обставини. Визначте, чим вони виражені.

III. Перекажіть усно текст, використавши виписані обставини.

355 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні коми стоять перед і після сполучника *і*, а в другому – лише після сполучника *і*.

1. Веслує літо в хмарну оболугу по заводях просмоленим човном, *і*, натомивши у мандрівці ноги, лягає день спочити за селом (Є. Гуцало).

2. Василько пірнув по шию *і*, відчувши під собою холодну глибочінь, усім тілом повернувся до берега (Гр. Тютюнник).

356 I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини. Порівняйте умови відокремлення в обох мовах.

1. Ескадрилья светила огнями **многочисленных** прожекторів усиленно освещая **беспокойное**** море (А. Степанов). 2. По ясному небу плавно неслись не **закрываая** сонця низкие дымчатые тучи... (И. Тургенев). 3. Не зная броду не суйся в воду (Нар. творчество). 4. Зайцы спасаясь от охотников путали сложные петли (М. Пришвин). 5. **Вернувшись** в гостиницу Лопатин лёг в постель так и не поев в этот день (К. Симонов).

II. Порівняйте творення виділених слів в українській і російській мовах.

357 I. До поданих дієприслівників по чергово додайте одне, два, а потім три залежних слова, поступово поширюючи ними дієприслівниковий зворот.

Зрозумівши, малюючи, відійшовши.

II. З двома утвореними дієприслівниковими зворотами (на вибір) складіть і запишіть речення.

* *Спромóжний* – (рос.) в состоянии, способный.

** *Беспоко́йное* – (укр.) неспокійний; тривóжний.

358 Складіть і запишіть з кожним дієприслівником по два речення (у художньому й науковому стилях), у яких би ці слова виступали відокремленими обставинами.

Знаючи, мандруючи, знайшовши.

359 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини та слова, яких вони стосуються. Поясніть умови відокремлення або невідокремлення обставин.

1. Стомившись день схилився на плечі (*Л. Гудзь*). 2. Спізнавши мову плакали німії, і раб стрічав надію в безнадії (*А. Малишко*). 3. Горобці ганяючись один за одним шугали в гіллі й оббивали крильцями листя (*Гр. Тютюнник*). 4. Славко лежав на вигрітій сонцем траві і спершись на лікті байдуже дивився в чисте поле (*В. Кучер*). 5. Усяка пташечка радіючи співала (*Л. Глібов*). 6. Сікач незважаючи на свою чималу вагу й короткі ноги дуже швидко бігає (*Остан Вишня*). 7. Вона не звикла сидіти склавши руки (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (*Т. Шевченко*).

II. Виконайте усний синтаксичний розбір першого речення.

І ТАКЕ БУВАЄ

Одного разу Іринка розповідала подрузі, як треба доглядати сад. У цій розповіді було таке речення: «Поливаючи клумбу нагрітою на сонці водою, квіти гарно ростуть». Почувши це, подруга пожартувала: «Уперше чую, що квіти самі вміють поливати клумбу!».

Чому подруга так пожартувала? Як повина була б Іринка висловити свою думку?

360 Знайдіть речення, у яких допущено помилки у вживанні дієприслівникових зворотів. Поясніть суть цих помилок. Відредагуйте речення.

1. Додивившись цікавий фільм, настав вечір. 2. Виступаючи на концерті, зал уважно слухав виконавця. 3. Біля води ростуть, нахилившись до неї, верби. 4. Побачивши маму, Оленка усміхнулася. 5. Вийшовши з машини, несподівано пішов дощ. 6. Прокинувшись від шуму, я побачив перед собою нашу собаку. 7. Під'їжджаючи до лісу, несподівано вискочив вовк.

361 Доберіть до поданих речень синонімічні з відокремленими обставинами. Простежте, як це вплинуло на зміст речень. Утворені речення запишіть, розставляючи розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

ЗРАЗОК. *Сергій радісно вигукнув, коли побачив друзів.* – *Сергій, побачивши друзів, радісно вигукнув.*

1. Батько провів нас і взявся до роботи. 2. Марійка поговорила по телефону і поклала трубку. 3. Вони зрозуміли один одного, хоча не промовили жодного слова. 4. Я не братиму участі в дискусії, якщо не знаю проблеми. 5. Женья здивується, коли дочитає повість до кінця.

362 Складіть і запишіть три речення, використавши в ролі відокремлених обставин подані сполучення слів (на вибір). Укажіть, чим виражені ці обставини.

Незважаючи на пізню годину, починаючи з квітня, згідно з рішенням, відповідно до наказу, всупереч бажанню.

363 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен по два речення з відокремленими обставинами. Продиктуйте по черзі речення один одному. Перевірте написання.

364 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Знайдіть і підкресліть присудки та відокремлені обставини.

1. Вже вечір в спину дневі дише заливши фіолетом даль (*Д. Іванов*).
 2. **Привівши** конягу в ліс я думав ще назбирати грибів але допавшись до книги забувся і про гриби і про конягу і про ліс (*М. Стельмах*).
 3. Климко пов(е,и)рнувся до куреня узяв (плащ)палатку і (с,з)ціпивши од напруги зуби одірвав од неї чималий клопоть (*Гр. Тютюнник*).
 4. Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (*І. Котляревський*).
 5. Гойдаючись тіні в годині в(е,и)чірній з промінням сріблястим свавільно* злились і хвильку побувши у дружбі (не)вірній безжурно і ле(х,г)ко (на)вік рознялись (*Г. Чупринка*).
 6. Верби (з,с)хилившись над Дінцем розчісують коси зелені (*В. Сосюра*).
 7. Незважаючи на лютий холод Шовкуна все більше хилило на сон (*О. Гончар*).

II. Розберіть за будовою виділені слова, поясніть написання.

365 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

Дівчина стояла нахилившись над щойно зв'язаним снопом і показуючи серпом перед собою пильно дивилася на колосся і усміхаючись стежила, як те колосся колисалося гойдалося наче танцюючи наче востаннє ведучи свій танець на лоні матері-природи. Захоплена якимось дивним почуттям дівчина защебетала коломиїку й пішла кружляти танцювати не звертаючи уваги на колючу стерню. Інші жінці заворожені грою невидимої музики покидали роботу і теж пустилися в танець (*В. Верховинець*).

366 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. У невеликому тексті (5–7 речень) розкажіть про художній фільм, який нещодавно переглянули. Використайте речення з відокремленими обставинами. Текст запишіть.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе лектором. Складіть і запишіть план виступу перед аудиторією на тему «Відокремлені обставини». Доберіть відповідні приклади речень до кожного пункту плану.

§ 36. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про те, які члени речення є уточнювальними, їхню роль у мовленні та умови відокремлення

367 Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені члени речення, які уточнюють (конкретизують) значення попередніх слів. Зробіть висновок про роль уточнювальних членів речення в мовленні.

1. Тут, **на б́ерезі зеленім**, ллються пахощі чудові, шелестять казки осочки, роси сиплються вночі (*Олександр Олесь*).
 2. Це сталося торік, **восени**

* *Свавільно* – (рос.) своєвільно, самовільно; произвільно.

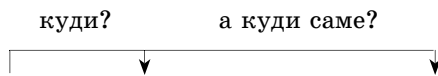
(Ю. Мушкетик). З. Сиве волосся падало кружком, **по-козацьки** (М. Коцюбинський).

Уточнювальні члени

Уточнювальними (рос. уточняющими) є члени речення, які конкретизують, пояснюють зміст попередніх членів речення, звужуючи або обмежуючи їхнє значення.

Уточнювальні члени речення відповідають на питання *а де саме? а коли саме? а як саме? а хто саме?* і под.

НАПРИКЛАД:

Стежечка повела їх угору, **між піщані кучугури**.

У цьому реченні обставина *між кучугури* уточнює обставину *угору*, звужуючи її лексичне значення.

Допоміжні слова

Відокремлені уточнювальні члени речення можемо вводити в речення також за допомогою слів *тобто, цебто, або (тобто), чи (тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо* та ін. Ці слова від уточнювальних членів речення комою не відділяємо. **НАПРИКЛАД:** *Книжки за старих часів, **тобто в XVII–XVIII століттях**, продавалися перш за все в друкарнях* (В. Шевчук).

Синтаксична роль

Уточнювальним може бути будь-який член речення, але найчастіше – обставина місця й часу. **НАПРИКЛАД:** 1. *Вони жили **далеко, за Розкатою*** (Л. Костенко). 2. *Ніч **була гаряча, жнив'яна*** (І. Нечуй-Левицький).

Синтаксичні синоніми

У деяких випадках члени речення можуть бути або не бути уточнювальними. Це залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлення. **ПОРІВНЯЙМО:**

де?

1. *Проміння блиснуло **недалеко за річкою**.*

де? а де саме?

2. *Проміння блиснуло **недалеко, за річкою**.*

(Уточнювальна обставина)

Відокремлення

На письмі уточнювальні члени речення відокремлюємо **комами**, а в усному мовленні – **інтонацією**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Уточнювальний член речення стоїть безпосередньо після слова, яке він уточнює.

368 Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені члени речення є уточнювальними. З'ясуйте їхню синтаксичну роль. З якою метою вживають у мовленні уточнювальні члени речення?

1. Гук лісорубів і пил передзвін – усе мені любе отут, **в Закарпатті** (К. Дрок). 2. Під Києвом, **на березі Дніпра**, хлопча стояло в мареві світанку... (Б. Стельмах). 3. Вдалині, **між телеграфними стовпами**, мріли рожеві крейдяні гори (Гр. Тютюнник). 4. У всьому треба знати міру, **навіть у скромності** (А. Франс). 5. Голоси під липами тепер звучали м'якше, **по-вечірньому** (М. Булгаков). 6. Клімат, **зокрема співвідношення тепла і вологи**, впливає на формування різних типів ґрунтів (З підручника). 7. Сядеш на цю софу, і хоч би яка не була хитавиця* – чи кильова, **тобто подовжня****, чи бокова, **поперечна**, впасти не було куди (І. Гончаров).

369 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. На зелёнoй полянке возле самого углубления я и решил разбить свою палатку (Д. Дефо). 2. Вдали ближе к роцце глухо стучал топор (И. Тургенев). 3. В то время а именно год назад я ещё сотрудничал по журналам (Ф. Достоевский). 4. Грузовик подобрал нас через три часа то есть к вечеру (В. Солоухин). 5. Искусство в частности поэзия есть акт познания... (В. Брюсов). 7. Многие газы например водород легче воздуха (С учебника).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
то есть а именно в частности особенно	тобто а саме зокрема особливо

II. Прочитайте виразно перекладені речення.

СЛОВНИЧОК

Водород – (укр.) водень. *Лёгче воздуха* – (укр.) легший за повітря (ніж повітря, від повітря). *Роща* – (укр.) гай, дібрóва. *Сотрудничать* – (укр.) співробітничати, співпрацювати. *Углубление* – (укр.) заглиблення, заглибіна.

370 *КОЛО ДУМОК*. Поміркуйте, чому в першому реченні виділену обставину відокремлюємо, а в другому – ні.

- В Україні влітку, **на початку червня**, досягають вишні.
- В Україні **на початку червня** досягають вишні.

371 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Чому оповідач вважав, що його пращури були причетними до написання листа турецькому султану?

МОЇ ПРАЩУРИ

Сад наш на визначному, історичному, місці. За свідченнями усіх переказів і легенд, колись тут, на нашому острові, стояла деякий час Запорізька Січ, вирувало хоробре веселе козацтво. Дуже вдало обрали наші предки собі місце для табору. Уже тоді, кілька століть тому, вони розумі-

* *Хитавиця* – (рос.) качка.

** *Подовжній* – (рос.) продольный.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

лися на тактиці та стратегії. Найдрібнішу кінноту дикої татарви звідси можна було помітити за десятки кілометрів. Мій приятель, викладач історії Роман Романович, запевняє, що саме тут, на нашому острові, писали козаки свою знамениту відповідь турецькому султану Магомету.

Приїжджі археологи знайшли на острові рештки* козацьких доменних печей. А ще пізніше, під час копання льохів для вина, знайшли ми й самого хазяїна Січі – запорожця.

Я, Микита Братусь, від них походжу. У глибині серця ношу переконаність, що листа турецькому султану було написано не без прямої участі одного з моїх пращурів. Ви запитаете, які в мене дані? Свідків, звичайно, важко встановити, але коли дивлюся я на тих мальованих запорожців, що стоять собі, з'юрмившись** довкола писаря, і від душі регочуть, то почуваю, які ми з ними близькі вдачею, характером і навіть поглядами (За О. Гончаром).

II. Знайдіть уточнювальні члени речення, поясніть їхню роль у тексті.

III. Перекажіть усно текст. Доповніть переказ описом зображеного на картині Іллі Рєпіна (2–3 речення), використовуючи уточнювальні члени речення.

372 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Визначте, скільки відокремлених членів є в поданому реченні та яких саме.

Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка (М. Коцюбинський).

373 Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова й словосполучення в ролі уточнювальних членів речення.

Десь за річку, до схід сонця, один за одним, несподівано.

374 Складіть і запишіть речення з уточнювальними членами речення, які приєдналися б словами *навіть*, *головним чином*, *у тому числі*, *зокрема*.

* Рєшткi – (рос.) остáтки.

** Юрмітися (юрбітися) – (рос.) толпіться.

375 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть уточнювальні члени речення та слова, які вони уточнюють, відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Там межі високими вербами дзюрчить струмочок, і за струмком **помежи** кущами гадюкою в'ється на **Шевченкову** гору **стежка** (*М. Коцюбинський*). 2. Сонця на землі не було але **вгорі** у небі жайворонки були вже золотими (*М. Вінграновський*). 3. **Внизу** десь під самими вікнами почувся гомін чужих голосів (*О. Гончар*). 4. Їхали довго понад десять діб... (*О. Гончар*). 5. Тут двоє матерів твоя і Божа. Хай нас на шлюб вони благословлять (*Л. Костенко*). 6. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі з української мови (*Г. Тютюнник*). 7. Тоді ми річку перейшли вузьку й зарослу ледве видну (*П. Усенко*).

ІІ. Визначте, якими частинами мови є виділені слова, поясніть написання.

376 Хто зможе скласти: 1) одне речення з відокремленою уточнювальною обставиною та відокремленим уточнювальним підметом; 2) одне речення з відокремленими уточнювальними обставинами місця й часу?

377 Напишіть невеликий твір-опис місцевості (6–8 речень). У тексті використайте: а) односкладне називне речення; б) речення зі вставним словом (словосполученням, реченням); в) речення з відокремленими уточнювальними членами речення.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Створіть проект власної гри (лото, вікторина, брейн-ринг, комп'ютерна гра, гра з м'ячем тощо) на тему «Відокремлені члени речення». **Мета гри:** узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5 хвилин) за поданим планом.

Проект

План захисту проекту гри

1. Назва гри, її мета, на кого зорієнтована.
2. Обґрунтування корисності й доцільності вашої гри для вивчення відповідної теми.
3. Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
4. Демонстрація гри чи її частини.
5. Відповіді на запитання представників інших груп.

За одним із проектів проведіть гру в класі.

§ 37. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ»

378 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Доберіть заголовок. Яку музику, на вашу думку, можна почути в лісі?

Попереду, за річкою, танули ліси, що тяглися звідси і вгору, понад Ворсклю, і вниз, до Дніпра.

Зав'юнився під ногами розсипчастий пісок берега. Річки, схованої в берегах, ще не видно було, але вона вже відчувалася по свіжості й про-

холоді, якою потягло від неї. Ліс, наблизившись, перетворився із синього в зелений. Його соковиті хащі по той бік річки, прокидаючись, повнилися пташиним тисячоголосим гомоном, особливо солов'їними трелями. Зелений світ, умитий росами, лящав, висвистував, видзвонював, лунко* переливався щедрую розмаїтістю акордів, ладів і тонів. Птаство, радіючи весні, творило музику краси дивовижної, солов'ї аж заходились, зозулі кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба.

Схід усе ясніше розцвітався рожевим, світла більшало, невтомна пташина музика, напливаючи із зелених глибин, мовби привертала веснянку (За О. Гончаром).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть усі відокремлені члени речення. Поясніть їхню роль у тексті.
2. Укажіть два відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами. Поясніть умови відокремлення.
3. Укажіть дві відокремлені обставини, виражені одиничними прислівниками. Поясніть умови відокремлення.
4. Укажіть невідокремлене означення чи обставину, виражену відповідно дієприкметниковим чи дієприслівниковим зворотом.
5. Знайдіть відокремлений додаток. З'ясуйте, чим він виражений.
6. Укажіть два уточнювальні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль, чим вони виражені та які члени речення уточнюють.
7. Визначте граматичні основи в останньому реченні, обґрунтуйте розділові знаки.

379 Перебудуйте речення так, щоб один з невідокремлених членів речення став відокремленим.

1. Після зборів велика, галаслива і радісна група учнів вийшла на вулицю. 2. За горами там давно вже сяє сонце. 3. Сашко дивився на хлопців і усміхався. 4. Освітлений вогнями великий пароплав до пристані підпливав.

Синтаксичний розбір речення з відокремленими членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика речення.
2. Указати, яким відокремленим членом речення ускладнене.

Зразок усного розбору

У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник).

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене відокремленим означенням *підзолочений сонячним промінням*.

Зразок письмового розбору

У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням.

Речення розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускл. відокр. означенням.

380 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, чим ускладнено кожне речення.

1. Там на горі біла хата із бабиного літа (Г. Овсієнко). 2. Місяць закоханий у ніч чарівну сяє щасливий і світить (Олександр Олесь). 3. Непо-

* *Лунко* – (рос.) звонко; звучно.

далік за верболозом біля мольберта стояв молодий довговолосий чоловік (*М. Павленко*). 4. Трава росте під стопами у нас підступно-тихо викрадає простір і непомітно взеленивши час підносить вгору свої пера гострі... (*П. Мовчан*). 5. Світлою порошею курить Чумацький Шлях шлях твоїх пращурів... (*О. Гончар*). 6. У сірих очах замість холоду й суворості з'явився вираз лагідності й тихої задуми* (*В. Малик*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

381 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

1. Ми всі із хліба виростали сину із праці себто чуда із чудес... (*Б. Олійник*). 2. Зате яка радість була, коли зробивши три круги над хатою бусол м'яко спускався на клуню і гордо одкинувши навзнік довгу шию весело клекотав оповіщаючи про своє щасливе повернення (*В. Скуратівський*). 3. А може завтра ти пройдеш ось тут де вітер пелюстки колише (*В. Івасюк*). 4. Пригинаючи аж до землі невеликі дерева на узліссі вітер нарешті виривався в полі і не зустрічаючи на своєму шляху перешкод вихором нісся до горизонту (*М. Черничук*). 5. У глибоких долинах зелених од винограду і повних сизої імлі тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором (*М. Коцюбинський*). 6. Над луками залитими квітневою повинню** холонув оранжевий вечір зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (*Гр. Тютюнник*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень з відокремленими членами (на вибір).

382 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть висловлення (8–10 речень) у публіцистичному стилі, епіграфом до якого може бути один із запропонованих висловів. Використайте в тексті щонайменше два речення з відокремленими членами.

Епіграфи: 1. Багатство варто набути заради друга, але не друзів заради багатства. 2. Материн гнів – як весняний сніг: рясно впаде, та скоро розтане. 3. Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх не виконати.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть висловлення (8–10 речень) у науковому стилі на одну із запропонованих тем. Використайте в тексті щонайменше два речення з відокремленими членами.

Теми: 1. Червона книга на охороні природи. 2. Чорнобильська трагедія. 3. Тваринний і рослинний світ України.

383 **САМООЦІНКА.** Продовжте вислови.

1. З вивченої теми я найкраще засвоїв (засвоїла)...
2. Найбільше під час вивчення теми мене зацікавив матеріал, пов'язаний з ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

* *Задума* – (рос.) задумчивість; раздумье.

** *Повінь* – (рос.) разлив, поводье; наводнение.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Означення НЕ треба відокремлювати комою в реченні (розділові знаки пропущено)

А Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (М. Стельмах).

Б Горять в росі ранкові доли багаті різнобарв'ям трав (Т. Масенко).

В Щасливий і веселий він глянув на високе небо (О. Гончар).

Г У заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (Н. Рибак).

2. Прикладку треба відокремити комою в реченні (розділові знаки пропущено)

А Гордій Байда як колишній офіцер розумівся на військовій справі (П. Панч).

Б У колективі Ярослава знали як доброзичливу людину (З газети).

В Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна вже давно стала звичайною справою (О. Гончар).

Г Я виїхав в Одесу і влаштувався на кінофабрику як режисер (О. Довженко).

3. Поширену обставину треба відокремити комою в реченні (розділові знаки пропущено)

А Годі вже панам сидіти згорнувши руки (І. Нечуй-Левицький).

Б Укрившись тьмою тротуари і асфальти сплять (О. Довгон'ят).

В Можна помилятися й маючи вчений ступінь (З газети).

Г Кілька годин вони працювали не відпочиваючи (В. Собко).

4. Додаток з обох боків треба відокремити комами в реченні (розділові знаки пропущено)

А Замість свічки палахкотіло сонце (І. Драч).

Б Зло нічого не дає крім зла вмій прощати, як прощає мати (М. Луків).

В Величезна калюжа заросла травами ліловими дзвониками і скидалась на озеро (В. Донченко).

Г І ніхто того не чув не знав не бачив опріч Марка маленького (Т. Шевченко).

5. Уточнювальне означення є в реченні

А Під Києвом, на березі Дніпра, хлопча стояло в мареві світанку... (Б. Лепкий).

Б Я наче не тебе люблю, а той широкий мир, увесь той світ, що там, поза тобою! (Є. Плужник).

В Слово інше кинула, студене, потоптала ватру ти байдуже (Д. Павличко).

Г Не дивися так привітно, яблуновоцвітно (П. Тичина).

6. Доберіть приклад до кожного виду речень.*Вид речення**Приклад*

1 речення з відокремленим означенням 2 речення з відокремленою прикладкою 3 речення з відокремленим додатком 4 речення з відокремленою обставиною	А Я, засипаний сніжинками й зірками, йтиму манівцями неба... (Є. Гуцало). Б Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану (Л. Костенко). В Дикі качки, крім базару, водяться на лугових озерах та по очеретах... (Остан Вишня). Г І Оксану, мою зорю, мою добру волю, щодень Божий умивали (Т. Шевченко). Д Світає, Господи, світає, земля у росах, як в парчі (Л. Костенко).

7. Прочитайте речення.

В'є гніздечко-рукавичку на лозині біля річки ремез – пташка невеличка (А. Камінчук).

Правильним для цього речення є обґрунтування пунктуації, запропоноване в рядку

- А тире між підметом і присудком
- Б тире в неповному реченні
- В тире в реченні з однорідними членами
- Г тире при відокремленій прикладці

8. Кому треба поставити, якщо до частини «Люблю теплу весняну пору...» додати фрагмент рядка

- А ... і сніжну зиму із чарівними холодними візерунками.
- Б ... ласкаву, сонячну, повну радісних пташиних переливів.
- В ... час пробудження природи від тривалого зимового сну.
- Г ... з її подарунками для нашого саду й городу, для лісу й поля.

9. Складіть одне речення з відокремленим означенням, а потім перебудуйте це речення так, щоб означення не відокремлювалося.**10. Складіть по одному реченню з відокремленою обставиною, вираженою одиничним дієприслівником та дієприслівниковим зворотом.****ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Які члени речення називають відокремленими? Яка їхня роль у мовленні?
2. За яких умов відокремлюємо означення? Наведіть приклади.
3. Чим умови відокремлення прикладок подібні до умов відокремлення означень?
4. Яке значення мають відокремлені додатки? Якими словами їх приєднуємо?
5. За яких умов відокремлюємо обставини? Наведіть приклади.
6. Коли обставини не відокремлюємо? Наведіть приклади.
7. Порівняйте умови відокремлення обставин, виражених дієприслівниковими зворотами, і означень, виражених дієприкметниковими зворотами.
8. Які члени речення називають уточнювальними? За допомогою яких слів можемо вводити їх у речення? Наведіть приклади.
9. Назвіть і поясніть три терміни, характерні для теми «Відокремлені члени речення».
10. Пригадайте три крилаті вислови з відокремленими членами речення.

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь	приймати участь
взяти до відома	прийняти до відома
є доказом	являється доказом
ігнорувати правила	ігнорувати правилами
збільшити кількість	підвищити кількість
наступний день	слідуючий день
підбити підсумки	підвести підсумки
подати довідку	представити довідку
порядок денний	повістка дня
поширити досвід	розповсюдити досвід
правильно зрозуміти	вірно зрозуміти
рівень підвищився	рівень збільшився
скласти присягу	прийняти присягу
виявити турботу	проявити турботу
приділити увагу	вділити увагу
найкращий	самий кращій

РОЗРІЗНЯЙМО

Будівельний – пов’язаний із будівництвом, спорудженням чогось. *Будівельний майданчик, матеріал, досвід, технікум.*

Будівний – те саме, що будівельний, здебільшого виступає як компонент складних слів. *Суднобудівний, домобудівний.*

Будівничий – 1) пов’язаний зі створенням чогось, творчий (*будівнича енергія, робота, творчість*); 2) будівник, архітектор.

* * *

Книжковий – який стосується книжки чи пов’язаний з нею, призначений для неї; який випускає, виготовляє книжки або торгує ними. *Книжковий магазин, базар, фонд, огляд, стенд.*

Кніжний – який характерний для писемно-літературного викладу, невластивий живій розмовній мові. *Книжний стиль, вислів, зворот, відтінок, елемент.*

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЛІДЕРИ СЕРЕД МОВ

На запитання, яка мова найпоширеніша у світі, багато хто з упевненістю скаже: «Англійська». Аж ні! Виявляється, що лідером серед мов є китайська, якою говорить чи не кожен шостий мешканець Землі. Загальна кількість носіїв цієї мови – понад 1 мільярд осіб! Англійська ж займає другу позицію. Вона є рідною для 514 мільйонів людей. На третьому місці – мова гінді, якою спілкується 496 мільйонів осіб. Після трійки лідерів ідуть іспанська (425 мільйонів), російська (275 мільйонів), арабська (256 мільйонів) мови.

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧАЙ

Сьогодні ми вважаємо чай – і рослину, і продукт – своїми добрими знайомими... Назва цього напою неоднакова в різних європейських мовах. Вона залежить від того, яким шляхом ввозили чай у кожен з цих країн. У Європу його привозили морським шляхом із Південного Китаю в дерев'яних трюмах парусних кораблів. За дорогу, а вона, як відомо, була довгою, чай «доходив», «дозрівав» у зігрітих сонцем і майже герметично закритих трюмах. Там, звідки його везли, – у Південному Китаї – чай звать **me**. Із цією назвою його й привезли в Європу: тому англійці називають чай **tea** (ті), німці – **der Tee** (теє). У Росію чай возили караванним шляхом через Азію, але вже не з Південного, а з Північного Китаю, де місцеве населення називало цей напій **ча**, а самі листя – **чає**. Тому в українській, російській та білоруській мовах цей напій зветься **чай** (За А. Коваль).

І ТАКЕ БУВАЄ

У матері вирішив Гриць запитати
(вона саме посуд складала в буфет):
– От як би по-нашому можна сказати:
«На вкус и цвет товарища нет»?
І жде, що матуся на це зауважить.
А мати лише усміхнулась: – Та як?
Покійна бабуся твоя було кажуть:
«На колір і смак товариш не всяк».

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

- Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.
- Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички і шапочка чорненька, і латочка червоненька.
- Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб вскубнув за чуба бука – буде буківі наука.

*Кожне слово рідної мови має своє обличчя.
Як у квітки, у нього свій неповторний
аромат і відтінок барви – а цих відтінків
кожна барва має тисячі...*

Василь Сухомлинський

Пряма і непряма мова

Ви знатимете:

- способи передачі чужого мовлення;
- особливості діалогу й полілогу.

Ви влітимете:

- знаходити слова автора і пряму мову, речення з непрямою мовою;
- замінювати пряму мову непрямою і навпаки;
- правильно використовувати пряму мову й цитати;
- правильно ставити розділові знаки при прямій мові, у діалозі, цитаті.

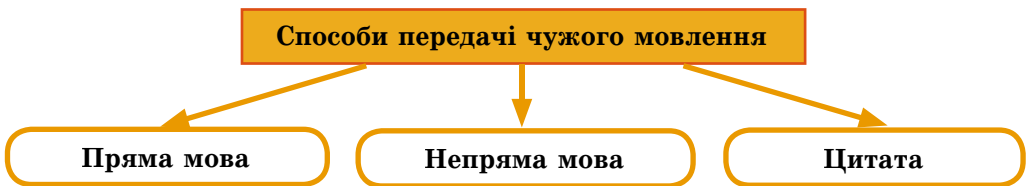
§ 38. ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

Про способи передачі чужого мовлення, заміну прямої мови непрямою та розділові знаки при прямій мові

ПРИГАДАЙМО. Що таке пряма мова? Які розділові знаки ставимо при прямій мові?

384 Прочитайте виразно речення. Знайдіть у них пряму мову й слова автора. Накресліть відповідні схеми речень. Чи є серед цих схем нові для вас випадки вживання розділових знаків при прямій мові?

1. Богдан розсміявся: «Що ж я вам дам, коли маю один пейзажний вірш, та ще й про дощ» (*М. Стельмах*). 2. «Вставай, вставай, не лінуйся», – чую ніжний, проте невблаганний голос (*С. Васильченко*). 3. «Важливо не те, як малюю я, а що в тому бачать інші, – сказав Валерій. – Я ніколи не стану художником. Я це зрозумів. І радий, що зрозумів вчасно» (*Ю. Мушкетик*).

<i>Пряма мова</i>	Пряма мова (рос. <i>прямая речь</i>) – це чуже мовлення, передане дослівно. Пряму мову супроводжують слова автора, що вказують на те, кому вона належить. НАПРИКЛАД: «Чого ти журишся? – вона спитала тихо. – Чи плачеш ти за ким, чи скоїлося лихо?» (Л. Глібов).
<i>Інтонація</i>	Слова автора вимовляємо з розповідною інтонацією, а інтонація прямої мови може бути розповідною, питальною, спонукальною, окличною. Між прямою мовою та словами автора має бути пауза.
<i>Розділові знаки</i>	Уживання розділових знаків у реченнях з прямою мовою залежить від того, де стоять слова автора. ПОРІВНЯЙМО:

Слова автора перед прямою мовою	А: «П».	А: «П!?»
Слова автора після прямої мови	«П», – а.	«П!?» – а.
Слова автора в середині прямої мови	«П, – а, – п». «П, – а. – П». «П, – а: – П».	«П, – а, – п!?» «П,(?) – а. – П!?» «П, – а: – П!?»
Пряма мова в середині слів автора	А: «П», – а.	
Примітка. А, а – слова автора; П, п – пряма мова.		

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знак оклику, знак питання, три крапки беремо в лапки разом із прямою мовою. Крапку й кому виносимо за лапки.

385 І. Прочитайте виразно текст, дотримуючись правильної інтонації. Визначте його тему та мікротеми.

У баби Груні була своя пара лелек. Лелеку звали Бусько, лелечиху – Бусиха. Ранньою весною поверталися вони із чужини і кружляли над селом. Бабуся випросила хлопців, щоб затягли на хату колесо. І на те колесо сідали лелеки й мостили собі гніздо.

Якось була холодна весна, уночі раптом завіяло. Вийшла бабуся у двір – по коліна мокрого снігу, і лежать у снігу Бусько й Бусиха, крила розпустили, уже й голови не зведуть. «Бідні ж ви мої!» – забідкалася баба Груня, узяла їх у хату, натопила піч, нагодувала, напоїла чаєм з травами.

Видужали Бусько з Бусихою, ще більше полюбили бабуся...

Кожної осені бабуся проводжала буськів у дорогу. Виходила за ворота, махала косинкою й наказувала: «Дивіться, тримайтеся гурту. Та де хмара – летить високо, а де блискавка з громом – летить низько...».

А одної осені не вийшла бабуся на проводи. І тоді спустився Бусько на подвір'я, бачить: двері в хату прочинені. Зайшов Бусько в хату. От воно що! Лежить бабуся хвора, як дим. І голосу не витягне. «Кла-кла», – сказав Бусько, підбіг до бабці й дзьобом торкає.

«Ох ти мій дохтор, – застогнала бабуся, розчулена рідним Буськом. – Це ж ти хочеш мене підздоровити... Доведеться встати й провести вас, бо ви ж без баби не полетите» (За В. Близнецем).

II. Знайдіть речення з прямою мовою. Укажіть слова автора, обґрунтуйте розділові знаки. Розкажіть, як характеризує бабуся її мовлення.

386 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте розділові знаки. Складіть схеми речень із прямою мовою.

1. Я піду посплю, а о другій годині ночі зміну тебе мовив надвечір Митько (Я. Стельмах). 2. Ходить мій сум по землі, по-журавлиному плаче Де ж ви, веселики, де ж?! Чом не вернулись додому? (Д. Іванов). 3. Диви, дива! дивується трава. Він кам'яний, а з ним іде жива! (Л. Костенко). 4. Я вертівся, дід спитав Ти прийшов ловити гав? (Грицько Бойко). 5. Тут почув я голос брата Щось ти носом став клювати (Грицько Бойко).

II. Знайдіть фразеологізми, поясніть їхнє значення.

387 Із поданих речень складіть три речення так, щоб у кожному з них слова автора стояли в різних місцях щодо прямої мови. Утворені речення запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

Пряма мова: Ой на морі хвиля грала, у долині роса впала, на калині поламала цвіт.

Слова автора: Співала сумно дівчина (За П. Вороньком).

Ф. Примаченко.
Зустріч під калиною

Непряма мова

Непряма мова – чуже мовлення, що передається не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту. **НАПРИКЛАД:** *Відомий французький письменник Вольтер стверджував, що чудово бути скромним, та не слід бути байдужим.*

СПОСОБИ ЗАМІНИ ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Вид речення та що використовуємо для заміни	Приклади	
	Речення з прямою мовою	Речення з непрямою мовою
Розповідне (сполучники <i>що, ніби, щоб</i>)	Учителька сказала: «Мене звать Світлана Олегівна».	Учителька сказала, що її звать Світлана Олегівна.
Спонукальне (сполучник <i>щоб</i>)	«Принеси, будь ласка, квіти», – попросила мама Оксану.	Мама попросила Оксану, щоб та принесла квіти.
Питальне (займенники <i>хто, що, який</i> ; прислівники <i>як, де, коли</i> та ін.; частку <i>чи</i>)	1. «Хто написав статтю?» – запитав учитель. 2. «Ти прийдеш до мене?» – запитав я Тараса.	1. Учитель запитав, хто написав статтю. 2. Я запитав Тараса, чи він прийде до мене.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Замінюючи пряму мову непрямою, змінюємо форми дієслів, а також особових і присвійних займенників. Пропускаємо звертання, вигуки, іноді вставні слова та частки.

388 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Замініть усно пряму мову непрямою і навпаки.

1. Дочка сказала матері: «Я буду вчитись якнайкраще». 2. Підійшовши до каси, Антон запитав, чи можна купити акумулятор за акційною ціною.

389 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Відредагуйте усно речення.

1. Мені казала мати, що роби добро і чисту совість не віддай за шмати. 2. Учитель попросив учнів принести собі книжки. 3. Михайло Стельмах писав, що я люблю тебе, незрадлива мудрість книг.

390 Перебудуйте речення, замінюючи пряму мову непрямою і навпаки. Перебудовані речення запишіть.

1. «Колись, дуже давно, – розповідав нам дід, – Григорій був найдужчим парубком на всю губернію» (*О. Довженко*). 2. «Далеко ще до міста?» – поцікавився чоловік (*І. Цюпа*). 3. «Чудовий Дніпро!» – скаже всякий, хто гляне (*С. Олійник*). 4. Оксана сказала мамі, що цієї пісні раніше не чула. 5. «Сергію, прочитай мені, будь ласка, казку», – попросила сестра.

391 Перекладіть і запишіть текст українською мовою, ставлячи пропущені розділові знаки. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Саша отложил гитару и **сказал** Жалко расставаться, да? Ясное дело, жалко. Но пусть останется между нами ниточка, которая не оборвется никогда. Смотрите: видите созвездие Большой Медведицы?

Ребята сразу отыскали в **ночном** небе звёздный ковш.

Мы возьмём её себе **на память** продолжал Саша. И каждый месяц пятнадцатого числа пусть каждый взглянет на небо и вспомнит друзей (*В. Кривин*).

СЛОВНИЧОК

Жалко – (укр.) шкóдá, жалко, жаль. *Пусть* – (укр.) хай, нехай. *Созвездие* – (укр.) сузір'я.

§ 39. ЦИТАТА

Про цитату як спосіб передачі чужого мовлення та розділові знаки при цитаті

392 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Доведіть або спростуйте тезу «Результат великих справ часто залежить від дрібниць» (*Тім Лівій*).

Особливості цитати

Цитати є різновидом прямої мови.

Цитата (рос. цитата) – це дослівний уривок із чийого-небудь висловлення або тексту, що наводиться для підтвердження чи пояснення певної думки.

Розділові знаки

- Якщо цитата стоїть при словах автора і є **прямою мовою**, то при цитаті ставимо розділові знаки, як у реченнях із прямою мовою. **НАПРИКЛАД:** «*Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні*», – писав український філософ Григорій Сковорода.

- Якщо цитата є частиною речення і зливається зі словами автора, то її беремо **в лапки** й пишемо з малої букви. **НАПРИКЛАД:** *Правильно кажуть, що «дружба – найбільший скарб».*

- Якщо цитату наводимо неповністю, то на місці пропущених слів ставимо крапки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Лапки не ставимо при цитуванні віршованого тексту з дотриманням віршованих рядків. При цьому слова автора знаходяться на окремому рядку. **НАПРИКЛАД:**

*Не жди ніколи слушної пори –
Твоя мовчанка може стать ганьбою! –*

писав український поет Дмитро Павличко.

393 І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому цитати, обґрунтуйте розділові знаки при них. Розкажіть про роль цитат у тексті.

Під текстом літописів старі писарі лишали записку від себе з виправданням своєї нетямучості, висловлюючи радість, що важка праця пере-

писування закінчилася. Такі записки часто укладалися афористично, на зразок: «Радіє заєць, утікши із сіті, радіє віл, дооравши ниву, – так само радіє і писар, дописавши книгу». Закінчується книжка дуже часто проханням помилки виправляти, а переписувача не проклинати. Загалом наші предки дивилися на книжку з великою повагою і ставилися до неї дуже серйозно.

Іван Томашевський, один із таких переписувачів, радив ще в 1680 році: «Не жалій часу на читання, бо його тим обернеш на добрі речі, адже хто час витрачає на пусте, то начебто з павутини полотно робить, з піску замки будує і мотилі хапає в повітрі руками, відтак руки марає і геть викидає. Шукай пожитку в книгах, у духовному харчі – і доступишся вічного життя!» (За В. Шевчуком).

II. Поясніть, як ви розумієте слова Івана Томашевського про необхідність читання.

III. Знайдіть у тексті відокремлені члени речення.

394 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Знайдіть цитати.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко (не)мало зазнав лиха за неї, але любов до (матері) України горіла в його серці (не) вгасимим вогнем, бо «нема на світі України, (не)має другого Дніпра!»

Царствено красива ця земля писав колись про неї французький письменник Бальзак.

Був захоплений і художник Васнецов. Я споглядав багато красот землі казав він але нічого подібного (ні)де (не)знаходив і певний, що й не міг би знайти (П. Панч).

395 I. Складіть і запишіть речення, увівши в них подані цитати – вислови відомих людей.

1. Учітеся, читайте, і чужого научайтесь й свого не цурайтесь (Т. Шевченко). 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (І. Франко). 3. Коли не зможу нічим любій вітчизні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити (Г. Сковорода). 4. Несправедливість, скоєна відносно однієї особи, є загрозою для всіх (Ш. Монтеск'є).

 II. Складіть невеликий усний виступ на відповідну тему, увівши в нього одну з поданих цитат.

§ 40. ДІАЛОГ І ПОЛІЛОГ

Про особливості діалогу й полілогу та розділові знаки в них

396 Прочитайте виразно за особами усмішку Павла Глазового. Доведіть, що текст має діалогічну форму. Укажіть слова автора і репліки. Зверніть увагу на розділові знаки при діалозі.

ДОПИТЛИВИЙ СИН

- Чуєш, тату, – син питає, – що таке хамелеон?
- Відчепися, я не знаю, – каже Филімон.

- Чуєш, тату, ще питаю. Що таке аукціон?
- Відчепися, я не знаю, – злиться Филімон.
- Мати сердиться на хлопця:
- Ну чого ти пристаєш?
- Батьку навіть у неділю відпочити не даєш.
- Не кричи, – говорить батько. – Я люблю балакати з ним. Хай пита, чого не знає, а то виросте дурним.

П. Глазовий

Особливості

Пряма мова нерідко буває діалогічною. Діалог (рос. диалог) – це пряма мова, що передає розмову двох осіб.

Репліка

Розмову трьох і більше осіб називають полілогом.

Розділові знаки

Кожне окреме висловлювання учасників діалогу (полілогу) називають **реплікою**. Репліки можуть супроводжуватися словами автора.

Кожну репліку діалогу (полілогу) звичайно починаємо з нового рядка, перед нею ставимо **тире**. Репліки **в лапки не беремо**.

Репліки можна записувати і в продовження рядка, але тоді їх **беремо в лапки**. **НАПРИКЛАД:** «Куди їдете?» – «До Києва». – «А мене підкинете?» – «Сідайте!»

Якщо висловлювання супроводиться словами автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок.

397

I. Прочитайте текст і перекажіть усно його українською мовою, використовуючи діалог. Яка основна думка цієї легенди?

ДВА ОГНЯ

Зажглись на одном дворі два огні і стали между собой розговаривать.

– Ох, брат, и погуляю я на этой неделе, – говорит один огонь. – Весь дом пожгу, и двор пожгу, ничего не оставлю.

– Чего это ты надумал своих хозяев обижать? – удивляется второй.

– Того и надумал, что они сами меня обижают. Плохо мне у них живётся. Они как печь затапливают, так обязательно поругаются, вечерние огни зажигают – опять бранятся. А я такого не люблю. Я люблю, чтобы в доме были мир и покой. Да и хозяйка обо мне не заботится: замечает меня грязным веником, никогда «спасибо» не скажет, в печь не спрячет, до утра не укроет.

– Ну гуляй, коли задумал. Только вот что: на вашем дворе наше колесо лежит, так уж ты его не трогай! А то мои-то хозяева хорошие – и зажгут меня с молитвой, и погасят с добрым словом.

Вот прошла неделя, и случился в деревне пожар. Сгорел один дом, со всем добром. Только в том дворе нашли после пожара соседское деревянное колесо – лежало оно целым-целёхоньким (*Легенда*).

II. Обґрунтуйте розділові знаки в діалозі.

СЛОВНИЧОК

Забóтиться – (укр.) піклува́тися. *Затáпливать* – (укр.) затóплювати, розпáлювати. *Обижа́ть* – (укр.) обража́ти. *Покóй* – (укр.) спóкій.

398 I. Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи пропущені розділові знаки.

Ти звідки такий вскіпався підхопивши мене під боки запитав парубок. Он звідти невиразно промовив я. Пустіть мене дядьку в театр. Чого захо- тів. Я тебе пуцу, але так, щоб знав, де раки зимують. Я вже знаю, де вони зимують жалісно заскімлив я, бо не раз про це чув од дорослих А куди Макар телят ганяє теж знаєш уже з цікавістю покосував на мене парубок І це знаю бадьоріше відповів я. Ну а де козам роги правлять? Теж знаю. А чому фунт лиха? Це як по якому ярмарку посмілішав я. Моя відпо- відь сподобалася любителю приказок, він засміявся і ще запитав А чого ж ти не знаєш? Не знаю, що таке театри. Пустіть мене побачити (*М. Стельмах*).

II. Хто зможе швидко відшукати всі фразеологізми, які є в тексті? Поясніть колективно їхнє значення.

399 I. Пригадайте декілька фразеологізмів зі словами *рука, нога, вухо, око, ніс*. Поясніть значення цих фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

II. Складіть діалог за поданою схемою, ввівши до нього один-два дібрані вами фразеологізми.

A:

- П.
- П, – а.
- П!
- П! – а.

400 I. Прочитайте текст. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову «боротьба думок».

Одного разу записали на диктофон суперечку двох хлопчаків. Вони не знали про це.

Друзі сперечалися про можливість життя на інших планетах – тема дуже захоплююча. Обидва демонстрували ерудицію і начитаність. Але коли їм дали прослухати запис, обидва жажнулися.

- Це не я! – сказав один із них.
- Невже я так кричав? – запитав другий.

У суперечці не вистачало головного: пошуків істини. Кожен кричав своє, не слухаючи співбесідника. Кожен намагався заволодіти розмовою, як своєю вотчиною, і витіснити з неї іншого. Та найцікавіше: коли на- решті вони визначили предмет суперечки, виявилось, що його немає! Ви- явилось, що обидва одностайні, згодні в основних положеннях.

Як часто ми галасуємо, не домовившись про предмет суперечки. І як наслідок здебільшого – струс повітря, зайве випробування для нервової системи і згаяний час... А головне, замість боротьби думок – боротьба самолюбства. Не «де істина?», а «чия візьме!» (За *Л. Ковальновою*).

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), який міг би відбутися між восьмикласниками (восьмикласницями) на одну з поданих тем.

1. Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими для учнів?
2. Чи потрібні у восьмому класі уроки етики?
3. Чи повинні учні прибирати шкільне подвір'я?

401 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де живуть лише діти». Використайте речення із звертаннями та вставними словами.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік), який починався б такими словами: «Я не згоден, що всі говорять, ніби...». Використайте речення зі вставними словами та однорідними членами речення.

402 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (8–10 реплік), можливий в описаній нижче ситуації. Доберіть аргументи на захист своєї позиції, спростуйте помилкові твердження співрозмовника.

СИТУАЦІЯ. Директор школи звернувся до учнів з проханням допомоги (за бажання) підготувати актовий зал для проведення загальношкільного свята. Ваш однокласник (однокласниця) радить вам краще піти пограти в комп'ютерні ігри, бо, за його (її) словами, працювати буде кому й без вас. Ви ж вважаєте інакше.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Правильність виконання перевірте за допомогою відповідей у додатку

1. Укажіть схему, яка відповідає поданому реченню з прямою мовою: *І щоразу, виймаючи хлібину з печі, бабуся шепотіли: «Який наш хліб, таке й наше життя»* (Б. Харчук).

А «П», – а. В «П, – а, – п».

Б А: «П». Г А: «П», – а.

2. Слова автора стоять у середині прямої мови в реченні

А Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (*В. Симоненко*).

Б Чоловік, піднявши злегка картуза, повагом промовляє: «Боже, поможи» (*В. Винниченко*).

В «Так-так-так», – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка (*М. Стельмах*).

Г «Ось ходімо подивимось на сліди літа, – так само таємниче говорить мати. – Сьогодні воно торкнулось руками до ягід» (*М. Стельмах*).

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Невимовно зрадівши, дядько Сидір бадьоро вигукнув: «О, нарешті знайшов! Тут і копатимемо криницю» (*В. Скуратівський*).

- Б** «Я знаю тільки те, що нічого не знаю», – любив повторювати Сократ.
В «Дуб здавна користується у людей великою шаною – згадував Береговець – з-поміж усіх наших дерев – наймогутніший пагін землі» (І. Цюпа).
Г «А ось уже, хвалити Бога, й на світ благословиться!» – чую голос матері (С. Васильченко).

4. Непряма мова є в реченні

- А** Ти знаєш, що ти – людина. Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні (В. Симоненко).
Б Японський письменник Акутагава Рюноске сказав: «Щоб зробити життя щасливим, треба любити повсякденні дрібниці».
В Римський філософ Сенека говорив, що найщасливіший той, хто не думає про щастя.
Г Заревли корови по дворах, закричали гуси на плавах, протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні (Панас Мирний).

5. Пряму мову в реченні

Професор сказав: «Мені важливо знати, що про мене думають інші»

правильно передано непрямою мовою в рядку

- А** Професор сказав, що йому важливо знати, що про нього думають інші.
Б Професор сказав, що мені важливо знати, що про нього думають інші.
В Професор сказав, що йому важливо знати, що про мене думають інші.
Г Професор сказав, що важливо знати, що про мене думають інші.

6. Правильно оформлено цитату в рядку

- А** Поет змальовує всенародний визвольний рух, коли: «жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки».
Б Потім філософ здивував його такими словами – скажіть матінці-цариці, що мені моя сопілка й вівця дорожчі царського вінця.
В З бодем пише Т. Шевченко про українське село: «Чорніше чорної землі блукають люде».
Г «Слово – найтонше доторкання до серця», – був переконаний В. Сухомлинський, – «воно може стати і запашною квіткою, і живою водою, і розжареним залізом».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є способи передачі чужого мовлення?
2. Чим пряма мова відрізняється від непрямої? Наведіть приклади.
3. Які розділові знаки ставимо при прямій мові?
4. Розкажіть про розділові знаки в діалозі.
5. Що таке цитата? Які розділові знаки ставимо при цитуванні?
6. Складіть і запишіть два речення з прямою мовою, а потім замініть їх непрямою.

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
книжкова шафа	книжковий шкаф
підлогу вимито	поли вимито
склянка молока	стакан молока
кришталева ваза	хрустальна ваза
килимові доріжки	коврові доріжки
гарні шпалери	гарні обої
протягом двох тижнів	протягом двох неділь
іншим разом	другим разом
вимикач	виключатель
вимкнути світло	виключити світло
докласти зусилля	прикласти зусилля
стежити за чимось	слідкувати за чимось
відчиняти двері	відкривати двері

РОЗРІЗНЯЙМО

Лікува́ти – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травми.*

Лічи́ти – називати числа в послідовному порядку, вести підрахунки, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос.*

* * *

Лю́дний – багатолюдний. *Людна площа, людні збори.*

Лю́дяний – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний вчинок, стати людяним.*

* * *

Музика́льний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний вірш.*

Музи́чний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музичний кіоск, музичний фільм.*

* * *

Потребува́ти – мати в чомусь потребу. *Природа потребує захисту.*

Вимага́ти – настирливо просити що-небудь у когось; ставити перед ким-небудь якусь вимогу.

ПОМІРКУЙМО

Чи про одне й те саме йдеться в поданих реченнях?

1. Учень не вимагав допомоги.
2. Учень не потребува́в допомоги.

Повторення та узагальнення вивченого у восьмому класі

403 I. Прочитайте текст пісні Володимира Івасюка. Своїми словами опишіть картину, яка виникла у вашій уяві. Простежте, як почергова зміна розповідних і спонукальних речень надає тексту динамізму й емоційності. Знайдіть означення, які допомагають автору передати красу природи.

ВОДОГРАЙ

Й. Бокшай.
Річка в Карпатах

Тече вода, тече бистра, а куди – не знає,
Поміж гори в світ широкий тече, не вертає.
Ми зайдемо в чисту воду біля водограю
І попросим його щиро – хай він нам заграє...

Приспів:

Ой водо-водограй, грай для нас, грай.
Танок свій жвавий ти не зупиняй.
За красну пісню на всі голоси
Що хочеш, водограю, попроси.
Струни дає тобі кожна весна,
Дзвінкість дарує їм осінь ясна.
А ми зіграєм на струнах твоїх,
Хай розіллють вони радісний сміх.

Подивись, як сіру скелю б'є вода іскриста,
Ти зроби мені з тих крапель зоряне намисто.
Краще я зберу джерела, зроблю з них цимбали,
Щоб тобі, дівчино мила, вони красно грали.

В. Івасюк

II. Випишіть 5–6 словосполучень, позначивши в них головне й залежне слово. Поясніть, як пов'язані слова в словосполученнях.

404 Складіть повідомлення на одну з тем: «Види простого речення», «Члени речення», «Відокремлені члени речення». За потреби скористайтеся опорними таблицями на форзаці. Можна використати план у формі запитань. Наводьте приклади для підтвердження висловлених теоретичних положень.

405 Прочитайте речення та придумайте ситуації, співзвучні з ними. Доповніть речення другорядними членами так, щоб якомога точніше передати уявні ситуації.

1. На галявині росли квіти. 2. Мій друг відпочивав на морі. 3. Мама прийшла з роботи. 4. На лавці сиділа дитина.

406 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (У)літку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (*О. Гаран*).
2. Золоте свічадо ро(з,с)ливає теплі ноти дня (*О. Довгон'ят*).
3. І ранній місяць, свіжий і дворогий, над головою в тебе зупинивсь (*С. Галябарда*).
4. В грушах своїх загрузає осінь (*С. Осика*).
5. Минуло неділь зо дві (*І. Нечуй-Левицький*).
6. Греблі обса(дж,ж)ені столітніми вербами (*І. Нечуй-Левицький*).
7. На крилах жовтої синички л(е,и)тять думки у край чудес (*А. Луговський*).
8. А жита – як літа його, а літа – як жита (*Б. Олійник*).

II. Підкресліть члени речення. Усно схарактеризуйте означення (узгоджене/неузгоджене), додатки (прямий/непрямий), обставини (вид за значенням). Якими за будовою є підмети і присудки?

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

407 I. Запишіть номери: а) односкладних речень; б) неповних речень; в) речень зі складеним присудком; г) речень зі складеним підметом; ґ) спонукальних речень; д) двоскладних непоширених речень; е) складних речень.

1. Свічки мерехтіли гарячими пальцями (*О. Лященко*).
2. В просвітку дерев – віддзеркалення міста (*О. Делеменчук*).
3. На небі зоріло (*К. Гриневичева*).
4. Жита мовчать (*С. Осика*).
5. На землю спустилась Божа благодать (*О. Довгон'ят*).
6. Над Білою Церквою смуга багряна (*Л. Костенко*).
7. Хай помріють тихенько в квіту журавлині літа (*О. Головка*).
8. В променах сонця ранкових ця пісня для тебе луна (*С. Фоменко*).
9. Вже ніч на небі вишила узор (*І. Гнатюк*).
10. Зустріч із величчю робить нас скромнішими (*Г. Тютюнник*).
11. Промені як вії сонячних очей! (*П. Тичина*).
12. Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони (*І. Нечуй-Левицький*).
13. На подвір'ї було безлюдно і тихо (*В. Винниченко*).
14. Дівчата перестали танцювати (*І. Нечуй-Левицький*).
15. У степ проводжала з тугою в очах (*А. Луговський*).
16. Майстрами не народжуються (*Нар. творчість*).
17. Хто мовчить, той не перечить (*Нар. творчість*).

II. Визначте види односкладних речень.

408 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чому вербу шанують в Україні?

ВЕРБА

Чому саме верба одне з найшанованіших дерев в Україні? А ось чому.

Діти матері-природи обожнювали кожную травинку, птахів, звірину. Особливо радісним після суворої зими було пробудження природи. А яке дерево розквітало першим? Саме верба. Пухнасті, як курчатка, котики з блискучо-білявим чи золотавим усміхом випромінювали тепло, ласку, запах весни. Подекуди* ще лежав сніг, було холодно, а верба цвіла. Отже, думали люди, вона сильніша за грізне божество Зими.

На честь цього дерева молодь влаштовувала спеціальне свято. Вибравши з-поміж себе найудатливішу дівчину, подружки прихорошували її котиками та розпуклими вербовими галузками, наспівуючи веснянку. Узявшись за руки, водили хороводи...

* *Подéкуди* – (рос.) кóе-гдé, местáми, ізредка.

Криниці, священні для українців місця, копали біля верби. У народі відоме прислів'я: де срібліє вербиця, там здорова криниця.

Саме це дерево слугувало для виготовлення домашнього начиння*: ложок, корит, кошиків – і навіть човнів-довбанок. Колиски для немовлят також робили з верби.

Тож і не дивно, що верба така **шанована** в нас (За *О. Потапенком*).

II. Випишіть із тексту приклади таких речень: 1) з відокремленими членами речення; 2) з однорідними членами речення; 3) із вставним словом; 4) складне.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів, скориставшись тлумачним словником.

IV. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному по два запитання за змістом прочитаного й дайте на них відповідь.

409 I. Прочитайте виразно вірш. Доведіть, що це текст, назвавши його основні ознаки. Поясніть значення та походження фразеологізму *морочити голову*.

МОРОЧИТЬ ГОЛОВУ

Не буду зайвого торочить,
щоб не сказали: чув десь дзвін...

Є вираз: голову морочить.

Але звідкіль походить він?

На це знавець лінгвіст-історик
відкаже (сумніву нема):

«Морочить – це від слова морок,
а морок – це туман, птьма».

Тоді й синоніми нам стануть
ясніші – що вже говорить, –
такі слова, як затуманить,
як спантеличить, одурить.

Отож коли підкреслить хочуть,
що водить хтось когось за ніс –
«От, – **кажуть**, – голову морочить,
ошукує, як сущий біс!»

Д. Білоус

II. Знайдіть у тексті вставлені конструкції та прикладку. Поясніть, чим вони виражені, їхню роль у тексті й особливості виділення на письмі та в усному мовленні. Чи є вставними виділені слова?

410 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Підкресліть однорідні члени речення. Поясніть, як ці члени речення зв'язані між собою.

1. Люди то здивовано то хмуρο подивлялись на стражників на чужого чоловіка один на одного (*В. Винниченко*). 2. При бер(е,и)зі тихім вода пробігала у діток про літо купальне питала (*П. Мовчан*). 3. Вівса пш(е,и)-ниці ячмені все се зіл(л)ялось в одну могутню хвилю (*М. Коцюбинський*). 4. Я злякано поглянув на матір та не побачив гніву на її обличчі (*М. Стель-*

* *Начіння* – (рос.) ўтварь; посўда.

мах). 5. І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі (М. Стельмах). 6. Рідна мова не степ не хата а народу мого душа (В. Гончаренко). 7. То со(н,нн)ий сон вертає вже (до)дому гнuzдечки срібні випустив із рук (П. Мовчан).

II. Прочитайте виразно речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

 411 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, розставляючи розділові знаки.

Липа древнейшая спутница города прекрасное декоративное растение. Целые города выросли под липами с названными в её честь именами Липецк Лиепая Лейпциг.

Об этом дереве много преданий сказок легенд. Липа древнейший поэтический образ славян символ мира и покоя.

Липа целая лесная аптека.

Народная мудрость сумела разгадать многочисленные лечебные тайны этого дерева. Это кладовая различных витаминов средство от многих болезней (За В. Суценом).

 II. Доберіть усно 2–3 запитання за змістом прочитаного. Уведіть ці запитання в діалог (6–8 реплік).

СЛОВНИЧОК

В её честь – (укр.) на її честь. Кладовая – (укр.) скарбни́ця. Предание – (укр.) переказ. Спутница – (укр.) супу́тниця.

 412 Об'єднайтеся в групи (4–5 учнів). Назвіть по черзі члени речення в поданому вище тексті «Верба». Той, хто помилився, вибуває з гри. Виграє той, хто залишився. Можете повторити гру, взявши за основу інші тексти, запропоновані вчителем.

413 I. Прочитайте мовчки текст. Визначте його тему й основну думку. Назвіть за собою зв'язку речень.

ТЯЖКО ЗІТХАЛИ ЯБЛУНІ

На околиці містечка височить со-
сновий паркан, поверх нього зміїться
колючий дріт. По дроту гримучих бля-
шанок поначіплювано. Сяде горобчик,
гойднеться – і закалатає з обох боків.
Скрикне сполохана пташка і грудкою
шугне через вулицю на сусідські че-
решні.

За парканом ув'язнені молоді яблу-
ні. Їм журно, тісно, парко. Їм важко
тримати дорідні плоди. Скаржаться ві-
терцям. Проте й вітри не в силі вива-
жити паркани, зірвати колючий дріт.
Зневірившись у собі, вони шастають над
верховіттям, тікають завулками в степ.

П. Сльота. Яблуні

Цього року яблуні вродили вперше. Навесні, коли кожна в рожеву фату одяглась, не помічали високої огорожі, та й колючого дроту тоді ще не було. Вони не зважали на волохаті руки, що тяглися до рожевих віт, бо ті руки тільки полохали бджіл.

Яблуні пили промені, хмеліли від них і чекали бджолиних лапок.

– Дз-з-з... дзж-ж-ж-ж... – бриніли струни над весільними вінками.

Потім здіймалася рожева заметіль, хурделіла поміж гіллям. Весело мерехтіла земля.

Коли всюди повисли пругкі зелепухи, яблуні знову побачили волохаті руки. Здавалося, вони мали безліч кігтястих чіпких пальців, які зміїли над парканом колючий дріт, чіпляли вередливі бляшанки.

– Нащо це? – питали одна в одній стривожені яблуні.

– За що нас?

Я виглядала на вулицю. Там така цікава дітвора... Я сказала: «Восени почастую вас яблучками».

– Більше не виглядатимеш і не почаствуєш, – засичали волохаті руки. Вони боляче зігнули гілку і прив'язали мотузком до стовбура.

– Ой, за що ж?

Одщобетали солов'ї, одкували зозулі. Яблуні споважніли, почали забувати про цвіт, про бджолину ласку. Їм хотілося свіжого вітру, шелесту далеких гаїв... Але від тих забав затуляли паркани. Яблуням хотілося пташиної музики, але птахів лякали іржаві бляшанки і колючі кігті, що залишилися від чіпких пальців.

Десь, за високим парканом, бавилися і виспівували дітлахи. А яблуні сумно тримали свої важкі плоди. Було гірко. Вкривалися сивиною дорожнього пилу, павутинням бабиного літа, тяжко зітхали.

– Я одурила дітвору, – поскаржилася крайня.

– І нащо було цвісти?

– За що така наруга?

На вулиці щобетали хлопчаки й дівчатка, вони ласували яблука з інших садів.

Біля кам'яного будинку волохаті руки рихтували глибокі коші, потім тяглися до обважнілих віт і сичали:

– Завтра базар... базар... гроші.

Яблуні тяжко зітхали і просили в долі на зиму пекучих морозів:

– Краще смерть, ніж стояти за колючим дротом... (За А. М'ястківським).

II. Визначте, які за метою висловлювання й емоційним забарвленням речення вживає автор.

III. Випишіть із тексту три прості речення, ускладнені однорідними членами (на вибір). Підкресліть у них члени речення та надпишіть частини мови.

IV. Складіть і розіграйте за особами діалог (8–10 реплік) на основі прочитаного тексту, використовуючи речення, різні за метою висловлювання. Розпочніть так:

– А я думаю, що...

– Безумовно, це так, але чому...

414 I. Складіть висловлення за картиною, використовуючи подані запитання.

1. Хто автор картини? Як вона називається?

2. Що зображено на полотні?

3. Що можна сказати про зовнішність і внутрішній світ дівчини?

4. Чи можна стверджувати, що, пишучи портрет дівчини, автор основну увагу зосереджував на її проникливому погляді й легкій усмішці?

5. Які кольори використав художник?

6. Поміркуйте, чи створює картина враження ідеальної грації та краси.

7. Які почуття викликає у вас полотно?

II. Підкресліть у реченнях вашого тексту граматичні основи. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

415 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть складне речення.

1. Назавжди залишаюся отут в низовині незвітраних ще квітів (*С. Осика*). 2. Від Троянівки до Вовчої долини сім кілометрів (*Гр. Тютунник*). 3. Рідна земле дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (*В. Тарасенко*). 4. Благословенні будьте гори і ти ріко мутная (*П. Тичина*). 5. Здається ж люди, все у них людське але душа ще з дерева не злізла. (*Л. Костенко*). 6. Стоїть смерічка на горі у сонці наче в янтарі (*Д. Павличко*). 7. Дерева хитались і від страху наїживши голі віти ніби силкувалися втекти (*В. Винниченко*). 8. Літа як стрілки не переведеш життя як гирю часу не підтягнеш (*Т. Севернюк*). 9. З літами що там не кажіть стаєш куди мудрішим (*О. Підсуха*). 10. Твої руки лагідні як сон ніжно опускаються на плечі (*А. Луговський*).

II. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

Л. да Вінчі.
Дівчина з горностаєм

416 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, чим ускладнені речення.

1. Була весна весела щедра мила промінням грала сипала квітки вона летіла прудко мов стокрила за нею вслід співучії пташки! (*Леся Українка*). 2. На самому дні яру біля криниці з великим журавлем обсаджена навкруги садком стояла хата Марка Чумаченка батька Мотриного... (*В. Винниченко*). 3. Найдорожча пісня недоспівана, а найліпша та, що не знайду (*П. Осадчук*). 4. Почекавши трохи я зліз із воза розплатився з дядьками і взявши свого чемоданчика пішов до ганку (*В. Винниченко*). 5. Сповідуюсь. Перед Всесущим Богом та материнським поглядом простим який в далеку проводжав дорогу і вслід мене не раз перехрестив (*А. Луговський*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

417 I. Спишіть вірш. Який його основний мотив? Визначте художні засоби (епітети, метафори, інверсію).

ДО УКРАЇНИ

Не раз конала ти під небом синім
і кров'ю сходила в степу полиннім.

Але є золоті у тебе люди,
що ними славишся в житті усюди.

Та є у тебе синє Чорне море,
стеги, ліси, Карпати й Кримські гори,

зелені береги Дніпра і Тиси,
смереки, і тополі, й кипариси.

То будь же у віках благословенна,
соборна Україно суверенна!

Д. Білоус

II. Укажіть однорідні члени речення та звертання, поясніть, чим вони виражені та з якою метою їх ужито в тексті.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша (виділіть похилими рисками паузи, позначте стрілками підвищення й зниження голосу).

418 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? Із яким настроєм ви йдете на літні канікули?

Колаж С. Тарана. Сучасна Україна

ХВИЛИНУ ТОМУ

Нерідко чуємо й читаємо висловлення з кількісними уточнювачами *назад* і *тому назад* на зразок «*Це було два роки назад*»; «*Він забув, що думав хвилину тому назад*». Натомість потрібно вживати слово *тому* після слів з кількісним значенням. **НАПРИКЛАД:** *Це було два роки тому; Він забув, що думав хвилину тому.*

ЯК ПОЕТ

Сполука *в якості когось (чогось)* є «суржиковим витвором», який заступає українські граматичні форми. **НАПРИКЛАД:** *у якості поета*. Замість сполуки *в якості* потрібно вживати граматичні форми, які відбивають українську літературну норму. До них належать сполучник *як*, сполуки *в ролі* й *у функції*. **НАПРИКЛАД:** *Шевченка можна розглядати як поета національного відродження; Шевченко з'явився на горизонті тогочасних передчуттів і сподівань у ролі романтичного визволителя.*

Зазначені нормативні конструкції функціонують у різних мовних стилях. Сполуку ж *у якості* витворено під впливом російського *в качестве*. Вона перебуває поза літературними нормами нашої мови (За І. Вихованцем).

Є, А НЕ ЯВЛЯЄТЬСЯ

Є – форма теперішнього часу дієслова *бути*. У функції зв'язки слово *є* часто (особливо в усному мовленні) помилково замінюють словом *являтися*. Проте лексему *являтися* в сучасній літературній мові вживають тільки в значенні *ввижатися уві сні, під час марення*. **НАПРИКЛАД:** *Уві сні мені явилися дві богині* (І. Франко). **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Мій брат є керівником	Мій брат <i>являється</i> керівником

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
трапляються помилки	зустрічаються помилки
не надивуєшся	диву даєшся
завдати шкоди	нанести шкоди
брати участь	приймати участь
докласти зусиль	прикласти зусиль
спадає на думку	приходить на думку
впадати в очі	кидатися в очі

Уроки розвитку мовлення

Тема 1. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є типи й стилі мовлення? 2. Які основні ознаки публіцистичного стилю?

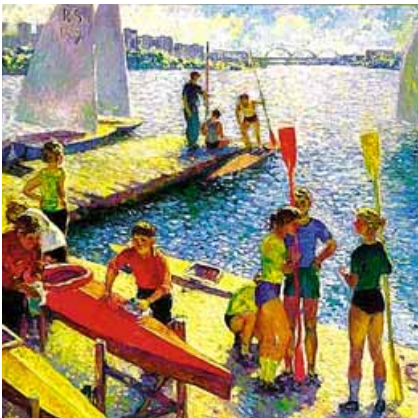
419 І. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. Схарактеризуйте, у якій ситуації спілкування можливе таке висловлення (назвіть адресата, мету й місце спілкування).

ЧЕСТЬ

Захищати свою честь.

Що ж означає «захищати честь»? І чому треба захищати щось, здавалося б, ефемерне? Проте захист честі – це захист власних поглядів, принципів, своєї життєвої позиції, свого світогляду, бо якщо ти втратив свою честь – значить ти просто не зумів захистити себе самого, свої життєві принципи. Зберегти честь, захистити її – це означає зберегти свою людську гідність, захистити її від приниження.

Є ще вислів «Бережи честь замолоду». Про що каже це народне прислів'я? Про те, що в юності, коли в людини все ще нестійке, можна легко, непомітно втратити свою честь, чесне ім'я, гідність: один раз сфальшувати, удруге збрехати, утретє пообіцяти і не виконати...

С. Шаповал. Юні спортсмени

І ось уже ти втратив своє чесне ім'я, і йде за тобою слава людини легковажної; один за одним відходять від тебе люди, бо немає нічого гіршого за ненадійного друга.

Поняття честі із часом змінювалося, у різні епохи люди надавали йому різних значень. Облишмо історію, видатних людей, візьмімо звичайнісіньку ситуацію в школі зі звичайнісінькими людьми і надамо слово восьмикласникові.

«...У класі з'явився новий учень – Микола Тимашко, дуже тихий, скромний. Спочатку на нього ніхто не звертав уваги, аж поки верховода класу Ігор не обрав його за об'єкт для своїх дотепів. Микола ніколи не ображався, сам сміявся із себе, коли справді було смішно, і навіть поважав Ігоря за гострий розум, за кмітливість. Навчався Микола так собі: усе бувало – і шістки, й одинадцятки. А Ігор був відмінником.

Якось ми, восьмикласники, писали складну контрольну роботу з алгебри. Я сидів недалеко від Миколи і бачив, як він передав щось нашому «блискучому» Ігореві. Певно, списував з Ігоревої чернетки...

Контрольну ми написали так погано, що мусили її переписувати. У класі була одна найвища оцінка – усі шість задач розв'язав Ігор. А в Миколи – найнижча: у нього в зошиті було зовсім чисто.

Коли вчитель зачитував оцінки, я раптом згадав: Миколина рука подає Ігореві дрібно списані аркушки чернетки. Якщо Микола передав чернетку Ігореві, то, виходить, уже списав задачі? Чому ж у його зошиті нічого не написано? Дивно.

Я поділився своїми думками з Танею Вороною. Вона знизала плечима: «Дурниці...» А після уроків підійшла до мене і сказала: «Знаєш, в Ігоря конячий почерк, а Микола наче бісером сипле. Який був у чернетці?» Я пригадав, що папір був списаний дрібно-дрібно. «Виходить, це Миколина чернетка! – вигукнула Таня. – І взагалі, я чула від брата, що Микола здібний математик, що він переміг у математичному конкурсі, але не звернула на це уваги».

Так ми дізналися про цю історію. Наступного дня зібрали весь клас і сказали Ігореві. Я не дуже вірив, що все, про що ми здогадувалися з Танею, правда.

Ігор таки списав у Миколи! Він випросив чернетку і вже до дзвінка не повернув. Подумав, що Миколі байдуже, яка буде оцінка, він же не відмінник, а Ігореві, як він сам висловився, треба було захистити свою честь.

На це Таня сказала: «Не честь, а надмірне честолюбство; не змішуй, будь ласка, честь і бажання завжди, у всьому, будь-якими шляхами бути кращим за інших. А от Миколину честь ми повинні захистити, коли вже він сам такий тишко. Учитель має знати, хто розв'язав задачі».

І справедливість узяла гору: найвищу оцінку одержав Микола, а Ігореві довелося попріти біля дошки, виконуючи всі шість задач контрольної, які він ледь (та й то не всі!) розв'язав.

Як виявилось, Микола справді здібний математик, Ігор завжди в нього списував, та ще й глузував з нього, тишив своє честолюбство, себелюбство і таке інше. І дуже прикро за Миколу: адже він і далі, мабуть, терпітиме Ігореве кепкування. Тепер дуелі не потрібні, але ж власний голос у людини мусить бути!» (За *К. Васильєвою*).

II. Визначте, до якого стилю мовлення належить прочитаний текст. Назвіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

III. Прочитайте текст удруге. Складіть до нього складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Скористайтеся поданими далі пам'ятками.

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитати текст, визначити його тему й основну думку, адресата й мету висловлення.
2. Виділити в тексті його частини (основні та другорядні).
3. Визначити, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Дібрати узагальнювальні слова й речення.
5. Прочитати текст удруге.
6. Скласти план переказу.
7. За планом переказати текст (усно чи письмово).

Способи ущільнення тексту:

- відкидання другорядного;
- узагальнення матеріалу шляхом виділення найважливіших фактів.

Орієнтовна схема складного плану

- I. Зачин.
- II. Основна частина.
 - 1.
 - 2.
 - 3.
- III. Кінцівка.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про особливості вживання слів української мови та вдосконалити свої мовні вміння, зверніться до книжок **Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо»** та **Євгенії Чак «Чи правильно ми говоримо?»**. Допоможе вам також **словник паронімів**.

Тема 2. ДІАЛОГ

421 I. Прочитайте текст. Поясніть, які дві протилежні життєві позиції висвітлив автор у тексті. Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібних життєвих ситуацій?

ПОСМІШКИ НІКОГО НЕ ОБРАЖАЮТЬ

Я сів на лавку в скверуку й посміхався деревам, сонцю, пошматованим хмарам і перехожим. Потім поруч зі мною сіла дівчина. Вона, теж радіючи всім еством, жадібно впивала очима красу надвечір'я...

– Чому ви посміхаєтесь?

Вона здивовано глянула на мене і відповіла:

– Хіба я знаю?

Ми сиділи й посміхалися всім і всьому, а я – трішечки – посміхався лише для неї, і вона – трішечки – посміхалася лише для мене. І нам було прекрасно й весело, і між нами не було нічого, крім німої щирості.

– Боже мій, до чого тепер безсоромна молодь! – зупинився біля нас перехожий, сповнений гніву.

Це був такий дисонанс у надвечірній радості, що резонував навіть мої немусикальні вуха. Але я посміхнувся йому й мовив:

– Це ви, мабуть, не про нас кажете...

– Ні, я кажу про вас! – перехожий аж тупнув ногою.

– Даруйте, але ми нічого не робимо.

– Хіба можна так зухвало показувати всьому світу своє щастя?

– У нас немає ніякого щастя, – посміхнулася йому дівчина. – У нас є тільки радість.

– І до того ж у кожного своя, – докинув я.

– Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на теперішню молодь, – вичитував нас перехожий.

– Хіба посмішка може когось образити або накинути тінь? – допитувався я, хоч і не сподівався ніякої відповіді.

Я знав, що він повчатиме нас, доки не зіпсує настрою і мені, і дівчині, і вечорові. А потім піде, задоволений собою так, ніби й справді утнув щось дуже гарне.

– Ви, певне, думаєте, що ми... закохані? – раптом запитала дівчина.

– У всякому разі, якісь там фіглі-миглі між вами є, і не треба ними муляти очі порядним людям.

– Та ми навіть не знайомі! – засміялася дівчина.

Від несподіванки він ледве не став кам'яним монументом.

– Як? Ви навіть не знайомі? І ви сидите поруч і посміхаєтесь одне одному перед очима цілого міста?

Мені здавалося, що він репне від гніву. Він так заходився шпарувати нас банальностями, що навіть сонце спіткнулося й нахромилось на вістря тополі. Я хотів уже заткнути вуха і сторчма кинутися, куди влучу... (За В. Симоненком).

II. Розгляньте картину Ганни Черненко. Якими емоціями наповнена ця робота? Який настрій «дарує» людям? Поміркуйте, чи є щось спільне між прочитаним текстом і полотном художниці?

III. Сформулюйте за текстом 5–6 запитань. Використовуючи ці запитання, складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) за змістом прочитаного.

422 I. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) дискусійного характеру на одну із запропонованих або дібраних самостійно тем. Пам'ятайте, що суть дискусії не в тому, щоб якомога голосніше висловити свою думку, а в тому, щоб навести переконливі аргументи на користь власної позиції.

ОРІЄНТОВНІ ТЕМИ: «Не можна бути щасливим наодинці», «У всіх наших бідах винна держава», «Найкраща пора року – осінь», «Потрібно завжди говорити правду».

II. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Розіграйте за особами складений діалог. Поміркуйте, чи вдалося вам дотриматися мудрої поради Яна Коменського: «Говорити все, що набіжить на язик, безглуздо».

Г. Черненко.
Полосатий експрес

423 Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), що міг би відбутися між восьмикласниками (восьмикласницями) на одну з поданих тем.

1. Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими для учнів?
2. Чи потрібні у восьмому класі уроки етики?
3. Чи повинні учні прибирати шкільне подвір'я?

ПАМ'ЯТКА

Як правильно вести дискусію

1. Перед тим, як починати дискусію, подумай, чи достатньо ти обізнаний із цим питанням.
2. Зрозумій співрозмовника, його аргументи, з'ясуй мету дискусії.
3. Визнач, із чим саме ти згодний (згодна).
4. Добери докази, аргументуй свій погляд.
5. Критикуй думку, а не людину, яка її висловила.
6. Поважай співрозмовника, оціни правильно його позитивні якості.
7. Уточни поняття, терміни, які вживаються в суперечці.

Тема 3. ОПИС МІСЦЕВОСТІ. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис? Чим опис відрізняється від розповіді та роздуму?

424 I. Прочитайте висловлення. Визначте ключові слова та сформулюйте його основну думку одним реченням.

Якби мене запитали, як починати знайомство з містом, де ніколи не доводилося бувати раніше, я відповів би: пройдіться вулицями, намагаючись зрозуміти, у чому його особливість, а потім дізнайтеся, де знаходиться краєзнавчий музей. Він стане вашим першим співрозмовником, порадить, куди насамперед треба сходити, що подивитися. А ви вже самі вибирайте найбільш цікаве (*Г. Кублицький*).

II. Опишіть усно ваші враження від відвідування міста (села), де ви колись побували вперше. Із чого розпочалося ваше знайомство із цим населеним пунктом?

425 Розгляньте малюнки ваших однолітків, на яких вони зобразили рідне місто (село). Усно опишіть зображене на малюнку, який вам найбільше сподобався. Чи вдалося юним художникам передати красу свого краю?

Малюю рідне місто (село)

Малюнок *Яни Максимчук* (м. Чернівці)

Малюнок *Ганни Вахмлок* (м. Харків)

Малюнок *В'ячеслава Кочергіна* (м. Київ)

Малюнок *Наталки Ковальчук* (Волинь)
(фрагмент)

426 Прочитайте тексти. Доведіть, що це описи. Що описується в кожному з них? На яких деталях автори зосереджують основну увагу? Визначте композиційні особливості описів.

1. На початку XVIII століття Полтава була тиха та затишна, як і колись за гетьмана Богдана Хмельницького: квітуча, вся у вишнях і веселих гайках. Місто суто степове, на одшибі, ближче до старого, як світ, Муравського шляху та й недалеко від принадної столиці козацького народу – Києва. Розбудована на мальовничій рівнині, вона поволі ширилася на схід сонця та на південь до своїх чепурних сіл і хуторів. Як і столиця, мала вона Поділ, відкіль можна було швидко дістатися до славного Здвиженського монастиря.

За тих далеких часів уся Полтава купчилася на широкому майдані, де стояла Успенська церква, за нею – магістрат та ще хати під гонтом*. Поруч стояли ще хати панів бунчукових та осавулів, та ще кам'яниця славного гетьмана Івана Мазепи. Проте полтавчани пишалися найбільш «Панянюкою». Була то велика вулиця, краще б сказати – веселий гайок, що межував з торгом, тут стояли, як під шнур, старшинські хати під гонтом та очеретом (*М. Лазорський*).

* * *

2. Місто Казонде, розташоване за триста миль від гирла Кванзи, було одним із головних невольничих ринків Анголи. Торгівля людьми провадилася на «читоці» – майдані в центрі міста. Тут «товар» виставлявся на продаж. Звідси каравани вирушали до Великих Озер.

Казонде, як і всі великі міста Центральної Африки, ділилося на дві частини. У торговій частині жили португальські, арабські й тубільні купці; тут же вони збудували бараки для невольників. У другій частині містилася резиденція тубільного володаря...

На головній вулиці торгового кварталу стояли одноповерхові будиночки з пласкими дахами. У квадратних, огорожених глиняними стінами двориках тримали худобу. Вулиця виходила на «читоку», оточену невольничими бараками. Над будинками височіли пишні крони велетенських سموковниць. Уздовж вулиці росли віялові пальми, схожі на мітли.

Неподалік текла річка Луї. Це ще не досліджена річка, яка є, мабуть, однією із численних приток Конго (*Жуль Верн*).

* *Гонт* – тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настилають дах.

Опис
місцевості

Особливості опису місцевості

- В описах місцевості враховують час доби, пору року й особливості погоди.
- Опис місцевості здебільшого є складовою частиною художнього твору, до якого вводиться з певною метою (для уточнення, для характеристики події, для увиразнення оповіді тощо).
- У художніх описах місцевості є лексика, за допомогою якої автор виражає своє ставлення до зображуваного.

427 І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті?

ХУТІР НАДІЯ

Степове безмежжя тече буйною зеленавістю хлібів, мерехтить нагрітим від сонця повітрям... Степовий океан манить і кличе. Хоч би показала якась щогла серед зеленавих хвиль – звичайна тополя чи явір! Півдня ідемо, і тільки пшениці та ще соняшники, які ледь-ледь розплющують свої золоті очі крізь волохаті вії.

І раптом на обрії впливає оазис. Що це – марево чи примарна видимість дерев, що ген-ген синіють на видноколі?

Наближаємося, але марево не відпливає, а виступає ще зриміше, уже видно могутні крислаті дуби, кучеряві липи, кронисті яблуні й навіть одну білокору березу, що вибігла, ніби дівчина в білому, з гаптованими зеленим шовком рушниками.

Так от який він, хутір Надія, закладений давно-давно в степу людиною дивною й суворою долі, ратаєм* і драматургом – Іваном Карповичем Тобілевичем (Карпенком-Карим).

У тіняві дерев дримає стара батьківська хата, в ній народилися сини-соколи, корифеї** українського театру: Іван, Панас і Микола, що стали відомими на увесь світ, – Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський.

Дивне почуття огортає, коли ви ходите алеями цього парку, насадженого людиною одержимою, коли зблисне перед вами широкий став, викопаний письменником звичайною лопатою. Він знав не тільки перо, а й нелегку працю землекопа.

Серед широкого подвір'я звелися могутні кронисті дуби, мов могутня козацька сторожа в степу. Ось дуби Івана, Миколи, Панаса, Марка, Марії... Їх посадили багато літ тому славнозвісні актори під час перебування на хуторі: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька. Нині дуби сягають на півсотні метрів у небеса, широко розкинули гілля і ростуть, незважаючи на південні вітри й спеку.

Коли пройти алеєю трохи далі, можна побачити ще кілька дубів, які звуться «Чумаки». Їх саджали гуртом почесні гості хутора, віддаючи

* *Рата́й* – плугатар, орач.

** *Корифе́й* – провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо.

шану українським чумакам, які їхали через ці степи за сотні верств у Крим по сіль.

Як добре, що мудрі корифеї українського театру згадалися лишити по собі таку нетлінну пам'ять. Цим дубам рости вічно, і через триста, п'ятсот літ шуміти їм під оцим небом, серед сонячного степового океану.

Неподалік від старої батьківської хати звівся великий світлий будинок. Це меморіальний музей. У просторих залах зібрано особисті речі братів Тобілевичів, цікаві документи, експонати, які розповідають про історію українського театру.

Шумлять на вітрах гіллясті крони дубів. Дрімає в затінку старовинна проста українська хата, у якій були написані великі твори – «Хазяїн», «Сто тисяч», «Мартин Боруля». Дзюркотить з-під коріння джерельна вода. Припадимо ж і ми до чистої води, нап'ємося із цієї цілющої криниці (За І. Цюпою).

II. Знайдіть у тексті опис хутора. На яких деталях опису автор зосереджує особливу увагу? Які художні засоби надають опису поетичності? Схарактеризуйте ставлення автора до зображеного.

III. Прочитайте текст удруге. Складіть складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). За потреби скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план тексту

- I. Степовий океан.
- II. На хуторі.
 - 1. Оазис серед степу.
 - 2. Людина дивної і суворої долі.
 - 2. Батьківська хата.
 - 3. Алеї парку.
 - 4. Могутні дуби.
 - 5. «Чумаки».
 - 6. Меморіальний музей.
- III. Припадимо до чистої води.

Тема 4. ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

428 I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Знайдіть опис, визначте в ньому художні засоби.

НАЙВІДОМІШЕ СЕЛО В УКРАЇНІ

Село Моринці, у якому 9 березня 1814 року народився Тарас Шевченко, у минулому належало до Звенигородського повіту Київської губернії (нині – Звенигородський район Черкаської області). Залишки оборонних валів княжої доби на околиці свідчать про давність цього поселення. За часів козаччини, у XVI–XVII ст., тут, як вважають дослідники, був козацький зимівник. Село здавна відоме як осередок чумацького та гончарного промислу. Наприкінці XVIII ст. Моринці перейшли у власність фаворита Катерини II князя Потьомкіна, а пізніше – графа Енгельгардта.

Після переїзду з батьками в сусіднє село Кирилівку малий Тарас часто гостював у Моринцях, де мешкали його дід Яким та бабуся Меланка. Від них

Село Моринці

він почув багато розповідей та легенд про минуле, зокрема про гайдамаччину. У Моринцях Шевченко бував і пізніше, у роки приїзду в Україну (1843, 1845, 1859).

Як і в усіх великих селах Наддніпрянщини, посеред Моринців був просторий майдан, довкола якого розташовувалися крамниця, корчма, церква. Село мало також волость (управу), економію, громадські комори (гамазеї). Церква Івана Богослова була зруйнована більшовицькою владою в 1939 році. Проте й нині в Моринцях, як і в минулому, щорічно 9 жовтня – велике храмове свято на честь Івана Богослова. За часів Шевченка в селі діяла церковнопарафіяльна школа.

Хати і більшість господарських будівель у Моринцях були рублені (лісу тоді ще вистачало). Типова сільська оселя – хата, сіни й комора під одним дахом. Чотирихилий солом'яний дах хати вивершувався високим дідухом (гребенем), а на рогах були «китиці» – мальовничі рельєфні уступи із солом'яних снопів. Такий добре вкритий дах міг служити десятки років. Залежно від достатку та характеру господарювання на садибі могли бути й окрема комора (надвірна), хлів, клуня, стайня, льох, обора, криниця тощо. Така приблизно садиба була й у діда Тараса – Якіма Бойка. Про це свідчать дослідження, проведені в 70-х роках ХХ століття київськими науковцями. З них випливає, що дід Яким був поважним господарем. Куток, де він проживав, звався Бойки. Крім того, в селі були кутки Корчовози (там заготовляли корчі), Гончарівка, Шарпанівка, Попова гора тощо.

У 1939 році до 125-річчя від дня народження Т. Шевченка в селі біля школи було встановлено його погруддя роботи місцевого митця К. Терещенка. Проте в 1956 році його зняли й замінили іншим. У селі ще й нині зберігається пам'ятка минулого – давня хата чумака, у якій зібрано речі домашнього вжитку та твори народного мистецтва. До 175-річчя Кобзаря на колишній садибі Бойка встановлено рублену хату – схожу на ту, в якій народився Тарас.

Нині село Моринці, у якому понад тисяча дворів, уходить до Державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» (За *Л. Орел*).

II. Прочитайте текст удруге. Колективно складіть складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (письмово).

Тема 5. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

429 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

КАК БЫЛ ОСНОВАН ХАРЬКОВ

В бассейне Северского Донца наиболее интересным и самым известным памятником эпохи Киевской Руси является древнерусский город Донец (Донецкое городище). Сейчас это территория одного из районов Харькова, от которого рукой подать до Городышского оврага, в районе которого находятся остатки Донецкого городища.

Донецкое городище занимает узкий треугольный мыс на высоком правом берегу реки Уды. Мыс отделён от основного массива правого берега большим ровом и валом.

Городище отождествляется с летописным градом Донцом. Первое упоминание о Донце находим в Ипатьевской летописи под 1185 годом в связи с рассказом о неудачном походе новгород-северского князя Игоря Святославовича на половцев.

Упоминания о Донецком городище встречаются и в более поздних письменных источниках времён Ивана Грозного. В XVI–XVII веках Донецкое городище было известно под тем же названием, которое сохранилось до нашего времени. Но нет до сих пор исчерпывающего ответа на вопрос, почему расположенный не на Донце город называется Донцом. Как бы там ни было – последнее слово осталось за археологами. И на XII археологическом съезде, который проходил в Харькове, учёные убедительно доказали тождество городища летописному городу Донцу и очень подробно рассказали об истории его создания чуть ли не с первых дней до разрушения татаро-монгольскими ордами.

После татаро-монгольского нашествия Донец уже не возродился. Вновь крепость возникла уже у слияния рек Харьков и Лопань лишь в 1656–1659 годах и получила название Харьковской. Она-то и дала начало современному городу Харькову (*Из журнала*).

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Прочитайте виразно записаний переклад.

III. Перекажіть докладно перекладений текст (усно).

СЛОВНИЧОК

Исчерпывающий – (укр.) вичерпний. *Овраг* – (укр.) яруга, пров'алля. *Отождествляются* – (укр.) ототбжнюватися. *Тожество* – (укр.) тотбжність. *Убедительно* – (укр.) переконливо.

Тема 6. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ

430 Розкажіть, чим вулиця (провулок, проспект, бульвар), на якій розташовано ваш навчальний заклад, відрізняється від інших вулиць вашого населеного пункту. Чи знаєте ви історію цієї вулиці і чому вона має таку назву? Опишіть, де саме знаходиться вулиця, які частини населеного пункту вона з'єднує, чи далеко простяглася.

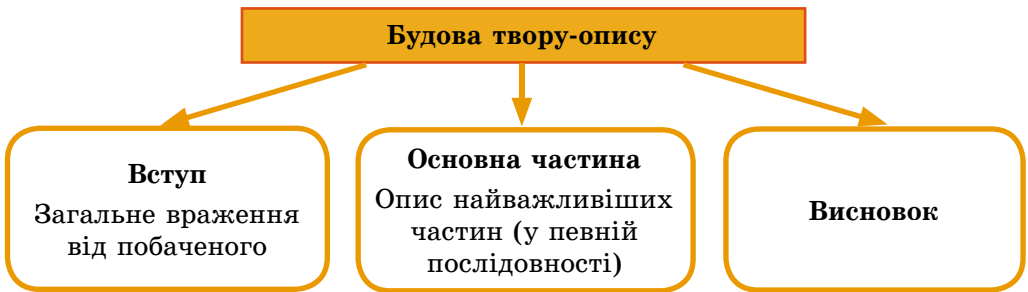
Чим вона починається й закінчується, які будинки, магазини, підприємства, установи розташовані на ній? Де саме? Які на вулиці тротуари, проїжджа частина, дерева, клумби, дворики тощо?

Твір-опис

Твір-опис – це зв’язний текст, у якому словесно зображуються основні ознаки предмета, явища, особи. У творі-описі можуть бути й елементи розповіді. Важливо, щоб розповідь не переважала над описом, а містила лише додаткові відомості.

Будова опису

Структура твору-опису потребує спочатку передачі загального враження від предмета, а потім – характеристики деталей.

431 Доберіть слова і словосполучення для опису вулиці або міста (села). Запишіть відомості в таблицю, намальовану в зошиті за поданим зразком. Визначте, що з дібраного лексичного матеріалу характерне для опису вашого міста (села) або вулиці (провулка, проспекту, бульвару), на якій розташовано ваш навчальний заклад.

Матеріал для опису вулиці

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Будівля школи Житловий будинок Тротуар Проїжджа частина Дерева Освітлення Дитячий майданчик Сквер Транспорт Розміри вулиці	

Матеріал для опису міста (села)

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Місце розташування Розміри Вулиці (площі)	

Продовження таблиці

Центральна частина Околиця Будівлі Дороги Природа Пам'ятки Місця відпочинку	
---	--

432 І. Складіть і запишіть складний план твору-опису місцевості (вулиці, села, міста). За планом напишіть твір-опис вулиці (села, міста). Скористайтеся дібраним робочим матеріалом і поданими нижче пам'ятками.

ІІ. За бажання намалюйте малюнок на тему «Вулиця, яку я люблю».

433 Уявіть, що вам доручили спроектувати вулицю. Опишіть усно, який вигляд вона мала б. За бажання намалюйте цю вулицю.

434 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чи є вулиця, на якій ви мешкаєте, достатньо озелененою, чистою, упорядкованою? Якщо ні, то що для цього треба зробити?

ПАМ'ЯТКИ

Орієнтовний складний план твору-опису вулиці

- I. Дороге серцю місце.
- II. Опис вулиці.
 - 1. Історія вулиці.
 - 2. Місце розташування і розміри.
 - 3. Окраса вулиці.
 - 4. Житлові будинки, магазини, підприємства, установи.
 - 5. Пам'ятки культури та історії.
 - 6. Місця відпочинку.
 - 7. Тротуари та проїжджа частина.
 - 8. Озеленення.
 - 9. Як змінилася вулиця останнім часом.
 - 10. Вулиця вдень і ввечері (у різні пори року).
- III. Люблю свою вулицю.

Як працювати над твором

- 1. Сформулювати основну думку твору.
- 2. Продумати, які типи мовлення можуть бути поєднані у творі.
- 3. Дібрати з робочих матеріалів потрібні для розкриття теми й основної думки.
- 4. Згрупувати матеріал за окремими питаннями.
- 5. Визначити послідовність використання матеріалу, зв'язок окремих частин.
- 6. Скласти план твору.
- 7. Поміркувати над вашим ставленням до описуваного.

Місто майбутнього

Проект

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте свій проект міста в майбутньому. Спробуйте словесно описати (а також намалювати), яким ви уявляєте місто в майбутньому. У проекті зосередьте увагу на розв'язанні проблем сучасних міст (екологія, водопостачання, транспортне забезпечення, травматизм на дорогах тощо).

Окрім того, у поясненні до проекту мають бути такі відомості:

- де знаходиться місто;
- як розташовані будинки, їхня форма;
- заклади освіти, медицини, культури, спортивні майданчики тощо;
- транспортне забезпечення;
- промислова зона й зона відпочинку;
- озеленення, екологія.

Тема 7. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

435 І. Прочитайте мовчки текст. Доберіть свій варіант заголовка. Розкажіть, що в образі бабусі Марфи вам сподобалося найбільше. Яким постав у вашій уяві оповідач?

ЦВІТЕ ГРУША

У бабусі Марфи – дві сестри-однолітки, груша й копанка. Копанку викопав і грушу посадив ще перший чоловік її Улас, який загинув у ту «германську» війну.

«То ж мені од нього, молоденького, дариця аж до віку. Груша родить, ще й зараз родить, копанка не міліє, і вода близько, ключем достаю».

Коли я вперше зайшов до бабусиною Марфиного двору, щоб напитися, то витягав воду тим «ключем» – вервечкою акаціевою, до якої приковано гак, закручений, як вус, щоб цеберку в воду не зронити.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

«Чи не можна у вас напитися?» – спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

«Як не можна, то навіть б я тоді отуто жила!»

Вона хуленько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик («Зараз кухлика винесу»). Вона була дуже згорблена, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася.

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідненько, так не нарошне вимовляючи слова: «Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти – хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим», – і дивилася на мене знизу, з-під своєї згорбленості, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

«Самі, чи що, падають у воду?» – спитав я.

«Котра сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули. Ось у полудень школяррики йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтесь в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі».

Вона вже знову сиділа під грушею і вишивала. Без окулярів. І я спитав, чи то ж їй добре бачиться.

«А так, як замолоду, – сказала вона, не розхилиючись над шитвом. – Отам, як було мені сімдесят чи вже без одного не сімдесят п'ять, погано бачила, так погано, що очечки покійний сусіда мій Терешко, хай царствує, купив був, як їздив до Києва. А тепер бачу, як дівка!» – Бабуся Марфа засміялася тихенько, затишно і закивала головою над червоними хрестиками в манишці.

«Скільки ж вам, мамо, зараз?»

«Та як по-моєму, то без одного сто. А якби хто грамотніший прикинув, то, може, й сто з гачечком набралось б. Давно живу, забула вже й відколи. Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду. Піду, походжу, всіх трьох провідаю».

«А котрого... найдужче б хотілося побачити?»

«Усіх, сину. А зостануся коло останнього. До першого піду, то ще й не впізнає – молодесенький же! Навіщо, скаже, ти мені, бабо, здалася, іди собі геть! – Бабуся Марфа засміялася, аж чолом шитва дотулилася. – Другому до ніжок уклонилося би... Він тут недалеко лежить, у Гребенях. Під берегом, сердешного, знайшли пробитого наскрізь. Це як друга війна була. Я сама його поховала. Третій мені пара, хоч теж молодший уже за мене. Кував у кузні. Вийдеш, було, з хати і чуєш його молоточок. Уже й не дуже годився до роботи, а кував. Тоді погано йому, погано йому враз зробилося... Переказали мені люди, біжу до кузні, а його вже й назустріч везуть... Біля нього ляжу. Він упізнає, посується...».

«Собі вишиваєте чи людям?»

«Собі я вже все вишила, моя дитино. Людям. Хай носять та згадують бабу...»

Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп – м'яко в траву. Гарячі. Вона відкидає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на сорочці сяють, сміються сонцеві, густі та дрібні.

Коли я виходив з двору, бабуся Марфа провела мене до воріт і швидко-швидко впихала мені в кишені жовті гарячі грушки («Вони не заважать!»), а за нами йшов червоний півень у червоних «штанях» і сказав, як господар: токо-токо!

...Цвіте при зорях бабусина Марфина груша, чорніє зеленим мохом солом'яний дах на низенькій хатині, а у вікнах поночі. Я стою проти її похилених воріт, і дивлюся у двір, і слухаю так пильно, що тільки серце своє чую. Невже пішла бабуся Марфа?..

І раптом: токо-токо-токо! – півень у хлівці за грушею, – токо-токо! (Гр. Тютюнник).

II. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Характерними для структури цього тексту є ознаки, зазначені в усіх рядках, ОКРІМ

- А діалогічна форма
- Б наявність зачину й кінцівки
- В виклад від першої особи
- Г елементи опису приміщення

2. У тексті НЕМАЄ мікротеми

- А смерть чоловіка бабусі Марфи
- Б бабуся готує груші для школярів
- В зустріч бабусі із сусідами
- Г бабуся пригощає свого гостя

3. До зачину в тексті належить речення

- А У бабусі Марфи – дві сестри-однолітки, груша й копанка.
- Б Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.
- В І раптом: токо-токо-токо! – півень у хлівці за грушею, – токо-токо!
- Г Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп – м'яко в траву.

4. Уперше оповідач зайшов до бабусі Марфи, щоб

- А набрати груш
- Б записати її спогади
- В напиться води
- Г запитати дорогу

5. У тексті НЕМАЄ підтвердження того, що бабуся Марфа була

- А гостинною
- Б відповідальною
- В щедрою
- Г доброю

6. Використовуючи інформацію з тексту, про бабуся Марфу можна сказати, що вона

- А вміла вишивати
- Б була віруючою
- В гарно співала
- Г лікувала травами

7. Як дарунок від першого чоловіка бабусі Марфі залишилися

- А погріб і криниця
- Б кухлик і цеберко
- В окуляри
- Г груша й копанка

8. Бабуся кидала груші в копанку для того, щоб

- А очистити від них двір
- Б охолодити їх
- В помити їх
- Г сховати їх від злодіїв

9. Коли оповідач виходив із двору, бабуся поклала йому до кишені

- А хліб
- Б пироги
- В груші
- Г вишиту хустинку

10. У тексті НЕМАЄ відповіді на запитання

- А Чи самі груші падають у копанку?
- Б Як бабусі вдалося так довго прожити?
- В Кого із чоловіків бабуся хотіла б побачити найбільше?
- Г Чи для себе вишиває бабуся?

11. Тип мовлення тексту –

- А опис
 Б роздум
 В розповідь
 Г розповідь з елементами роздуму

12. За стилістичними ознаками текст є

- А розмовним
 Б публіцистичним
 В офіційно-діловим
 Г художнім

**Тема 8. Оповідання на основі почутого
 (з обрамленням).
 Оповідання за поданим кінцем**

ПРИГАДАЙМО. Що називається оповіданням?

436 І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення, тему й основну думку. Простежте, як розкривається основна думка оповідання в його композиції (визначте зав'язку, кульмінацію, розв'язку).

ЛЕЛЕЧИЙ СУД

Якось восени я йшов полем і побачив: на великому лузі зібралося багато лелек. Вони утворили коло, а в колі тім з опущеною головою стояв один, красень, і слухав стрекотливу, тривожну мову своїх побратимів...

Зовсім випадково я довідався, за що покарали лелеку.

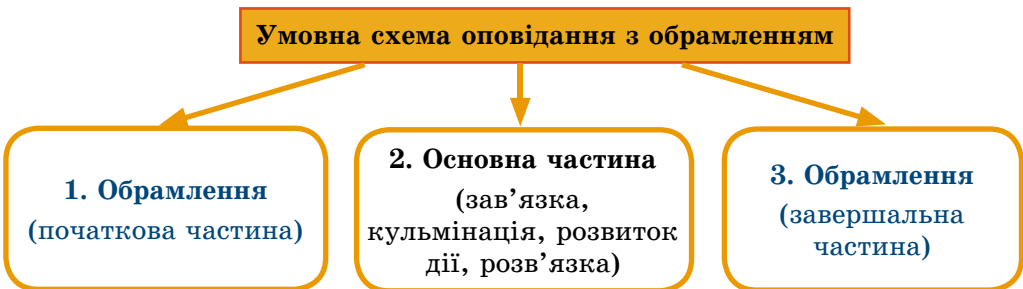
Мені розповіли, що того літа в сусідньому селі під час грози блискавка підпала хату, на якій багато років жили лелеки. Господар хати майже з вогню виніс дітей і дружину. Він же, лелека, рятуючи себе, відразу полетів геть од пожежі, забувши про свою родину. На виручку прилетіли інші лелеки, але вже було пізно – мати з двома маленькими нелітками загинули у вогні. Лелека все літо ховався, а коли настала пора вильоту, він тихенько пристав до зграї. Але там його упізнали й засудили на вічну самотність (За В. Земляком).

ІІ. Доповніть текст початковою та завершальною частинами, які стали б своєрідною рамкою (обрамленням) для інших його частин.

Обрамлення

Обрамлення – це початкова й завершальна частини твору, що є своєрідною рамкою для інших його частин. Обрамлення не має безпосереднього зв'язку з розвитком сюжету, але підпорядковується основній думці оповідання.

Умовна схема оповідання з обрамленням

- 437** I. Пригадайте оригінальну історію, яку ви почули від однокласників, знайомих, рідних, по телебаченню чи радіо тощо. Яким матеріалом можна доповнити почуте, щоб яскравіше донести до читача (слухача) її зміст, висловити думку? Що в почутій історії можна назвати її зав'язкою, а що – кульмінацією? Чим закінчилася історія?
- II. Придумайте до почутої історії обрамлення (початкову й завершальну частини).
- III. Складіть і запишіть складний план оповідання на основі почутого (з обрамленням). Доберіть заголовок. За планом усно складіть оповідання. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Скласти оповідання **за поданим кінцем** означає, що цей текст потрібно доповнити, розширити, тобто домислити якісь події. Можна ввести діалоги, невеликі описи, роздуми.

- 438** Складіть усно оповідання за поданим кінцем. Доберіть заголовок.

Більшість чорногузів наші односельці врятували. Птахи, відпочивши, полетіли до своїх домівок, на старі гнізда.

ПАМ'ЯТКА**Поради щодо роботи над оповіданням**

1. Змальовуючи події, показуємо героїв у дії, а не тільки розповідаємо про них.
2. Включаємо в оповідання (якщо це відповідає темі й основній думці) описи природи, обставин, місця, зовнішності героїв.
3. Використовуємо слова та вирази, за допомогою яких пов'язуємо композиційні частини оповідання, передаємо послідовність дій (*одного разу, раптом, у той самий час, ось такий випадок* тощо).
4. Оповідання складаємо в художньому стилі.

**Тема 9. ОПИС ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ.
УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ
З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

- 439** I. Прочитайте описи. Про що в них ідеться? До якого стилю мовлення належить кожен з них? Відповідь обґрунтуйте. Визначте загальні особливості опису пам'яток історії та культури.

1. Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівка собору, що вигнався стрімко в небо. А надто вигнався він середнім тим найвищим хрестом, устромившись ним у синь, – таким ген-ген тоненьким і виблискуючим, аж наче розпеченим до сліпучих іскор. Два інші хрести з двох бічних бань пориваються його догнати. З хрестів звисають золоті нитки ланцюгів, припинаючи кінці тих хрестів до бань. А на золотих нитках та тоненьких хрестах – зграї ластівок і чорних стриживів. Вони сідають, купчаться, чіпляються за ті хрести й нитки, як за щогли й снасті велетенського корабля в безмежному морі (*Іван Багрянйй*).

* * *

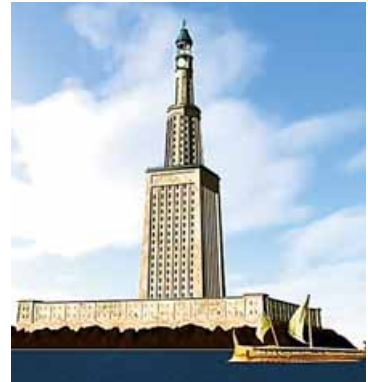
2. У 1935 році у Харкові на Сумській вулиці встановлено пам'ятник Т.Г. Шевченку. Висота пам'ятника – 16,5 м, постаті поета – 5,5 м. Круглий

постамент зі східцями виготовлено із сірого лабрадориту, постать поета й інші фігури відлито з бронзи. Пам'ятник добре вписується в загальний ансамбль парку. Центральна частина – постать Шевченка на весь зріст – піднята на тригранному пілоні*. Довкола пілона на ступінчастих виступах розміщено 16 фігур, які символізують минуле українського народу. На центральному пілоні напис: «Шевченко» (*Шевченківський словник*).

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Харкові

3. Олександрійський маяк, що знаходився на давньому острові Фарос (Єгипет), – єдине із семи чудес світу, що несло в собі не тільки архітектурну елегантність, але й практичну функцію. Він гарантував морякам безпечне повернення в гавань. А ще він був найвищою спорудою на Землі. Висота маяка – 135 м, його світло було видно на відстані 60 км. Нижня частина мала форму чотиригранної призми 60-метрової висоти з квадратною основою, довжина сторони якої становила 30 м. Плаский дах, прикрашений по кутках величезними статуями Тритона, слугував основою середньої частини. Верхня частина маяка була споруджена у формі циліндричної колонади – 8 колон несли купол, увінчаний 7-метровою бронзовою фігурою повелителя морів Посейдона (*Із журналу*).

Олександрійський маяк на о. Фарос

II. Ознайомтеся зі словничком архітектурних термінів. Які із цих слів для вас нові, а які – відомі?

СЛОВНИЧОК АРХІТЕКТУРНИХ ТЕРМІНІВ

Арка – склепіння у формі дуги, яким перекривають проріз у стіні або сполучають стояки моста, два суміжні будинки і т. ін.

Аркада – ряд арок, що спираються на стовпи або колони.

Балюстрада – поручні балконів, галерей і т. ін., утворені з ряду фігурних стовпчиків або колонок, з'єднаних зверху перекладиною.

Баня – опуклий дах, що має форму півкулі; купол церкви, храму, собору.

Барельєф – скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

Галерея – критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень; також довгий балкон уздовж будинку.

Колóna – частина архітектурної споруди у формі високого стовпа, що служить підпорою фронтонів, внутрішніх частин будови тощо.

* *Пілон* – масивна колона.

Колонáда – ряд колон, які підтримують загальне перекриття.

Лóджія – глибока ніша у фасаді будинку, що використовується як балкон.

Фасáд – зовнішній, лицьовий бік будівлі, що звичайно виходить на вулицю.

440 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення, тему й основну думку.

ДИВОВИЖНА ХАРКІВЩИНА

Кожен регіон України – неповторний і дивовижний, має своє славетне минуле. На північному сході держави розташована Харківська область.

У багатьох населених пунктах Харківщини можна побачити рештки прадавніх поселень скіфів, хозарів, сарматів, печенігів. У XVII столітті район Дикого поля почав заселятися, діставши назву Слобідська Україна. З 1654 року переселенці із Західної та Північної України оселялися тут цілими селами. Часто новим поселенням давали назви рідної місцевості (Вільшанка, Золочів тощо).

У першій половині XVIII століття на півдні краю в районі Балаклії, Лозової, Первомайського були споруджені потужні земельні укріплення – Українська оборонна лінія. Рештки фортець і валів збереглися в деяких місцях.

Центром області є Харків – друге за розміром і чисельністю населення місто в Україні. Воно завдячує назвою імені засновника – козака Харка (Харитона) або річці Харків. Центром міста була дерев'яна фортеця в межиріччі Лопані та Харкова, зруйнована наприкінці XVIII століття. Зручне географічне розташування сприяло активному розвитку Харкова у XVIII–XIX століттях. У 1732 році був заснований Харківський колегіум, де викладав видатний український філософ Григорій Сковорода. У 1804 році зусиллями В. Каразіна розпочав діяльність Харківський університет – один із найстаріших в Україні. Пишається місто й своєю площею Свободи, яка є другою за розмірами площею Європи після Еспланад де Кінконс у Франції.

Свято-Благовіщенський собор (м. Харків)

Неповторного колориту Харкову надає Свято-Благовіщенський кафедральний собор, споруджений у 1888–1901 роках за проектом архітектора Михайла Ловцова на честь Благовіщення Божої Матері. Головною особливістю будівлі є дзвіниця, що за своєю архітектурою ближча до готики. Замість традиційної для наших храмів маківки, верхівка дзвіниці більше нагадує ратуші в містах Західної Європи. Вітражі на вікнах собору – теж елемент готичного оздоблення. На них зображено святих і преподобних, особливо шанованих на Слобожанщині. Оригінальний вигляд будівлі легко запам'ятати, адже його підкреслено безліччю різноманітних деталей, а фасад прикрашено чергуванням широких горизонталь-

них рядів із червоної цегли та світлої штукатурки. Золоті куполи, що створюють неповторне відчуття величі, здіймаються на висоті 80 метрів. Інтер'єр храму прикрашений колонами, арками, пишними карнизами й хрестоподібним орнаментом.

У стінах собору зберігаються моці Константинопольського митрополита Афанасія. Чудотворець похований за грецькою традицією: сидячи, у повному архієрейському вбранні. Безліч паломників з різних країн прагнуть відвідати це святе місце і вклонитися мощам святителя.

Сьогодні Свято-Благовіщенський собор – це не просто один із найбільших храмів України, а й візитівка Харківщини. Маючи порівняно незначний вік, ця пам'ятка завдяки своїй виразній архітектурі стала відомою не лише в Україні, а й за її межами (*З кн. «Дивовижна Україна»*).

II. Виберіть із тексту ту його частину, у якій йдеться про Свято-Благовіщенський собор. Складіть план цієї частини. Послухайте текст удруге. За планом усно перекажіть указану частину тексту. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над вибіркоvim переказом тексту

1. Прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Вдуматися в тему, запропоновану для переказу.
4. Вибрати з тексту матеріал, потрібний для розкриття теми (він може знаходитися в різних місцях тексту).
5. Визначити основну думку переказу.
6. Продумати композицію переказу, тип мовлення.
7. Скласти план переказу.
8. За планом переказати прочитане.

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

441 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення, тему й основну думку. Розкажіть, чим особлива садиба в Качанівці.

КАЧАНІВСЬКА САДИБА

Перебуваючи на Чернігівщині, обов'язково завітайте до селища Качанівка Ічнянського району. Тут у середині XVIII – наприкінці XIX століття було створено розкішний палацово-парковий ансамбль, який вражає своєю архітектурною довершеністю.

Качанівська садиба розташована на двох рівнях. На верхньому плато знаходяться палац із вежею, альтанка*, Георгіївська церква, пам'ятник Тарасові Шевченку. Нижній рівень – це ландшафтний парк із 12 ставками, павільйоном, скульптурами, містками, амфітеатром.

Центральним елементом ансамблю є палац. Ця споруда дійшла до нас у стилістичних формах класицизму. На головному фасаді палацу під прямим

* *Альтанка* – будівля в парку чи в саду для відпочинку й захисту від сонця.

Палац у Качанівці

кутом до корпусу прилягають два одноповерхові флігелі. Фасад підкреслено глибокою лоджією на два поверхи й увінчано півсферичною декоративною банею на високому підбаннику. По боках є скульптури, а в центрі – барельєфна композиція.

Відвідувачів палацу вражають і малі архітектурні форми. У нагріній частині парку на пагорбі над ставом височіє альтанка Михайла Глинки, поблизу якої розкинули своє гілля старезні дерева. Цікаві скульптури сплячих левів обабіч головного входу та два кам'яні містки, перекинуті через яри.

Уславили качанівську садибу представники роду Тарновських. Вони не лише давали гроші на видання книжок та інші культурні починання, а й виступали організаторами літературного, мистецького, музичного життя. Гостями Тарновських у палаці були письменники Тарас Шевченко, Микола Гоголь, композитор Михайло Глінка, художник Ілля Рєпін і багато інших діячів. Василь Васильович Тарновський був визначним колекціонером українських старожитностей. На базі його колекції, яка зберігалася в палаці, створено Чернігівський історичний музей та музей Тараса Шевченка в Києві. З Тарновськими товаришував Шевченко. Початок їхньої дружби припадає на серпень 1845 року, коли український поет, подорожуючи Київською губернією за дорученням Київської археографічної комісії, заїхав у Потоки, маєток Тарновських, і залишився тут гостювати. У Потоках Шевченко багато писав, малював і нерідко дарував свої витвори мешканцям. Згодом, коли Шевченка арештували, Тарновським вдалося зберегти його малюнки й рукописи.

Про садибу в Качанівці можна розповідати ще дуже багато, але краще самому поїхати туди, посидіти під кронами дерев, поспілкуватися з працівниками музею (За *В. Вечерським*).

- II. Випишіть слова на позначення архітектурних понять. Поясніть їхнє лексичне значення. За потреби скористайтеся словничком архітектурних термінів (с. 211–212).
- III. Запишіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге. За планом докладно перекажіть прочитане (письмово).

Тема 11. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПAM'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- 442** I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми, основну думку, стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

ЛИВАДИЙСКИЙ ДВОРЕЦ

В Украине есть много прекрасных дворцов. Один из них расположен в Крыму и называется Ливадийским. Самое замечательное здание всего дворцового комплекса в Ливадии – это Белый дворец. Он стоит на фундаменте из серого мраморовидного известняка, а основным архитектурным мотивом для его возведения послужило зодчество Флоренции. Из итальянской архитектуры было заимствовано и оформление внутреннего двора и центрального входа.

Удивительной частью ливадийского дворцового комплекса является итальянский дворик – прекраснейший уголок всего ансамбля. Со всех четырёх сторон он окружён арками, опирающимися на колонны. От капителей колонн идут тяги крестового свода, и в результате получается тенистая лоджия. Строгие пропорции, чёткий ритм арок и колонн, лёгкая балюстрада над арками, чёткие прямоугольные окна второго этажа, дорожки к фонтанчику, вечнозелёные растения – всё это навеивает покой и гармонию. Завершают его убранство флорентийские фонари, решётки окон и особенно металлические кованые ворота работы уральских мастеров, которая исключительной тонкостью своего исполнения вызывает неизменное восхищение всех посетителей.

В царском дворце арабский дворик предстал в виде светового колодца, который прорезал основной объём дворца сквозь все этажи (За *Н. Ионичем*).

- II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Записаний переклад виразно прочитайте.

- III. Перекажіть докладно перекладений текст (усно).

СЛОВНИЧОК

Зодчество – (укр.) архітектурна, будівництво. *Известняк* – (укр.) вапняк. *Свод* – (укр.) склепіння. *Убранство* – (укр.) оздоблення, убрання.

Тема 12. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПAM'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ

- 443** Розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Чи доводилося вам бувати в місцях, де знаходяться зображені пам'ятки історії й культури України? Усно опишіть одну пам'ятку, зображену на ілюстрації (на вибір).

С. Позняк. Печерська лавра

Кисво-Печерська лавра – один з найбільших і найдавніших чоловічих монастирів на українських землях. Заснований близько 1051 року на березі Дніпра. Засновником монастиря вважається Св. Антоній Печерський. На території лаври створено цілісний архітектурний ансамбль.

В. Пузирков. Херсонес Таврійський

Херсонес Таврійський – таку назву носило місто, засноване давньогрецькими колоністами більше ніж дві з половиною тисячі років тому на південному заході Криму. Нині його руїни є однією з визначних пам'яток України.

Хотинська фортеця (фото)

Хотинська фортеця височіє на березі Дністра поблизу містечка Хотин Чернівецької області. Ця твердиня має стіни близько 50 метрів заввишки і завтовшки 6 метрів. У 1621 році під стінами фортеці об'єднані війська Польщі та українського козацтва перемогли 150-тисячну турецьку армію.

Заповідник «Кам'янець» (фото)

Перлиною Кам'янця-Подільського є **Стара фортеця**, історія якої починається у XII столітті. Кожна з одинадцяти башт фортеці має свою назву і свою історію. Наприклад, найвищу башту названо Папською, тому що її було збудовано на кошти Папи Римського Юлія II. Ще її називають Кармелюковою.

444 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть ситуацію: ви з товаришем (однокласником) повертаєтеся з екскурсії, під час якої оглянули пам'ятку історії та культури. Складіть і розіграйте за особами діалог, у якому висловте враження від огляду пам'ятки.

445 Складіть складний план твору-опису пам'ятки історії й культури, яку ви оглянули. За планом напишіть твір-опис. Скористайтеся поданими далі схемами опису.

Схема опису будівлі

1. Загальні враження від будівлі.
2. Відомості про призначення будівлі та місце її розташування.
3. Опис самої будівлі (центральный фасад, його членування, оформлення центрального входу, форма будівлі, наявність колон чи веж тощо).
4. Загальне сприймання будівлі в архітектурному ансамблі території.
5. Загальна оцінка пам'ятки та її значення для народу.

Схема опису пам'ятника

1. Загальні враження від пам'ятника.
2. Відомості про те, де встановлено пам'ятник і хто є його автором.
3. Стисла інформація про те, на честь кого чи чого його встановлено.
4. Опис самої скульптури.
5. Опис постаменту.
6. Загальне сприймання пам'ятника в архітектурному ансамблі території.
7. Загальна оцінка пам'ятника та її значення для народу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Описуючи скульптуру, слід пам'ятати, що основним у ній є передача не форми, а духовного світу людини, характеру.

Тема 13. АУДІЮВАННЯ (НАВЧАЛЬНЕ)

446 І. Послухайте текст із голосу вчителя або однокласника. Визначте адресата й мету висловлення.

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ СОБОР

Одна з найвідоміших пам'яток історії Києва – Володимирський собор. Зовні це дуже масивна, велична споруда, яка справляє враження міцї й несхитності.

Храм задумано було звести за подобою візантійського собору, у якому хрестився князь Володимир. Проте годі шукати в обрисах будівлі ознак єдиного стилю. Якщо суворістю внутрішнього оздоблення собор справді нагадує візантійський храм, то у своєму плані це традиційний давньоруський собор, увінчаний сімома банями, тобто побудовано Володимирський собор у так званому русько-візантійському псевдостилі.

Будівництво храму затяглося на два десятиріччя. Закладено його було 1862 року, завершено будівництво у 1882 році. Над проектом працювало кілька відомих архітекторів. Завершував проектування київський зодчий О. Беретті.

Внутрішнім оздобленням Володимирського собору керував професор Київського університету Андріан Прахов. Він запросив Віктора Вас-

Володимирський собор
у Києві

нецова, Михайла Нестерова, Миколу Пимоненка, Михайла Врубеля. Сам Прахов проектував іконостас, наслідуючи давньовізантійські зразки.

Праця над фресками тривала більше десяти років. Настінні розписи мають велику художню цінність. Митцям вдалося звільнитися від звичних шаблонів. Свої фрески та ікони вони творили вільно й натхненно. Святі в оздобленні собору – не надприродні істоти. Це – люди, наділені звичайними людськими почуттями, люди, які звідали боротьбу зі злом у власних душах і вийшли із цієї боротьби переможцями.

У соборі є зображення, які можна вважати історичними. Це – «Хрещення Володимира» та «Хрещення киян» В. Васнецова.

Володимирський собор сприймається як чудовий витвір мистецтва. Тут забуваєш про життєві турботи, труднощі й тривоги. На душі стає радісно й світло, ніби торкнулася вона чогось безкінечно справжнього та вічного (За З. Шамуріною).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
3. Які враження автора від собору?
4. Які мовні засоби, що забезпечують зв'язність тексту, ви помітили?
5. Поясніть лексичне значення слів *фреска*, *ікона*, *іконостас*.
6. Визначте ключові слова в тексті.
7. Де знаходиться Володимирський собор і чому він має таку назву?
8. Що є спільного між цим храмом і візантійським собором, у якому хрестився Володимир? Чим відрізняються ці дві пам'ятки?
9. Як зодчі втілювали свій задум?
10. Чим багате внутрішнє оздоблення храму?
11. Чому Володимирський собор став однією з найвідоміших пам'яток історії нашої держави?
12. Чи вдалося автору зобразити велич і красу собору, викликати інтерес до цієї пам'ятки?

Тема 14. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

Виписки

Тематичні виписки є спрощеною формою конспекту, за якої з усього тексту вибирається те, що стосується досліджуваної теми чи побічно з нею пов'язане, і занотовується у формі окремих, не пов'язаних один з одним логічно записів.

Тематичні виписки з тексту роблять звичайно дослівно, у вигляді цитати. При цьому вибирають найбільш важливі, вагомі вислови, основні ідеї. Після кожної цитати, запозиченого висловлення мусить бути посилання на автора й джерело.

447 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.

СКІФИ

Скіфи, нові володарі українських степів, були войовничими племенами. На теренах України скіфи розселилися між річками Дон і Дунай. Утворена

ними держава дістала назву «Скіфія». Відвідавши Північне Причорномор'я, Геродот у своїй «Історії» стверджував, що скіфи називали себе скототами і поділялися на царських скіфів, скіфів-скотарів, скіфів-землеробів та скіфів-орачів.

Царські скіфи жили на берегах Азовського моря і степового Криму. Їхнім основним заняттям була війна. Та вони не тільки воювали, а й торгували з грецькими колоніями в Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутро, віск, мед і рабів скіфи отримували зброю, вино, предмети розкоші. Скіфи-скотарі кочували на схід від пониззя Дніпра в пошуках нових пасовищ. На Придніпров'ї жили скіфи-хлібороби. Вони вирощували пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, використовуючи великий плуг та тяглову силу волів.

За словами Геродота, скіф міг поцілити у ворога з лука на відстані 500 метрів. Навіть скіфські дівчата вправно володіли зброєю і не виходили заміж, доки не вбивали трьох ворогів. Більшість худоби та рабів, захоплених під час воєн, діставалася багатим скіфам.

Кочували скіфи на чотири- та шестиколісних возах. Їх супроводжували озброєні воїни. У разі нападу ворогів вози ставили в коло, створюючи укріпленій табір. Пізніше цю тактику використовували українські козаки.

На культуру скіфів великий вплив мала грецька культура, носіями якої були жителі грецьких колоній. Історія зберегла імена скіфів за походженням – лікаря Токсаріса й філософа Анахарсіса, які здобули освіту в Греції.

Скіфи мали свою оригінальну міфологію та релігію. Особливу пошану в них мали богиня домашнього вогнища Табіті (зі скіфської – «полум'яна»), володар неба і творець людства Папай, богиня землі Апі. Від шлюбу Папая й Апі народився пращур усіх скіфів Таргитай. Усім богам скіфи приносили жертви. Переважно це були коні або інші тварини. Винятком був бог війни Арей, якому віддавали кожного сотого полоненого.

Скіфи шанували могили предків. Їхня віра в потойбічне життя змушувала здійснювати жорстокий і складний поховальний обряд. На місці поховання насипали великий курган – «піраміду степів».

Найвідомішими похованнями, які через розміри курганів дістали назву «царські», є: Солоха і Гайманова Могила на Запоріжжі, Чортомлик і Товста Могила на Дніпропетровщині.

У кінці IV – на початку III століття до н. е. Скіфія занепадала. Через висихання степів кочівники вже не мали достатньо пасовищ для худоби. На територію Північного Причорномор'я прийшли сармати, які захопили їхні землі. Частина скіфського населення відступила і створила в пониззі Дніпра й Північного Криму Малу Скіфію зі столицею в Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисарая. Державу скіфів згодом підкорили римляни (Із підручника).

Срібна амфора з кургану Чортомлик

II. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну й додаткову інформацію.

III. Зробіть тематичні виписки. Користуючись виписками, усно перекажіть текст.

448 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Доберіть з підручника географії, фізики чи історії текст (1–2 сторінки). Зробіть тематичні виписки.

ВАРІАНТ Б. Доберіть із журналів, газет, книг, сторінок у мережі Інтернет тексти на одну з тем: «Екологічна культура людини», «Історія Запорізької Січі», «Життя на планеті», «Мешканці морів», «Мова і нація». Зробіть відповідні тематичні виписки. Користуючись виписками, підготуйте усний виступ на обрану тему.

Тема 15. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПЛАН РОБОТИ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості офіційно-ділового стилю мовлення? Що таке ділові папери?

План

Одним із видів ділових паперів є **план роботи**, який допомагає правильно організувати роботу, щоб досягти найкращого результату.

Плани складаються у формі таблиці, графіка, схеми, тексту.

Структура плану

План роботи має вміщувати:

- назву заходу;
- перелік робіт;
- дату виконання кожного пункту плану;
- прізвища відповідальних осіб або виконавців.

Розгляньте зразок плану підготовки до свята «Реліквії моєї родини», яке можна провести в класі. Якими пунктами ви хотіли б доповнити цей план? Чи проводились у вашому класі подібні свята? Як ви готувалися до них?

План підготовки до родинного свята «Реліквії моєї родини»

№ з/п	Назва роботи	Дата виконання	Відповідальний (або виконавці)
1	Написання сценарію святкового вечора-зустрічі	до 15.10.16	Саченко Т.
2	Запрошення батьків, учителів, представників преси тощо	04.11.16	Юхимчук Є.
3	Організація виставки малюнків, фотографій	05.11.16	Майборода Н.
4	Випуск стінної газети «Моя родина»	07.11.16	Малицький В.
5	Підготовка художніх номерів і конкурсів до святкового вечора	до 08.11.16	Ковальчук Г.
6	Випуск рукописної збірки творчих робіт «Родина, родина – то вся Україна»	до 08.11.16	Стрілець Т.
7	Проведення анкетування серед учнів та їхніх батьків	09.11.16	Борисевич Т.
8	Оформлення класної кімнати	09.11.16	Вишнівський І.

449 Складіть один із запропонованих планів.

1. План проведення в школі Тижня української мови.
2. План поза-класних заходів на грудень.
3. План роботи шкільного гуртка на канікулах.
4. План підготовки до вечора-зустрічі з випускниками школи.

Тема 16. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке роздум?

450 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання? Доведіть, що це роздум у публіцистичному стилі.

У чому найбільша мета життя людини?

Я вважаю: збільшувати добро в тому, що нас оточує. А добро – це на-самперед щастя всіх людей. Воно складається з багатьох чинників, і що-разу життя ставить перед людиною задачу, яку потрібно вміти розв’язувати. Можна і в дрібниці зробити добро людині, можна й про велике думати, але мале і велике не можна розділити. Багато чого починається з дрібниць.

Дитина любить свою матір і свого батька, братів і сестер, свою сім’ю, свій дім. Поступово її любов поширюється на школу, село, місто, всю свою країну. А це вже зовсім велике й глибоке почуття, хоча й на цьому не можна зупинятися.

І потрібно любити в людині людину (*Д. Лихачов*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

451 Яка з поданих тем може бути розкрита на основі: 1) розповіді; 2) опису; 3) роздуму? Яка з них допускає різні підходи?

1. Що таке добро?
2. Добрий вчинок.
3. Добро.
4. У чому мета життя людини?
5. Добро – щастя для всіх людей.

*Будова
роздуму*

Роздум містить тезу, аргументи (докази), висновок.

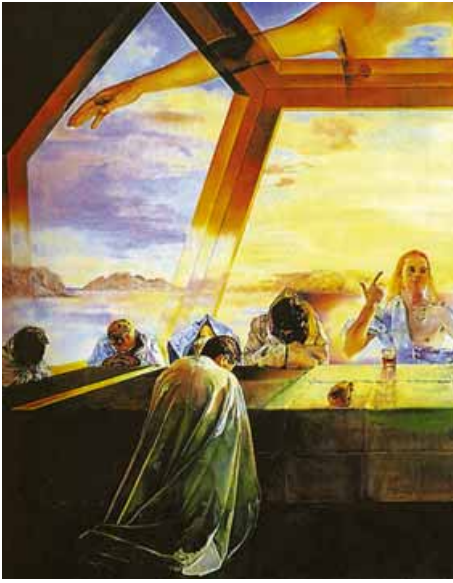
теза → аргументи (докази) → висновок

Теза роздуму – це положення, яке відображає погляди автора. Вона має бути чіткою, зрозумілою, точною, незмінною протягом усього процесу її аргументації. Аргументи, які використовуються як докази тези, повинні узгоджуватися один з одним і бути достатньою підставою для висновку. Отже, теза має бути доведена, а висновки – мотивовані.

452 І. Прочитайте тексти. Про яку морально-етичну проблему в них ідеться?

* * *

Із часів подій, описаних у Біблії, людство не знає імені більш нікчемного, ніж ім’я Іуди Іскаріота – одного з дванадцяти учнів Ісуса Христа. За тридцять срібників Іуда погодився виказати місцеперебування свого Божественного Учителя.

С. Далі. Таємна вечеря
(фрагмент)

У ніч перед Пасхою Ісус із учнями зібралися на так звану Таємну вечерю.

– Сьогодні, – сказав Ісус, – один із вас зрадить мене...

Усі підхопилися з місць.

– Хто це, Господи? – стали запитувати його учні. Тільки Іуда мовчав, бо знав, у чому річ...

Після вечері Ісус з учнями піднялися на Елеонську гору, де був великий сад. До них наблизився гурт солдатів і слуг першосвященника з факелами і зброєю. Вів їх Іуда. Ще раніше Іуда домовився із солдатами так: кого він поцілує, того вони мають заарештувати. Тому, підійшовши до Ісуса, він поцілував його. Ісус сказав:

– Так ось як ти зраджуєш мене, Іудо. Поцілунком!..

Солдати зв'язали Ісуса і повели за собою.

Ім'я Іуди навіть закріпилося у фразеологізмах. У переносному значенні Іуда – зрадник, лицемір, а вислів «іудин поцілунок» означає вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду (*Із журналу*).

* * *

Я вважаю, що зрада – це кара Божа. Так просто людина прийти до зради не може. Бо їй від природи дано любити маму, батька, вулицю, місто, державу, народ. Але інколи обставини складаються так, що людина стає перед дилемою: вона – чи батько і мати; вона – чи Батьківщина. І якщо людині не вистачає сили волі, мужності, вона може схибити і переступити межу порядності (*О. Опанасюк*).

II. Проведіть бесіду за поданими запитаннями.

1. Який вчинок, на вашу думку, можна назвати зрадою?
2. Із чого починається зрада? Що штовхає людину до зради?
3. Як ви розумієте народний вислів «Зрадник гірший за ворога»?
4. Чи можна вважати зрадою відмову Роксолани повернутися на Батьківщину і прийняття нею чужої віри?
5. Чому став на стежку зрадництва Тугар Вовк із повісті І. Франка «Захар Беркут»?
6. Чи кожна людина може зрадити?

453 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Якої зради ви боїтеся найбільше? Як можна протидіяти зраді?

Доберіть антоніми до слів *зрадник, любов, зрада, слава*.

Доберіть синоніми до слів *Батьківщина, зрадник, друг, вірність, патріотизм, порядність, кохання*.

454 Складіть складний план твору-роздуму в публіцистичному стилі на одну з тем: «Що таке зрада?», «Із чого починається зрада?», «Чому зрадник страшніший за ворога?». За планом напишіть твір. Скористайтеся поданою далі пам'яткою.

Поради щодо написання твору-роздуму

1. Дотримуватися будови тексту-роздуму (теза, аргументи, висновок).
2. Чітко викладати тезу, яку треба довести.
3. В основній частині наводити два-три переконливі докази, які найкраще аргументуватимуть міркування (приклади з художньої літератури, історичні факти, випадки з життя).
4. Формувати висновок, який випливає з аргументів.
5. Писати конкретно, уникати розгорнутого викладу міркувань, не підкріплених фактичним матеріалом.

455 Проведіть у класі конкурс на найкращий твір-роздум. На основі показових творів (або уривків) випустіть стінну газету. Запропонуйте твори учнів вашого класу для публікації в газетах вашого міста (району).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ
ВИДІВ ЗАВДАНЬ**«ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»***Порядок виконання*

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловіть свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

«ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ»

Ця вправа дає змогу спочатку обмінятися ідеями з партнерами і лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї із сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. По можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловіть думку групи.

«КОЛО ДУМОК»

«Коло думок» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники за бажанням висувують свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Що більше ідей – то краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

Увага! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

«ПОСПІЛКУЙТЕСЯ»

Ця вправа надає змогу кожному за бажання висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок виконання

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

Увага! У цій вправі висловлюються лише за бажання, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлення.

СЛОВНИЧОК НАГОЛОШУВАННЯ СЛІВ

А	ді́хання	кіломе́тр
абі́хто	діа́лог	книжко́вий
алфа́віт	ді́див	ко́взатися
Б	ді́точкі	ко́лесо
близко́кий	ді́тьми	ко́рісний
босо́ніж	дове́сті	котре́й
бору́чісь	до́нька	кропи́ва
б'ю́чі	допі́зна	Л
В	досхо́чу	легко́ий
везти́	до́чка	листопа́д
верба́	до́щечка	літо́пис
верете́но	дошови́й	льо́довий
веси́	Ж	лялько́вий
віга́дка	жало́ити	М
визво́льний	жало́зі	медикаме́нт
визна́ння	жарко́ий	мере́жа
вимо́ва	живо́пис	мести́
вимо́га	живопи́сний	металу́ргія
вінагоро́дити	житло́	мі́й, мо́го
віпа́док	З	міліме́тр
віпря́гти	завда́ння	морочи́ти
вира́зність	завдо́вжки	Н
виставко́вий	зага́дка	наві́ки
виче́рпний	зазда́легідь	навко́ло
возз'е́днання	за́йнятий	навча́ння
во́їнський	запита́ння	наро́дногосподарськи́й
Г	засла́ння	наса́мперед
гетьма́нський	застре́лити	на́чинка
горо́біна	зібра́ння	нена́видіти
горо́діти	зле́гка	нена́висть
гороші́на	зо́всім	нести́
госпо́дарський	зру́чний	ново́ий
(від <i>госпо́дар</i>)	І	нудни́й
господа́рський	і́дучи́	О
(від <i>господа́рство</i>)	і́скра	обра́ння
груше́вий	Ї	обру́ч
Д	і́стівни́й	одина́дцять
далечи́на	К	одноразо́вий
да́но	ка́жучи	оле́нь
дворо́вий	ки́дати	оле́нячий
дециме́тр		острівни́й

П

пізнання
 плигати
 поблизу
 побруга
 позаочі
 показник
 полéжати
 помілка
 порядковий
 посідіти
 послання
 постóяти
 посуха
 прийняти
 приязний
 прóстий

Р

разом
 ранковий
 річковий
 розв'язання
 розповісті
 русло

С

садно
 сáнки
 сантиметр
 свёрдло
 середина
 симетрія
 спіна
 старáнність
 стóляр

Т

тóвпитися
 товстий
 той, тогó
 тонкий
 торф'яний

У

українець
 український
 урочістий

Ф

фаховий

Ц

цéнтнер
 цукровий

Ч

чарівний
 черговий
 черствий
 читання
 чорнозем
 чотирна́дцять

Ш

швидкий
 шовковий

Я

яліновий

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АБСОЛЮТНИЙ, цілковитий, повний, безумовний, тотальний.

АКТИВНИЙ, діяльний, беручий, непосидючий, невтомний, енергійний, моторний.

АРГУМЕНТУВАТИ, обґрунтовувати, мотивувати, наводити аргументи.

АРХІТЕКТОР, будівничий, зодчий, градобудівник.

БАРИТИСЯ, гаятися, зволікати, затримуватися.

БЕЗЗАКОННИЙ, незаконний, протизаконний, протиправний, свавільний, самовільний.

БЛАГАТИ, заклинати, молити, проситися (*розм.*); упрошувати.

БЛАГОДІЙНИК, доброчинець, добродійник, філантроп.

БЛАГОРОДНИЙ, чесний, порядний, лицарський, шляхетний.

ВАДА, недолік, хиба, ґандж, дефект.

ВИГЛЯДАТИ (висуваючись або виходячи з-за чогось, із чого-небудь, дивитися кудись, через щось), визирати.

ВИДНІТИСЯ (бути видним, приступним зорові), видніти, вбачатися; мріти, маячити, майорити (бути видним здалеку, невиразно); виглядати, визирати, показуватися (бути видним з-за чогось, із-поміж чогось).

ВІДВЕРТИЙ, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.

ГАДКА, думка, ідея, міркування, погляд, намір, задум.

ГАПТОВАНИЙ, вишиваний, вишитий, мережаний.

ГАРМОНІЯ, співзвуччя, милозвучність; (*у гурті*) злагода, згода, товарицькість.

ГОРІТИ (піддаватися дії вогню, знищуватися вогнем; також про вогонь); палати, палахкотіти, паленіти, полум'яніти, пламеніти; тліти, жевріти, ятритися (повільно, без полум'я).

ГРОМАДА, суспільство, громадянство, суспільність, спільнота, товариство, гурт.

ДЕЛКАТНИЙ, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.

ДОБРИЙ, добросердний, душевний, добродушний, сердечний, м'якосердий; лагідний, м'який, славний, задушевний.

ДОСКОНАЛИЙ, ідеальний, довершений, викінчений, взірцевий, бездоганний.

ДОШКУЛЬНИЙ, (*вітер*) шпаркий, різкий, сильний, пронизливий; (*мороз*) щипучий; (*сміх*) уїдлиий, їдкий.

ЕКЗОТИЧНИЙ, незвичайний, дивовижний, чудернацький, химерний, заморський.

ЕКСПРОМТОМ, не (довго) думавши, без вагань, блискавично; (*відповідати*) без підготовки, без обдумування.

ЖÓВТО-БЛАКІТНИЙ, синьо-жовтий, небесно-золотий, золотаво-небесний.

ЖУРІТИСЯ, сумувати, печалитися, смутитися, тужити, побиватися.

ЗАВАЖАТИ, перешкоджати, ставати на заваді, плутатися під ногами.

ЗАВІРЮХА, заметіль, завія, метелиця, хуртовина, віхола, хуга, сніговиця.

ЗАНЕПОКÓСНИЙ (який перебуває в стані душевного неспокою), неспокійний, схвильований, стурбований, знервований, стривожений, розтривожений.

ЗОРЯ́, зірка, зоряниця, зірниця.

ЗУХВА́ЛИЙ, зарозумілий, нахабний, безцеремонний, безпардонний.

ІДЕНТИ́ЧНИЙ, тотожний, однаковий, такий самий.

ІСТÓТНИЙ, суттєвий, присутній, дуже важливий, значний, вагомий.

КМІТЛІ́ВИЙ, метикуватий, метикований, тямовитий, тямущий, бистрий на розум.

КРА́ЯТИ, різати, тяти, розрізувати, розтинати; (*серце*) шматувати, розривати.

КРИ́НИЦЯ, колодязь; (*не копана*) джерело, криничовина; (*знань*) скарбниця, праджерело.

ЛА́ГІДНИЙ, (*характер*) сумирний, тихий; (*голос*) шовковий; (*до кого*) ніжний, ласкавий, доброзичливий, приязний, дружній; (*клімат*) м'який.

ЛАШТУВА́ТИ, ладнати, готувати, споряджати.

ЛЮТУВА́ТИ, розлючуватися, роз'ятрюватися, скаженіти, шаленіти, шаліти.

МА́БУТЬ, певно, здається, видно, напевне, либонь.

МАНДРУВА́ТИ, подорожувати, не близький світ топтати, кочувати.

МАСІ́ВНИЙ, здоровенний, величезний, прездоровий, здоровезний, великий, дебелий.

МО́РОК, темрява, мряка, пітьма, темінь, мла, імла, сутінок, присмерк.

НАВКО́ЛО (*прислівник і прийменник*), довкола, кругом, навкруг, навкруги

НЕВВІ́ЧЛИВИЙ, нечемний, невихований, некоректний, нетактовний, негречний.

НЕВИРА́ЗНИЙ, неяскравий, непомітний, нечіткий, безбарвний, неясний, тьмяний, непоказний.

НО́РОВ, вдача, характер, натура, темперамент.

О́БРІЙ, небокрай, крайнебо, горизонт, виднокруг, виднокрай, овид, небосхил.

ОКУПА́НТ, загарбник, займанець, поневолювач.

О́ТЖЕ, таким чином, значить.

ПІЛЬНИЙ, (*догляд*) уважний, неослаблений, суворий; (*погляд*) гострий, зіркий, проникливий, зосереджений, напружений.

ПОВІДОМЛЯТИ, сповіщати, давати знати, доводити до відома.

ПОМІРКОВАНИЙ, розважливий, обачний, обережний, розсудливий.

ПРИВСЕЛЮДНИЙ, публічний, відкритий, гласний.

РАПТОМ, зненацька, враз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.

РОЗКІШНИЙ, (*край*) багатий, щедрий; (*обід*) марнотратний, дорогий; (*про життя*) комфортний, безтурботний.

РОЗПАЧ, розпука, безнадія, відчай, безнадійність.

САМОВУТНИЙ, оригінальний, своєрідний, неповторний.

СЛУШНИЙ, (*закид*) справедливий, правильний, обґрунтований; (час) сприятливий, зручний, вигідний, прийнятний.

СПЕРЕЧАТИСЯ, дискутувати, полемізувати, вести полеміку.

СПОКОНВІКУ, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен, відколи світ.

СПРАВЕДЛИВО, як підказує совість, по-Божому.

ТОВАРІСЬКИЙ, дружній, приятельський, доброзичливий.

ТОТОЖНИЙ, однаковий, цілком подібний, такий самий, ідентичний, з одного тіста.

УВАЖНИЙ, турботливий, чуйний; (*погляд*) пильний, зосереджений.

УНИКАТИ, обминати, обігати, минати десятою дорогою, триматися осторонь, сахатися.

ФАЛЬШІВИЙ, підроблений, липовий, неприродний, штучний, фіктивний, нещирий, лицемірний.

ФАНТАЗЕР, мрійник, будівник казкових замків, романтик.

ХУДОЖНИК, митець, живописець, маляр, майстер.

ЦІЛКОМ, цілковито, абсолютно, повністю, до краю, доценту, з голови до п'ят, з руками й ногами.

ШИКАРНИЙ, (*готель*) багатий, розкішний; (*одяг*) елегантний, вишуканий, пишний.

ЩАСЛИВИЙ, таланитий, народжений у сорочці, народжений під щасливою зіркою.

ЯСНОВІДЕЦЬ, провидець, провісник, пророк, віщун.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК

А

адресова́ть – адресува́ти
 азартный – азартний, запальний
 аист – чорногу́з, леле́ка, бусел,
 бусол, бузько́
 аккура́т – са́ме, то́чно, якра́з,
 точнісінько; *всё в аккурате* – все
 гара́зд
 аляпова́тость – недола́дність,
 незгра́бність, неокови́рність
 аплодисме́нты – о́плески
 а́ренда – о́ренда

Б

бахва́л – хвалько́, хвастун
 бахче́вник – башта́нник
 бди́тельность – 1. пи́льність;
 2. пи́льність, дбайли́вість,
 чу́йність
 бе́дно – би́дно, мізе́рно; убо́го,
 злиде́нно, нужде́нно
 бедоку́ритель – бешкетува́ти,
 пу́тувати
 бе́дствие – ли́хо, би́да, неща́стя
 безвозвратно – безповоро́тно,
 без вороття́
 безвре́менно – доча́сно, передча́сно
 безграницхо́сть – безме́жність,
 безме́жжя
 безделу́шка – дрібни́чка
 безукори́зненно – бездога́нно
 безу́пече́чный – бездога́нний
 бережли́вый – оща́дливий,
 оща́дний, бережли́вий
 бесподо́бно – незривня́нно, чудово
 благоустро́енный – упоря́дкований,
 упоря́джений
 брэ́житъ – 1. (*слабо светиться*)
 сві́титися, зорі́ти; (*едва виднеться*)
 мрі́ти; (*мерца́ть*) мерехті́ти;
 2. (*света́ть*) світа́ти, розвидня́тися
 брэнность – тлі́нність, нетрива́лість
 будничность – буденні́сть
 будуще́ность – майбу́тність, майбуття́,
 прийдешні́сть, будучина

В

вековечно́ – вікови́чно, одві́чно
 вероятностъ – ймові́рність
 весну́шки – весня́нки, ластови́ння
 весьма́ – вельми, дуже́, на́дто
 вкра́дчивость – скра́дливість,
 укра́дливість, улесли́вість
 вла́ствовать – володарюва́ти,
 владарюва́ти, володі́ти
 внаки́дку – нао́пашки, о́пашки
 внеоче́редно – позачерго́во
 водоразде́л – водо́діл
 водружа́ть – ста́вити, водружа́ти,
 підно́сити
 вольго́тно – приві́льно, ві́льно
 вопи́ющий – кричу́щий, вола́ючий
 воплоща́ть – втілюва́ти
 вопреки́ – всу́переч
 воспроизводи́ть – відтво́рювати,
 репродукува́ти
 впечатля́ть – справля́ти вра́ження,
 вража́ти
 впопы́хах – поспіша́ючи,
 хапа́ючись, поха́пцем
 всевозмо́жный – всіля́кий, уся́кий,
 уся́к

Г

гасну́щий – який (що) згаса́є,
 згаса́ючий
 гётманский – гетьма́нський
 глубь – глиби́нь, глибочи́нь, глибина́
 глумле́ние – зну́щання, глузува́ння,
 кепкува́ння
 глушь – глушина́, не́трі,
 глухомань, глуш
 годовщи́на – рокови́ни, річни́ця
 горемы́ка – бідола́ха, серде́га
 гражда́нство – громадя́нство
 громогла́сный – гучни́й, гучноголо́-
 сий
 гряду́щий – прийдешні́й, майбу́тній,
 гряду́щий
 гума́нность – гума́нність,
 людя́ність

Д
даровітый – обдарований;
(*талантливый*) талановитий,
здібний
дарственный – дарчий
двулічье – лукавство, нещирість
двусмысленно – двозначно
доброжелательно – доброзичливо,
прихильно
досуг – дозвілля
драгоценный – коштовний,
дорогоцінний
душераздирающий – несамовитий,
нелюдський, нестямний
душистый – запашний, пахучий,
духмяний

Е
единение – єднання
единодушно – одностаїно
ёжится – щулитися, їжитися
ерошить – куйовдити, кошлатити
естественный – 1. природний;
2. (*о науках*) природничий

Ж
жгучий – пекучий
живописно – мальовниче
животворность – життєдайність,
цінощність

З
заблаговременно – завчасно,
задалегідь, завчасу
зажыточный – замобжний
закадычный – нерозлучний,
щирий
законодательный – законодавчий
заманчивость – принадність,
привабливість
замысловато – мудро, хитро,
мудровано
за рево – заграва
здешний – тутешній
здравница – оздоровниця
значимость – значущість
знобить – морозити
зрелище – видовище

зря – даремно, даремне; марно,
дарма
зыбка – хитко, хитко
зыбкость – мерзлякуватість

И
избегать – уника́ти, ухиля́тися,
обмина́ти
извещать – спові́цати, опові́цати;
(*уведомлять*) повідо́мляти
изнемогать – знемага́ти
изнурительный – висна́жливий,
змо́рний
изнывать – знемага́ти; (*от зноя,*
жажды) млі́ти; (*томиться*)
ні́діти; (*мучиться*) му́читися
изобилие – достáток, багáтство
изошрённо – вітончено
изумление – по́див, здивува́ння,
зачудова́ння, дивува́ння,
зачудува́ння
изумруд – сма́рагд
изъявление – вия́влення;
ві́словлення
изысканность – ви́шуканість,
ві́тонченість
изыщество – ві́тонченість,
ви́шуканість; елега́нтність,
граціо́зність
исконные – споконві́чні, одві́чні
искушение – споку́са,
випробува́ння, випробо́вування

К
кичиться – чва́нитися, хизува́тися
коварность – підсту́пність,
лука́вість
коряжистый – корчува́тий,
корча́стий
красочность – барві́стість,
мальовни́чість, яскра́вість
кровля – покрі́вля
кружево – мере́живо, мере́жка
кувшинка – лата́ття
кутерьма – розга́рдіяш, гармі́дер,
колотне́ча
кучевой – кúпчастий

Л

лесть – лёстоці
 ликовать – радіти, веселітися,
 триумфувати
 лишённый – позбавлений
 ловкость – спритність, зграбність,
 вправність
 ложбина – улогівина, балка;
 (долина) діл, долина
 лучезарно – осяйно, світосяйно,
 променісто
 лучистый – променістий
 льстивость – підлєсливість,
 улєсливість
 любезно – луб'язно, ласкаво
 любоваться – милуватися,
 любуватися
 любознательный – допитливий,
 цікавий

М

маётно – тяжко, ва́жко, суту́жно,
 кло́питно
 малоду́шие – малоду́шність,
 легкоду́шність
 мгнове́ние – мить, момéнт
 мгнове́нно – миттю, уміть; (*вне-*
запно) рапто́во, враз, знена́цька
 ме́длить – барітися, га́ятися
 ме́листый – з мілінами
 мелково́дье – мілководдя
 мелкоду́шный – духовно обмеже-
 ний; (*мелочный*) дріб'язко́вий
 мелька́ние – 1. мигті́ння, мига́ння;
 2. бли́скання, мерехті́ння,
 бли́мання
 ми́гом – миттю, уміть, за хвили́ну
 мировозре́ние – світогляд
 мни́тельность – помісливість,
 недо́вірливість, підозрі́лість
 молниеносно – блискави́чно
 мрамор – ма́рмур
 мыта́рствовать – поневі́рятися,
 будувати

Н

навёрсты́вать – надолу́жувати
 надёжно – надійно, певно, вірно,
 міцно

надме́нно – гордові́то, погордливо,
 зарозумі́ло, знева́жливо
 нали́чный – наявний, прису́тний;
 нали́чные де́ньги – готівка
 на́прочь – геть-чи́сто, геть
 напы́щенность – 1. пиха́тість,
 бундю́чність; 2. пишномовні́сть
 наскво́зь – наскрі́зь
 настоя́тельно – настійно, пильно,
 нага́льно
 нахлы́нуть – нарі́нути, налі́нути
 нахо́дчиво – ме́тко, спритно,
 винахі́дливо
 нахо́хленный – настовбе́рчений,
 наї́жений
 несовместі́мый – несумі́сний,
 несполу́чний
 несомне́нный – безсумні́вий,
 безперече́ний; (*совершенно*
опреде́ленный) певні́й;
 (*очевидный*) очеви́дний
 никогбе́шеньки – нікогісі́нько
 нрав – вда́ча, нату́ра

О

обая́ние – чарі́вність, прива́бливість
 обветша́ние – постари́ння, занепа́д
 обвора́живать – очаро́вувати,
 чарува́ти
 обезопа́сить – убезпéчити
 обесцвече́нный – знеба́рвлений
 обнаде́женный – запевне́ний,
 підбадьоре́ний
 обнару́живать – виявля́ти
 обозрева́тель – оглядач
 обоснова́нный – обгрунто́ваний
 обо́чный – узбі́чний
 образцо́во – зразко́во
 общепри́нятый – загальнопри́нятий,
 узвича́ений
 общи́тельность – товари́ськість
 однокра́тно – одноразо́во
 одухотворе́нный – натхне́ний,
 одухотворе́ний
 ожесточе́нно – жорсто́ко, запéкло,
 лю́то, розлю́чено
 ожида́емый – 1. жда́ний,
 очікува́ний; 2. сподіва́ний

озарєнный – осяяний, освітлений;
 (лучами) опромінений
 окрєстность – 1. окóлиця, окрúга;
 2. (окружающее пространство)
 місцевість, отóчення
 олицетворєние – втілення,
 уособлення
 омрачєние – затьмарєння,
 потьмарєння, засмúчення
 опасєние – побоювання
 оповещєние – сповіщення,
 оповіщення
 определєнность – 1. визначеність;
 2. виразність, ясність, пєвність
 ослушание – непóслух,
 неслухнянство
 отчáсти – почáсти
 ощущáть – відчувáти, почувáти

П

пáгуба – згúба, пáгуба
 пєвческий – співóчий, співáцький;
 (вокальный) вокальний
 перепúтьє – роздорíжжя
 пламенєть – полум'яніти
 пленительный – чарівний,
 чарівливий, прина́дний
 плодородный – родючий;
 (плодотворный) плодотвóрний
 поблєкнуть – поблякнути,
 зблякнути
 поглощáть – поглинáти
 подáтливый – піддáтливий,
 подáтливий
 половóдьє – пóвинь, пóвидь
 потреблєние – споживáння
 потчевать – частувáти, пригощáти
 почтєнно – почєсно; (с уважением)
 з повагою, з пошáною
 почтительно – шанобливо;
 поштíво, почтíво
 почувствовать – відчу́ти, почув́ти
 предвєстие – передв́істя,
 передв́істка
 предвечєрие – надвечíр'я, передвє-
 чíр'я
 предельный – грани́чний;
 (крайний) крайні́й

предпочтєние – перева́га;
 (действие) віддáння перева́ги
 предшєственник – попередник
 привєрженность – прихильність,
 відданість, схильність
 причинєние – заподíяння,
 чíнення, спричинєння,
 завдавáння
 прослóйка – прошáрок

Р

разукрасить – завітчáти,
 прикрасити, оздóбити
 расхóд – витрáта, витрачáння
 расхóждєние – розхóдження,
 розбіжність
 расчёт – розрахúнок; сподівáння,
 нáмір; ви́года; інтерєс;
 ощáдливість
 расчётливый – ощáдливий,
 розва́жливий, обáчний
 ржанóй – житні́й
 рóзница – рóздрі́б
 рóскошь – рóзкіш, пішність
 рóспись – розмалювáння; малювáн-
 ня; мережáння; рóзпис; спісок;
 підпис; нáпис
 рóща – гай, дiбрóва
 рýтвина – ви́бий, вибóйна
 рýхлый – пухкíй; крихкíй;
 квóлий, в'ялий
 рябь – брiжі, жмúри, рябизнá

С

сáженец – сáджанець, сáджанка
 своеобразный – своєрiдний
 сєверо-востóк – пiвнiчний схiд
 сєверо-зáпад – пiвнiчний захiд
 сканiровать – сканувáти
 сквозной – нáскрiзний, прохiдний
 склон – схил
 смєжный – сумiжний
 содержáть – утрiмувати, тримáти,
 держáти, мáти
 созвєздие – сузiр'я
 сокрушительный – нищiвний
 сообщá – спiльно, гуртóм, рáзом
 соотношєние – спiввiднóшення

спрос – по́пит
 стая – зграя
 стремітельно – стрімко, стрімливо,
 нава́льно
 су́мерки – су́тінки, при́смерки
 сче́тний – лічи́льний; рахуно́вий

Т

таё́жный – тайго́вий
 тайнственны́й – таємнічий,
 таёмний
 теку́щий – пото́чний; тепе́рішній
 тропинка – сте́жка
 тряси́на – трясовина́, драговина́,
 дра́гва
 ту́склый – тьма́ний
 треща́ть – тріща́ти

У

уба́вить – зме́ншити, зба́вити,
 укоро́тити
 увяда́ть – в'яну́ти, прив'яда́ти,
 марні́ти
 уголе́к – жарі́на
 указа́ние – вказі́вка, зазна́чення
 упа́док – зане́пад, спад
 упо́ение – за́хват, захо́плення,
 насоло́да
 уса́дба – сади́ба
 усердствоват́ь – старáтися
 усто́йчивость – стійкі́сть
 ущел́ье – міжгі́р'я, ущели́на
 утю́жить – прасува́ти
 уча́ствовать – бра́ти уча́сть

Х

хлопотáть – клопотáтися;
 (*заботи́ться*) піклува́тися, дба́ти
 ходата́йствовать – клопотáти

хозяйственник – господáрник
 холми́стый – горбкува́тий,
 горби́стий
 хороше́ть – кра́щати

Ц

целесообразны́й – доцільний
 це́нность – цінні́сть, коштовні́сть
 центробе́жный – відцентрований

Ч

части́ца – ча́стка, части́на, кри́хта
 ча́стность – частко́вість,
 випадко́вість, подро́биця, дета́ль
 чертёжник – кресля́р
 чужби́на – чужина́, чужа́ сторона́

Ш

шо́рох – ше́рех, шу́рхіт, шелест
 шутні́к – жарти́вник, жарту́н

Щ

щелка – щілі́на, шпа́рка
 щепо́тка – пу́чка, щі́пка
 щу́рить – щу́лити, мру́жити

Э

э́кстренный – е́кстренний,
 нага́льний, нега́йний
 эпо́ха – доба́, епо́ха

Ю

юго-восто́к – півде́нний схід
 юго-за́пад – півде́нний за́хід
 юмори́ст – гумори́ст

Я

явле́ние – по́явлення, прибу́ття;
 яви́ще

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ

Російською мовою	Українською мовою
Взялся за гуж – не говори, что не дюж.	Узявся за гуж – не кажи, що не дуж.
Семь раз отмерь – один раз отрежь.	Спершу треба розсудити, а тоді робити.
Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается.	Сказати легко, та зробити важко.
Не откладывай на завтра то, что можно сделать сегодня.	Що сьогодні маєш зробити, на завтра не відкладай.
Если хочешь много знать, надо книги читать.	Хочеш багато знати, треба менше спати.
С кем поведёшься, от того и наберёшься.	З ким поведешся, від того й наберешся.
Лучше горькая правда, чем сладкая ложь.	Краще гірка правда, ніж солодка брехня.
Будет разум – будет и счастье.	Аби розум – щастя буде.
Худой мир лучше доброй ссоры.	Краще солом'яна згода, ніж золота звада.
Чем ночь темней, тем ярче звезды.	Що темніша ніч, то ясніші зорі.
Каждый кулик своё болото хвалит.	Кожному свій куточок милий.
Долг платежём красен.	Любиш брати, люби і віддавати.
Ласковый телёнок двух маток сосёт.	Покірне телятко двох маток ссе.
Добрими намерениями вымощена дорога в ад.	Добрими намірами пекло встелене.
Не руби сук, на котором сидишь.	Не рубай тої гілляки, на якій сидиш.
Добрая слава на лавке лежит, а дурная по дорожке бежит.	Для людської думки немає відстані.
Если бы молодость знала, если бы старость могла.	Коли б той розум був наперед, що потім.
Сначала вы меня покатайте, а потом я на вас поезжу.	Спочатку я на вас поїду, а потім ми вас запряжемо.
Лёжа на печи, не испечёшь кашаки.	Хто хоче їсти, той мусить з печі злізти.
Не имей сто рублей, а имей сто друзей.	Обгороджуй себе не огорожею, а приятелями.

СКОРОЧЕНІ ВІДПОВІДІ ДО ОКРЕМИХ ВПРАВ

4. II. Зоря (*перен. значення*) – початок зародження чого-небудь.
11. Бити по воротах, більш цікавий (цікавіший), вищий за брата (від брата, ніж брат), за п'ять сьома, почитаймо, відповідно до вимог.
17. Верф'ю, шампунем, нежитем.
28. У першій групі через дефіс пишемо 9 слів.
32. Високі щогли (*іменне*), сиділи під палубою (*дієслівне*).
37. Приклад «*відповідно до наказу*» складається з прийменника *відповідно* до (службова частина мови) та іменника *наказ*.
44. Сміятися з друга, навчатися музики, вибачте мені, запобігати нещасним випадкам, пропустити через хворобу.
52. III. Фазанів, оленів, муфлонів, ланей.
53. I. Третє речення – односкладне, граматична основа *не тягнуло*. II. Три-місяч-н-ого. 59. П'яте речення є спонукальним, а тому його перебудовувати не треба.
72. У п'ятому реченні підмети «будь ласка» і «спасибі».
73. У семи реченнях є складений підмет.
78. У трьох реченнях є складений присудок.
79. У восьмому реченні підмет *багато хто*, присудок – *береться напоїти*.
81. У третьому реченні дієслово *спати* є обставиною, а не частиною присудка.
92. У четвертому реченні присудок виражено іменником, а в третьому – прикметником (дієслівну зв'язку є пропущено).
94. У четвертому реченні займенник *що* є підметом. У п'ятому реченні дві граматичні основи: 1) підмет *поведінка*, присудок *дзеркало*; 2) підмет *кожен*, присудок *показує*.
107. Дорога ліворуч, наказ виступати та інші.
114. Треба поставити 8 дефісів.
118. У першому реченні 5 додатків.
119. Треба врахувати, що дієприкметниковий зворот є означенням, а дієприслівниковий – обставиною. У складі цих зворотів немає додатків.
121. У першому реченні дієслова в неозначеній формі (*одпочити, напитись*) є додатками.
125. 1. По ярах.
131. У другому реченні є обставина, виражена дієприслівниковим зворотом. У шостому реченні є чотири обставини.
142. Треба поставити 7 ком. У першому реченні сполучення *як джерело* є присудком.
154. Головний член у формі підмета – у прикладах 2, 6 і 7.
159. Односкладні речення є в п'яти прикладах. У восьмому реченні іменник *женьшень* є присудком.
163. Означено-особовими є три речення.
179. Треба врахувати, що односкладне речення може бути частиною складного речення. У тексті є два таких складних речення.
184. У першому реченні є головний член у формі присудка *добре класти*. Четверте речення – двоскладне.
189. Третє речення є двоскладним.
205. Треба виписати 5 неповних речень.
212. Односкладними є чотири речення; двоскладним неповним – одне; двоскладним повним – одне. У третьому реченні – підмет *юність*, присудок *загадкова*.
223. У другому та шостому реченнях є по три ряди однорідних членів.
237. Однорідні означення є в чотирьох реченнях.
242. У третьому реченні треба поставити 3 коми.

244. У четвертому реченні треба поставити 2 коми. У сьомому реченні є фразеологізм *і так і сяк* (кому не ставимо).

246. 4. Хоч... та.

251. У першому реченні треба поставити 3 коми.

256. Тире треба поставити в трьох реченнях, двокрапку – у п'яти.

267. Тире треба поставити в одному реченні. У третьому реченні треба поставити 2 коми.

274. У шостому реченні треба поставити 4 коми.

290. У четвертому реченні треба поставити 1 кому, у восьмому – 2.

303. У трьох реченнях є вставні слова. У третьому реченні треба виділити ще й дієприслівниковий зворот. У сьомому реченні треба поставити 3 коми.

308. У другому реченні є й дієприкметниковий, і дієприслівниковий зворот.

316. В одному реченні немає пропущених розділових знаків. У четвертому реченні треба поставити 3 коми, у п'ятому (складне) – 1.

319. У кожній групі має бути по два речення.

325. У другому реченні: коми після слів *земля, дощем, сонця*; тире після слова *ти*.

332. У першому реченні: коми після слів *своє, зозуля*. У сьомому реченні немає прикладки, слово *вулик* – присудок, тому *кому* перед *як* не ставимо.

339. У реченнях треба поставити тире.

364. У другому реченні треба поставити 6 ком.

375. У другому реченні треба поставити 3 коми, у сьомому – 2.

380. Четверте речення ускладнено однорідними членами та відокремленою обставиною (треба поставити 3 коми).

381. Шосте речення ускладнено відокремленим означенням та відокремленою обставиною.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тести завдання на с. 68–69. 1 В; 2 А; 3 Б; 4 Б; 5 Г; 6 А; 7 В; 8 Б і Д; 9 – 1 Г, 2 В, 3 Б, 4 А.

Тестові завдання на с. 97–98. 1 Б; 2 В; 3 А; 4 Г; 5 В; 6 – 1 А, 2 В, 3 Б, 4 Е, 5 Г.

Тестові завдання на с. 122–123. 1 В, 2 Б, 3 А, 4 В, 5 Г, 6 Б, 7 А.

Тест завдання на с. 139–140. 1 А; 2 Г; 3 В; 4 В; 5 В.

Тестові завдання на с. 171–172. 1 Г; 2 А; 3 Б; 4 Б; 5 В; 6 – 1 А, 2 Г, 3 В, 4 Б; 7 Г; 8 Б.

Тестові завдання на с. 183–184. 1 Б; 2 Г; 3 В; 4 В; 5 А; 6 В.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Сторінка **126**. 1. Літера *т*. 2. Літерою *р*. 3. Жодного, бо він скаче. 4. Картопля не лазить. 5. Тридцять. 6. Ні, бо він не може говорити. 7. Ніскільки, бо склянка порожня. 8. Міссісіпі. 9. Ямайка.